

بیاری توانا ایزد بخشایشگر

گوہر نامہ

یعنی

نبذے از نثر و نظم فارسی و عربی و اردو

دۂ طبع آسمان پیوند الادیب الفاضل مولوی محمد احسن اللہ خان ثاقب

پروفیسر عربی و فارسی وکٹوریا کالج، گوالیار

بر مینو مقام مولوی محمد نصر اللہ خان بہادر صدر الصدور دہلوی ثم اکبرآبادی

سنہ ۱۳۴۱ھ

باہتمام

محمد حسن علوی

در انوار المطابع لکھنؤ مطبوع گردید

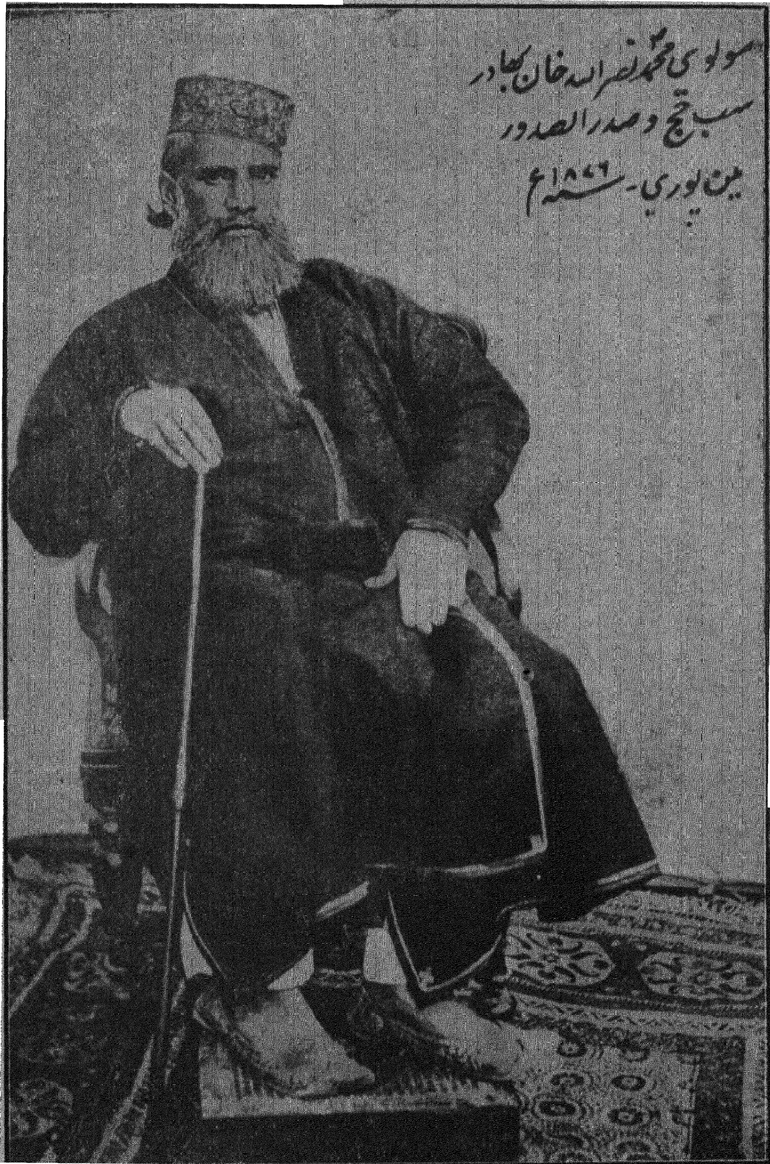
قیمت عہ

فہرست مضامین گوہرین نامہ

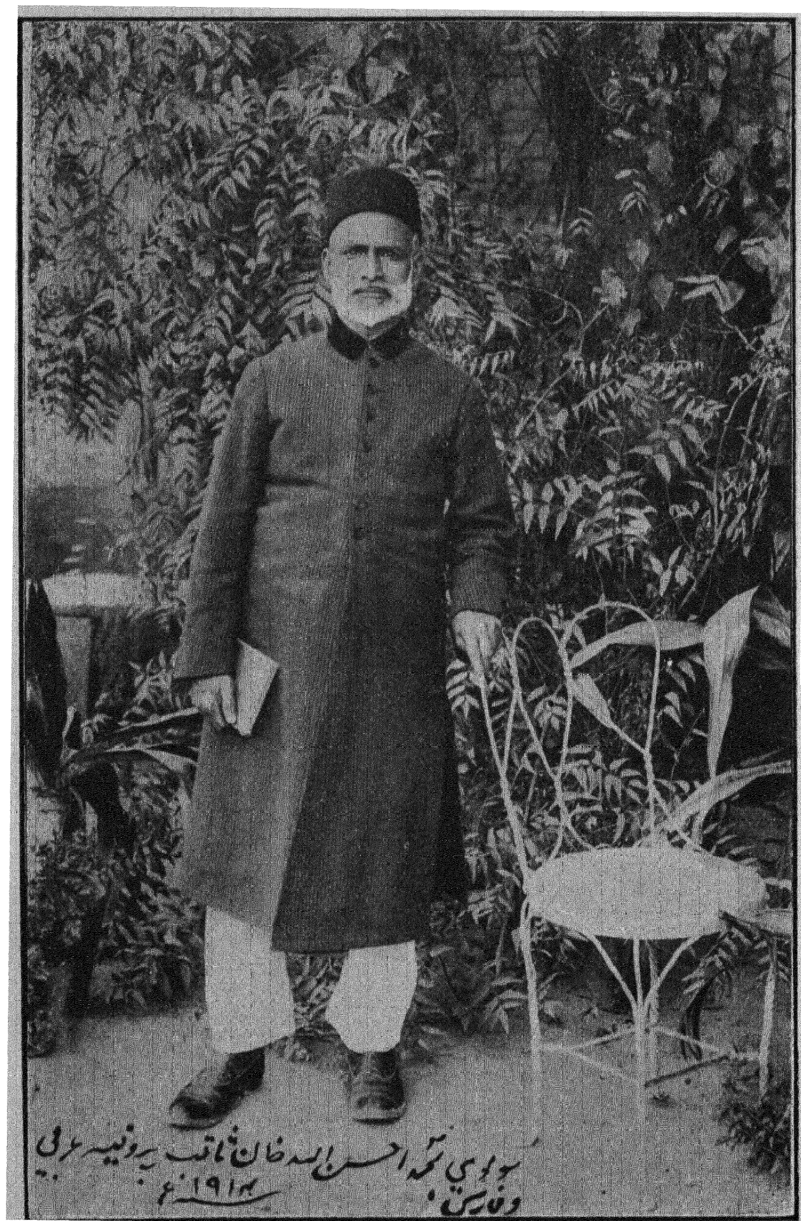
ضروری نوٹ

ناظرین قبل ملاحظہ کتاب کو از روے صحت نامہ صحیح فرمالین ورنہ طبیعت مکدر رہوگی۔

اس کتاب مین کاتب نے اکثر مقامات پر ڈال کی جگہ واو اور واو کی جگہ ڈال لکھی ہے
ناظرین کا نظر رکھین کاتب نے نشانات بھی بعض مقامات پر غلط لگائے ہین

Anglo Oriental Press, Lucknow.

Anglo-Oriental Press, Lucknow.

بسم اللہ الرحمن الرحیم

دیباچہ نوشتہ چشم و چراغ دودمان اہلبیت و سعادت دانش دستگاہ حافظ شمس الدین احمد ایم اے لیکچرار گورمنت برہمن کالج مظفرپور (بہار) کہ از عمر و دولت برخوردار بودہ کامیاب و کامگار نشائتین باشند

بعد از حمد خداوند زمین و زمان و نعت رسول انس و جان علیہ الصلوٰۃ
اسلام من الملک المنان میگوید اضعف العباد المفتقر الی اللہ الصمد شمس الدین احمد کہ این
ناب بلاغت نصاب و نمیقہ فصاحت مآب نتیجہ طبع وقاد ماہ فلک سخن گستری مہر سپہر
معنی پروری نقاد و قافیہ پیوندان حرف سرا زبدۂ سخن سنجان معنی آرا دانش پرور
ستودہ گہر پاسبان خزائن ہوشمندی نقاد فنون دشوار پسندی والا پایہ گزین سرایہ
زین الافاضل برہان الفضائل الادیب اللبیب اللوذعی الاریب
سلالۃ الاماجد والاعیان خلاصۃ کمل ہذا الزمان استاذنا و ملجأنا المولوی
محمد احسن اللہ خان ادام اللہ احترامہ و رفع عزہ و مقامہ کہ ثاقب تخلص میفرماید

باصرار این اقل انام کہ در وکٹوریا کالج، گوالیار در بی اے کلاس از آنجناب استفادہ می کرد صورت اجتماع گرفت، الحق بفیض والا فطرتش شاہد سخن اندازہ کار خود گرفت و تنگنای جہان از حسن معنی پرآوازہ گشت، نثر بالید، نظم نازید، یارب میدان سخن چہ قدر وسیع افتادہ کہ گروہا گروہ از خوش نوایان ژرف نگاہ پس ہم درگذرند و کرانہ پدیدار نیست، بنامیزد میخانۂ کلام چہ مایہ بادہ پرز و رجام دارد کہ انبوہ از میکشان شرانجانۂ معنی سیہ مست افتادہ اند و ہیچ کس را ازین شراب مرد افگن برلب حرف انکار نیست نکتہ سنجان فارس چہ قیامتہا کہ از سخن گرم آشکار نساختند کہ خود نامہاے گران از ایشان ازان نشان می دہد، ہر یک از سعدی و نظامی در میدان سخن شہسوار ست و سخنور قیامت کار، چون روزگار بساط ہستی این گران مایگان بلند پایہ در نوردید، نازک خیالان آخر را تشریف وجود پوشانید، از عرفی و کلیم و ظہوری و سلیم نغز سرائیہا کردند و عالم را شیفتۂ رنگین ادائیہا گردانیدند، ہم زبان از نشیب خاک بر فراز آسمان برشد و ہم لطافت معنی بازار نزاکت گلہاے چمن در شکست، اما درین جزو زمان خامۂ مشکین ختامۂ حضرت استاذی در نادرہ سنجی و بدیع نگاری ہنگامہ بر فراز پیدای آوردہ کہ قیامت کاری ہاے جلال اسیر و نظیری از نظر افتاد، زلال طبعش میخانۂ سخن را رحیق بغش ست، و سیہ مست فکرتش از ساقی بزم ازل جرعہ کش سخن از توجہش برتبۂ اعجاز رسید تا کارش بالا گرفت و حضیضش پایۂ والا، ہان و ہان سخن سنجان خردہ پژوہ داد انصاف دہند و بینند کہ لیلاے سخن جلوہ گر ست و عذراے کلام ادا پرور، اگر نثر ست دفتر فصاحت ست و اگر نظم ست سرمایۂ بلاغت، مہ جبینانند در بستان سراے دیوانش خورشید را در آفتاب نشاندہ مست بادۂ سخنوری، حور طلعتانند در گلکدۂ اشعارش رضوان را پیکر حیرت ساختہ

سرگرم معنی گستری، سخن را بر کرسی نشانده، و کرسی حرفش را از عرش گذرانده، کیست که بہمتائیش خوانندش، و کجاست کہ ہمپایہ اش دانندش، آرے طریق سخن سپردن نہ کار ہر کس ست، و با شہباز بال مساوات زدن نہ یارائے مور و مگس، یارب ذات بابرکات خدام عالی جناب مستغنی عن المدح والا القاب حضرت استاذی عم فیضہٗ از حوادث روزگار بوقلمون مدام مصون باد، بحرمۃ النون والصاد،

سپس عرض می کنم کہ محمد امان اللہ خان آفریدی جد امجد حضرت استاذی دام ظلہٗ در ایام شباب شریک مہمات و مجادلات مہاراجہ جسونت راؤ ہلکر والی اندور و نواب محمد امیر خان بہادر مرحوم فرمان روائے تونک و نواب محمد غفور خان بہادر رئیس جاورہ وغیرہم بودہ عمرے در جنگ و نبرد و تاخت و تاراج بسر آوردہ، در شجاعت و بسالت اشتہار داشت، بالآخر قطعات زمین خریداری نمودہ در دہلی نشست، نود سال عمر یافت و در آگرہ ۱۸۴۹ء مسیحی رحلت نمود، با نواب اشرف خان بہادر فیروز جنگ رئیس شاہ پور بھورکی ضلع متھرا و نواب ولی داد خان بہادر رئیس مالاگڑھ ضلع بلند شہر پیوند قرابت داشت مہین پسرش عالیجناب مرحوم و مغفور مولوی محمد نصر اللہ خان بہادر صدر الصدور بعد از فرو شدن ہنگامہ غدر ۱۸۵۷ء ملازمت دولت برطانیہ اختیار فرمودہ از دہلی بریدہ، و در آگرہ امکنہ و اراضی خرید نمودہ توطن گزیدہ، راستی کہ آن ذات گرامی در فراہم آوردن مکارم سنیہ مانند خلق حسن و شگفتگی طبع و بذل و جود و شجاعت و مردانگی و خدمت اعزہ و احباب و دستگیرے ارباب حاجت و گرہ کشائے اصحاب غرض از بدائع ایام، و در داد پرستی و طاعت ایزد بیچون یکتا بندہ کہ فرمان پذیر حضرت خداوندی عز اسمہ بود و جماعتے را از عزہ و احبا و اجانب شناسایش خود گزاشت کہ ہموارہ ذکر محامد و

مناقب او می نمودند چنانچه حضرت مولانا اند کے از صفات و محاسن ایشان نظم فرمودہ اند

حیث قال ؎

رانم سخن بمسلک توحید او پدر	زان بندہ مطیع و رضا جوی کردگار
از شرک بود کارہ و بر شرع مستقیم	میداشت در ولائے نبی جان و دل فگار
از خلق خوش بود دل خلق بردوام	در بردلی نبود سہیمش بروزگار
در رنگ و بو وجود وے از فرق تا قدم	گلدستۂ نوازش و احسان کردگار
طبعے شگفتہ داشت کہ صد رہ بوستان	بردے بیک ترانۂ رنگین دل از ہزار
در دوستی یگانہ و در یکدلی تمام	در چارہ سازی من و تو ہم نداشت عار
در بذل زر نداشت بارباب فضل ننگ	می کرد در ہدایت ما جبر اختیار

و آن والا نظر حضرت استاذی را کہ اکبر فرزندانش بود از کمال شفقت در حمت علوم و فنون متنوعہ آموخت و گروہے از علماء و ادباء و خوشنویسان و دانندگان زبان انگریزی مقرر فرمود تا جناب ایشان را از ہر گونہ دانش و شناسائی کہ در خور فضلاء و ادباء باشد بیاموزند چنانچہ ذات ذات البرکات حضرت ممدوح صوف دامت افاداتہ در ہر علم و فن محسود روزگار بر آمد۔

ولادت باکرامت جناب معلیٰ پناہی در بلدہ بدایون سنہ ۱۲۷۹ھ معاصر سنہ ۱۸۶۲ء انگریزی در ماہ ستمبر واقع شد و مظہر اقبال مظہر سال رست از ہجرۂ نبویہ، از ان فرخ روز میمنت آمود چہ بر سراپم آسمان و زمین را پیمانہ از بادۂ نشاط و شادی پر گشت و زمانہ را اسبابِ سعادت و کامرانی بہم رسید۔

جناب استاد سیزدہ سالہ بودند و پدر عالی گہر ایشان درین پوری ساده آرائے

منصب عالی منصف بوده ودادِ داد وانصاف می دادند کروزے حضرت ایشان را باخود گرفته درخدمت ادیب فاضل، شیدائے رسول عربی جناب مولانا محمد محسن کاکوروی طاب ثراه بردند چنانچه ازفیض صحبت سراسر افادت ایشان بمدارج کمالات انسانی صعود فرموده درعالم سخن گوئی ونکته سنجی یگانه گردیدند، وحضرت استاذی این ماجرا را چنین نظم فرموده اند ؎

چون دید بیقراری من در ره طلب — چون گشت تشنه کامی من نزدش آشکار

از بهر کسب دانش و بینش زراه لطف — آورد بنده را بر صدر بزرگوار

آن کو نشسته بر سر اورنگ آگهی — در چار سوئے دهر زده کوس افتخار

مضمون نشاده بر سر هم بر بساط شے — معنی هجوم کرده به بزمش ز هر کنار

سبّاح بحر علم وعمل، بر در آستین — سیّاح دشت فضل و هنر، بحر در کنار

آرے برائے تشنه لبان طریق عشق — میکرد فیض ناطقه اش کار چشمه سار

یعنی جناب محسن حسّان خاک هند — مدحت سرائے وعاشق محبوب کردگار

بخت رسائے من چو برآن آستان رسانْد — داوند حاجبان حرمیش نوید بار

مفتاح فیض بود زبانش که در زمان — بر روئے دل کشود در گنج اعتبار

سپس در آگره کالج وسینت جانس کالج تحصیل انگریزی وقانون حکومت هند نمودند برادر اصغر جناب مولانا، خان بهادر داکتر محمد ماشاء الله خان ست که در سیتاپور داودهم سول سرجن بوده درفن طب انگریزی بے نیاز از وصف وتعریف ست، به لندن رفته بوده دوازده سال دران دانش گاه قیام نموده فن طب را بدست اخذ کرده نام وزد دولت برطانیه اعتبار تمام بهم رسانیده هست۔

زمانیکہ جناب استاذی در دار الریاست رامپور تحصیلدار بودند حسب سفارش بندگان حضرت حسن دو سہ غزل ریختہ در خدمت جناب منشی مفتی امیر احمد امیر مینائی پیش نمودند۔

از تصانیف حضرت ایشان دیوان فارسی ست مردف کہ مشتمل ست بر جمیع اصناف شعر از قصیدہ و رباعی و قطعۂ تاریخ و غیر ذلک و دیگر صحف مثل شرح حسن و عشق عالی شیرازی و مجموعۂ نثر فارسی و مجموعۂ نظم اردو و مکتوبات امیر مینائی ریختۂ کلک آسمانی خرام آن دانش آراست و یکے از مصنفات پیشین حضرت استاذی کہ ہنگام طلب علم در آگرہ نوشتہ بودند حاشیۂ اصطرلاب ست کہ داخل درس دار العلوم دیوبند گردیدہ۔

از علی گرہ مجلۂ شریفۂ قند پارسی در ادارت آن جناب انتشار می یافت کہ مقبول طبائع سخن آفرینان ہند و ایران و مصر افتادہ و جمعی از ایشان بر آن تقریظ نوشتند و داد سخن گوئی و معنی سنجی حضرت مدیر نامہ دادند، و پروفیسر براؤن آف کیمبرج نیز در کتاب خودش کہ "پریس اینڈ پوئٹری آف ماڈرن پرشین" نام دارد ذکر آن جریدۂ گرامی فرمودہ است

چون در گوالیار کالج بر منصب پروفیسر فارسی و عربی فائز شدند یونیورسٹی الہ آباد ملازمان سامی را ممتحن امتحان بی اے مقرر نمود۔

دست ارادت بحضرت حاجی حافظ مولانا شاہ وارث حسین صاحب قبلہ مدظلہ العالی دادند، و از آن روز طبع مقدس را افسردگی و انزجار تمام از جہان و جہانیان رو داد، و دل در حق طلبی و خداجوئی بستند، و بر کتب مقدسۂ تصوف و مسوّدات اہل معنی

عبور افتاد، و دولت عشق و محبت و سوز و گداز بدست آمد۔

پنہان نماند کہ ہمگی نظم و نثر فارسی و عربی و ریختہ محض زادۂ طبع اشرف اقدس حضرت استاذی دانش پناہی ست، و در نکتہ سرائی و معنی آفرینی نیاز بکسی ندارند الا در آغاز آگہی چنانچہ مرقوم گشتہ وحید العصر فرید الدہر خدام حضرت محسن کاکوروی علیہ الرحمۃ در فراہم آوردن ہر گونہ استعداد در ذات مبارک ایشان و صلاح دادن اشعار ریختہ جہد بلیغ بکار بردند، و انفاس متبرکہ ملازمان سامی ایشان در جناب استاذی تاثیری تمام کرد و کشایش ہا روزی گشت، و حضور ممدوح را بر ذمۂ استاذ موصوف حقے عظیم ست۔

دیگر طبع و اشاعت کلیات فارسی و مجموعۂ ریختہ ہنوز در معرض التواست چرا کہ حضرت استاذی درین خصوص دستوری ندادہ اند، و تبذے از اشعار درین [illegible] آوردہ شدہ۔

مولوی حکیم حبیب الرحمٰن خان المتخلص بہ احسن متوطن جہانگیر نگر عرف ڈھاکہ در تذکرۃ الفضلا، کہ در عبارت عربی فراہم آوردہ است ذکر جناب استاذی بدین الفاظ می نماید:۱

الثاقب وھو الادیب الاریب الحبیب الحسیب المولوی محمد احسن اللہ خان الاکبر ابا الخلف الارشد المرحوم المغفور المولوی محمد نصر اللہ خان بہادر الصدر الصدور وھو طلع کالبدر علی سماء ارض المیمونۃ البدایون فی سنۃ ۱۲۸۰ھ ۱۸۶۳ء فاستضاءت بیت والدہ من نور جبینہ و ضوء اقبالہ۔

اخذ العلوم المتفرقۃ والالسنۃ المتنوعۃ من العربیۃ والفارسیۃ والانگلیزیۃ من اساتذۃ مختلفۃ متعددۃ فی ظل تربیۃ والدہ المرحوم وکان والدہ حاکما فی مین فوری وکان ھو فی رکابہ فصرف

---

۱ چون محتوی بر احوال حضرت استاذ بود نقل گردید ۱۲ شمس الدین احمد عفی عنہ

اكثر زمان تعليمه هناك، وفوضه ابوه الى الفاضل الاديب الشاعر
الشهير بنعت النبي البشير النذير المولوى محمد محسن الكاكوروى
الوكيل وقرأ هناك ايضا على والد هذا الفاضل الممدوح المولوى حسن بخش
غفر الله له بحرمة السبطين، وتوجه الى حسن الخط هناك وحصل
وقد احسن -
وفى هذا الزمان قام فى باله ذوق الانشاء لمناسبة الازلية بها
فلما انشد الاشعار الهندية كان يستصلح ويشاور فاضل المحسن -
قد قام فى مين فورى منذ ثلاثة سنين او زائدة حتى ادخل والده
فى دار الاقامة مدرسة الاكرا (اگره کالج) لتعليم الانگليزية، فذهب هناك
ومعه كتب العربية لكثرة الاشواق مع قلة الفرصة، وبعد ارتحاله
دخل فى سينت جانس كالج فى درجة التى يقال لها بي - اے - و
قرء مع نصاب هذه الدرجة القانون التمدن الانگليزية وهو ماهر
فيه كما ينبغى -
وبعد هذه تقرر حاكما (تحصيلدار) فى رياسة رام فور وهناك
قد شاور لزمان قليل فى اشعاره الهندية من فاضل عديم النظير
الملك الشعراء المفتى المرحوم امير احمد المينائى اللكنوى -
وقد شابه كلامه من ابنائى الفرس وتحلى قصائده من قصائد العرفى
والخاقانى وتشبه غزلياته من الحزين والصائب -
قد ترك نظم الاردو من مدة مديدة والآن له اشعار كثيرة فى الفارسية

قلیلة فی العربیة والاردو، وجمع الکلیات وفیها اصناف الکلام و
انواع الاشعار وهذه کلها دالة علی جودة ذهنه ووسعة نظره، و
مع هذه هو الی الآن مائل الی طلب العلم وشوقه علی حاله وذوق الفن
مستقر فی باله، ولهذا جمع کتب الکثیرة من فنون عدیدة ویصرف
اکثر اوقاته فی مطالعة الکتب عموما وملاحظة اموذجات الادبیة خصوصا
ومن احبائه الفاضل الالمعی المولانا المفتی محمد سعادت الله الکنعانی
ادام الله فیوضه بسبع المثانی والفاضل الرئیس المولوی حبیب الرحمن
خان الشروانی سه

عن المرء لا تسئل وسل عن قرینه — فکل قرین بالمقارن یقتدی
فان کان ذا شر فجانبه سرعة — وان کان ذا خیر فقارنه تهتدی

وهو قرائه حبیبی وشفیقی انیسی ورفیقی ولله در قائله سه

لئن حکمت بفرقتنا اللیالی — واعتنا بعید بعد قرب
فشخصک لایزال حبیب عینی — وذکرک لایزال انیس قلبی

وما احسن قیل سه

یفنی الزمان ولیس یفنی حبکم — وعلی محبتکم اموت واحشر
فموکل فی طبع بغیر تکلف — والطبع فی الانسان لا یتغیر

من تصانیفه الشرح لحسن وعشق لمیرزا نعمت خان العالی الشیرازی و
کلیات النثر فیها مکاتیب فی العربیة والفارسیة والاردو، وقد نظم الالفاظ
فی نثره علی طرز ابی الفضل العلامی، فهو کاسمه علی سماء الفنون نجم ثاقب

وکیف لا الاسماء تنزل من السماء وکلیات النظم وھی روضۃ باھرۃ حضرآء
ابتسمت فیھا انوار المعانی وازھرت فیھا ازھار المبانی وقد تغرد عنادل
الفصاحۃ والرشاقۃ علی اغصان اشعارھا وتصدح صلاصل البلاغۃ والملاحۃ
بین افنان ثمارھا، کما لا یخفی علی المتنسمین بنسائم الفنون والعلوم والموسمین
بعیون المنطوق والمفھوم ؎

ففی کل لفظ منہ روض من المنی   وفی کل سطر منہ عقد من الدرر

نثرہ عقد الثریا ونظمہ درٌّ ثمین ولہ مھارۃ تامۃ فی ادب الانگلیزیہ و
تدل علی ھذہ ترجمۃ مضامین ادیسن الانگلسانی الادیب الفلسفی الشہیر
وبالجملۃ ھو جامع حافل لاخلاق الانسانیہ وفاضل جید کامل فی علوم الادبیۃ۔

وحضرت ذکاء الملک مدیر مدرسۂ سیاسی طھران دار السلطنۃ ایران می فرماید:۔
مجموعۂ قند پارسی کہ در حکم مجلۂ ادبی ست در علی گرہ ہندوستان جمع ونگاشتہ
میشود و مدیر آن نامۂ عنبر شمامہ جناب معالی نصاب محمد احسن اللہ خان ثاقب دامت
افاضتہ می باشد کہ در ذوق ادبیات از سران باشور وچشمہای با نور محسوب می گردد و
حال و ذوقی عالی وصافی دارد و از سخن سنجان کامل صاحب محامد و فضائل الخ۔

وجناب سید فضل الحسن صاحب حسرت موہانی، بی اے اویٹر اردوے معلّٰی
در تقریظے بسیط کہ بر مکتوبات امیر مینائی نوشتہ اند می گویند:۔
،، مولوی محمد احسن اللہ خان ثاقب مدیر رسالۂ قند پارسی نظم ونثر پارسی میں یادگار
ارباب کمال ہیں وہ مرحوم رسالہ (جو انشاء اللہ تعالیٰ بہت جلد دوبارہ زندہ ہوگا) جن
لوگوں کی نظر سے گذرا ہوگا انھیں راقم حروف کی اس راے سے تسلیم کرنے میں مطلق

تامُل نہوگا کہ اِس وقت ہندوستان مین کوئی شخص آپ سے بہتر فارسی نثر نہیں لکھ سکتا۔

جناب موصوف کی اِس اعلیٰ قابلیت نے ایک عرصہ دراز تک نگارش نظم و نثر اُردو کی جانب متوجہ نہونے دیا، لیکن جب احباب کے اصرار سے آپ نے اپنی مادری زبان کی طرف التفات فرمایا تو اُس مین بھی اپنے مذاق صحیح کی اعانت سے وہ وہ جوہر دکھائے کہ تھوڑے ہی دنون میں تمام ارباب نظر کو اپنا گرویدہ بنالیا۔

نظم اُردو میں آپ کی غزلیں اُردوے مُعلّی کے ہر پرچے میں نظر افروز اہل بینش ہوتی رہتی ہیں، رہی نثر اُردو اُس میں آپ کا تازہ تریں کارنامہ وہ دلچسپ دیباچہ ہی جو آپ نے مکتوبات زیر نظر کے آغاز میں درج کیا ہی، اِس دیباچے کے پہلے حصّہ میں امیر مینائی مرحوم کے سوانح زندگی لکھے ہیں، اور دوسرے میں داؔغ و امیؔر کے کلام کا موازنہ ہے۔

یوں تو حضرت ثاقب کی کل تحریر مضمون کے لحاظ سے نہایت دلپذیر اور عبارت کی حیثیت سے بغایت مضبوط و بے عیب ہی، لیکن بعض بعض موقعوں پر خیال کی لطافت اور الفاظ کی خوبی نے ایسی دلفریب صورت اختیار کی ہی کہ آپ کے منتخب فقرے اس قابل ہیں کہ اُردو لٹریچر کا بہترین نمونہ قرار دیے جائیں، مثلاً امیر مرحوم کے اخلاق و عادات کی نسبت لکھا ہی۔ کہ وہ نہایت نیک طینت، پاک صورت، پاکیزہ سیرت ایک عالم نور تھے۔"

"جامع مکتوبات نے ایک مرتبہ استاد کے حضور مین جناب قبلہ محسن کاکوروی علیہ الرحمۃ کی سخن آفرینی اور بلاغت کلام کا تذکرہ کیا تو فرمایا کہ اُن کا کلام ایک عالم ہے

خیالات نادرہ کا، کہ اُس کو دیکھ کر انسان حیران ہوتا ہی اور اُن کا ہر شعر معراج بلاغت ہے۔"
دیوان ناظم والی رام پور کی توصیف اِن الفاظ میں کی ہی کہ "شادابی خیال
نوے ترکیب، جدت مضمون، لطافت زبان اور متانت بیان اِس دلفریب کا زیور ہے،
دیوان نہیں، معنی زار خوبی اور نگارستان محبوبی ہے" اِس موقع پر ایک نوٹ بھی دیا
ہی جو بجاے خود حُسن تحریر کا ایک اچھا نمونہ ہی، فرماتے ہیں کہ، خاکسار کو جولائی ۱۹۰۰ء
میں خوابیدگان نزہت گاہ تقدس کی توجہ اور ؎

فرخندہ جہاں بے مثالی ۔۔۔ ممدوح ادانی و اعالی
پیرایۂ صدق و مایۂ فضل ۔۔۔ شمس العلما جناب حالی

کا اشتیاق زیارت پانی پت لے گیا، میں ایک روز یہ مسودہ اُن کو سُنا رہا تھا جب
اِس مقام پر پہونچا تو مولانا نے فرمایا کہ "نواب مصطفےٰ خان صاحب شیفتہ فرماتے تھے
کہ ایک روز مرزا غالب نے مجھے یہ مطلع سُنایا میں نے بہت تعریف کی تو فرمایا کہ بھیّا میں
تو یہ شعر ناظم کو دے چکا ؎

خوشی جینے کی کیا، مرنے کا غم کیا
ہماری زندگی کیا، اور ہم کیا

آخر میں اُستاد کی خبر وفات کو اِن الفاظ میں ادا کیا ہی کہ "افسوس وہ نورانی پیکر،
جہاں فن و ہنر زیر خاک، اور وہ صحبت دلآرا و جاں پرور خواب فراموش ہو گئی.....
اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ"

اہل نظر گر بسوئے رساے کہ اندران ہندی و عجمی و مصری اعتراف فضیلت و
سخن سنجی و معنی پیرائے این سرآمد ارباب دانش و کمال کردہ اند در صفحات آئیندہ این

نگارین نامه خواهند ملاحظه فرمود وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین
والصلوٰة والسلام علی سید المرسلین وآله الطاهرین واصحابه الراشدین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نثر فارسی

مکاتیب

بجناب حکیم امجد علی خان بہادر ڈپٹی کلکٹر امروہی

احسن ہیچکارہ را رخصت گرد سر گردیدن، و قدم بوسیدن ارزانی باد، از آن روز کہ والا مطاعی بتقریب کار سرکار ازین دیار رفتہ اند شرح اندوہ فراق را نامہ برنتابد، بام و شام جز ہوائے ملازمت مخدوم در سر نیست اما من نارسائیہاے فریاد خویشتنم کہ ہنوز خرشید جہان فروز در افاضہ بذرہ پروری مصروف ست و با آن ہمہ ناتمامی و ہیچ پیچی من بندہ خاطر خدام بدلجوئی در افتادگان مشغوف، بیا تا این مجمل را مفصل گویم یعنی دو تا پارچہ اخبار کہ فرستادہ بودند رسید و سپاسگذار اشفاق بزرگانہ گردانید تحفۂ احمدیہ و نوحۂ صوفی بہمان پیام آور کہ روزنامہ آور بود سپردہ آمد خواہد رسید، روضۃ الشہدا واعظ با من ست، زیادہ جز اشتیاق حصول دولت ملازمت چہ نگارش رود، از جونپور

دوم دسمبر سنہ ۱۸۸۳ مسیحی۔

بنام محمد عطاء اللہ خان عاقل ابن مولوی حبیب اللہ خان صدر الصدور گورکھپوری

عاقل سخن سرا از من سلام بپذیرد، زبان چہ دادہ بود و با لفافہ چہ طور پرداخت،

آوخ کہ نہ از شما پیامی رسید و نہ از ما سلامی پذیرا فتاد، شکوہ و شکایت را کلام محل بث
شکوہ ہمہ بے سود و شکایت سرتاسر تصدیع، و دو آہے کہ بصورت غزلے از نہاد تفتہ
جگران و ادے فراق سرکشیدہ بآن یار تغافل شعار رسیدہ باد، احوال خیریت اشتمال
برنگارند و از کلام دل نواز یاد آرند، ثاقب خستہ دل تفتہ جان المدعو محمد حسن اللہ خان
از جونپور بتاریخ ۲۶ر نومبر ۱۸۸۴ع نگارش رفت

بخدام جناب مولانا مولوی محمد محسن کاکوروی

بحضرت قبلہ و کعبہ مد ظلہ العالی بعد از تقدیم مراتب نیاز و تسلیم عرض می دارد
عمریست کہ از سلامتی ذات بابرکات اطلاعے بنیست مرجو کہ گاہ گاہ از خوشنودی
والامزاج مشرف فرمودہ باشند، در ثواب ابلاغ این عریضہ نیازمندان اتفاق افتاد
کہ می خواہم نگارشہائے قدسی نظام نظماً و نثراً آنچہ تا امروز چاپ شدہ باشد بدست آرم
واگر نتوانم ملازمت بندگان معنی پناہی دریافت ہم از خوان کلام آن فرمانروائے
اقلیم سخن گستری ریزہ از خرمن سخن آن کارکیائے کشور معنی پروری خوشہ ربا امید
کہ ہرچہ از مثنوی و قصائد و غیر آن مطبوع گردیدہ باشد یک جلد ہر یکے از انہا بہ بندہ
ابلاغ دارند و این نیازآئین دور افتادہ را محروم از فیض ربایان کلام اعجاز نظام نپسندند
از احوال تازہ اینکہ بتاریخ صہ ماہ حال بزم مشاعرہ بر غریب خانہ انعقاد یافتہ بود و
غزلیکہ خواندہ بودم ہمدرین صحیفہ ارسال می کنم امید کہ مقبول خاطر معنی سنج افتد زیادہ
جز اشتیاق قدم بوس چہ گذارش نماید بتاریخ ۲۷ ماہ فروری ۱۸۸۵ع از جونپور نگاشتہ شد

بمولوی حبیب الرحمن خان حسرت شروانی

مخلصان یاد آوری مفاوضۂ گرامی رسید و تقریظ نیز وصول گردید آن دل نوازی

گرد این جان پروری فرمود، شکایت یک طرف، اگر شمارا با من سرے هست من هم خدا
که مرا هم در مفارقت دوست پر خون جگرے هست، و اینکه تا حال نامه نفرستاده ام چگویم
که در چه افکار گرفتار مانده ام، روزها بیخواب و شبها بیتاب بوده ام از شرم ناکامی آب دارم
هجوم آلام همه اضطراب بوده ام دیگر انچه باین خسته دل شکسته بال ارشاد رفت که بر مضمون ریخته
قلم اعجاز رقم چیزے برنگارم و انچه مرا نسبت آن سطور در دل ست بر زبان خامه آرم هرچند
که از من غمزده هیچمدانے تعمیل چنین امر فخیمی ممکن نبود اما التفات محبت پناهی یاوری فرمود
لهذا حرفے چند که مجملاً برنگاشته ام در نور ونامه روان داشته ام، بنده فردا براے
آموختن قانون قصد اله آباد می کنم امید که در انجا هم گاه گاه از احوال شریف آگاه خواهم
فرمود انچه از حالات برادر مکرم محمد عبد الرشید خان نگارش رفت خوب معلوم نه شد که آیا
بسبب شان از ملازمت دست برداشته اند یا چه مفصلاً اعلام رود فقط از اله آباد هم
از ان بقیه خواهم نوشت اخانه محبت آباد باد رقمزده ۲۷ مارچ ۱۸۸۵ء از جونپور

بجناب صاحبزاده جنرل محمد عظیم الدین خان بهادر مدار المهام ریاست رامپور

محسن بنده نواز سلامت بعد تقدیم مراتب نیاز و تسلیم عرض می دارد که رساله
تالیف لطیفه از روزنامه شاه ایران و شاهزاده جلال باحواشی لائقه جهت ملاحظه بندگان
ولی عهد بهادر با این ضراعت نامه مرسل میشود امیدوار است که از نظر کیمیا اثر حضرت
ملک رتبت حضور پرنور فرمانروائے رامپور بعزت سعادت اندوخته بجناب ولی عهد بهادر
ابلاغ یابد که نهایت آمال بندگان نیاز گذار ست، آفتاب دولت و اقبال درخشان باد
۲۴ نومبر ۱۸۸۸ء از رامپور

بنواب عبدالعزیزخان عزیز وکیل بریلوی

بنامیزد این نامه ایست از احسن دردمند سخنور ارجمند آنکه مصر سخنوری را عزیز
همه‌دان ست و کالبد کشور معنی پروری را جان، سلامیکه همه گله و سرتاسر شکوه بار بحضرت
قبلهٔ سخن سنجان معنی یاب پذرفته باد، یارب با آنکه بخدام مکرر التماس رفت عدم شارکت
بزم مشاعره را اگر بلاسے نعے پیش آمده که از کلام دل نواز هم جانے در پیکر فرسودهٔ سخنوری وروانی
در قالب بیجان معنی گستری ندمیدند دبراد تشنه لبان قلزم هنر تلاشی والعطش سرایان
محشر معنی پژوهی نرسیدند، بالجمله داغم از ناپروائے مخدوم که منتظران قدوم را همچنان
درخاک و خون فراق و آتش سوزان اشتیاق واگذاشتند، من وخدا که خوش انجمنے
ترتیب یافته و در روزنامها چاپ شده و در بلاد در دست منتشر گشته، امید که از احوال
مزاج خدام اعلام فرمایند، واگر من هیچمدان را قابل خطاب دانند از غزلے که نظیری را
برشک وعرفی را باشک نشاند یاد آرند، بنده را از انتظام اقطاع واملاک خود چنانکه
دل میخواست جمعیت رو داد، حالیا هیچ ضرورت تغیر وتبدل نمی بینم وانچه خدائے بسیار
بخش برمن ایثار فرموده بران قانعم، دخل بیش از خرج دارم والحمد لله علی ذلک نواب
عبدالرشید خان سلام شوق می رسانم والتسلیم با لوف التکریم، یازدهم جنوری ۱۹۰۸ء از بهیت بیلی

بمولوی حبیب الرحمن خان حسرت شروانی

برضمیر منیر رافت تخمیر حبیب جان نواز شفیق دل از غم پرداز، خلاصهٔ دودمان
مهر و وفا نقادهٔ خاندان مجد واعتلا، گوهر اکلیل محبت و وداد گنجور گنجینهٔ الفت واتحاد،
دانش پیوند معنی طراز نکته سنج حقیقت پرداز، نوبادهٔ حدیقهٔ سخنوری ثمر پیش رس لسان معنی
پروری، سحر تقریر اعجاز تحریر حبیبی وادیبی فتوت نشان مولوی محمد حبیب الرحمن خان

پنهان نماند که پیش ازین نامه نیاز بجواب نمیقه انیقه ارسال یافته و آن تحریریست
که اگر دوربینان عالم عقل و فرهنگ نسخهٔ جنون خوانندش رواست و اگر کارآگهان
سرای دانش و تمیز ماخولیا نامه دانندش سزا، چه ای برادر هنرپرور نیک میدانی که
درین حوادث گاه تعلق که دل از افکار تازه دو نیم و خاطر از اندیشهای متصل سیلی خور امیدیم
کو وقت و کجا فرصت که از متمنیات چشم برخورداری داشته آید، آه از محرومی طالع و فریاد
از کوتاهی بخت اگر همین لیل و نهار باشد، از خود چگویم که چونم و زمانه با من چه کرد و از کوین
چنین سوخته جان خسته جگر درین عالم شور و شر چه منظور نظر داشته اند، وقت از دست
می رود و من بی برگ و ساز با ابنای روزگار آویزشها و در علم و شناسای بر کلبهٔ تاریکم فراز
نه دل را روی نیایشی - و نه روح را سوی آفریدگار گرایشی، دل از حیله سازی زمانه کالیوه
و روح از کردارهای زشت زنگ بست، یارب توفیقی که لختی بخود گراید خداوند البصیرتی
که از خویشتن بینی باز آید، نامهٔ اعمال چون روزگار خود سیاه نسازد و انفاس باقیه
بلهو و بازی نبازد، چراغی در راه دانشش ده که ترا تواند دریافت و شمعی در تاریک خانهٔ دلش
افروز که از گفتار بکردار تواند ره سپرد، نگاشتهٔ آخر شب که بامدادش بیست و نهم ربیع الاول ۱۳۱۲ھ
بود از مقام بهره رادت باب فتحپور سیکری ضلع آگره -

بضیاء النبی خان

توفیق حسن عمل و خرد پژوهی و عاقبت بینی روز افزون باد، نامه رسید داد دلنوازی
داد، منکه جویای دوستان حقیقی ام دا خلاص آن برادر والا گهر دل نشین گشته آنچه از خیالات
رنج و ملال نوکر نیز خامه فرموده اند حاشا که جز رفتن آگره سببی دیگر مانع جواب بوده باشد
آنکه در باب خدمتگار نوشته اند بنده سه نفر چاکر می خواهم جوان و مستعد و دل سوز، هر چند که

آدم خوب بہم رسیدن دشوار لیکن اگر اتفاقا یود و میسر می تواند شد، آنچہ از عالم بہار و خزان اشارت رفت جوانی عالمی دارد و زمانہ نیرنگیہا بکار آرد باید دیگرے را دل دادن و نرد محبت باختن، برائے تفریح خاطر عزیز این قسم فقرات قلمی می شود والا دانم کہ فطرت عالی شما بایںہا باز نایستد و بمعراج وصول حقیقی ترقی نماید، دوام آگہی قرین باد، از مقام تہرادت

بخدمت کنور محمد اعتماد علی خان حسرت تخلص

سخنور روشن گہر، رسیدن نامۂ عنایت و نا رسیدن دیوان صحیفۂ فصاحت مرا در شگفت زار افگند، سپاس یاد آوری بر می گذارم السلام نگاشتہ ۲۰ اپریل ۱۸۹۸ء از آگرہ۔

ایضاً بجناب موصوف

از تاقب ہیچدان بحسرت ہمہ دان سپاس نامۂ محبت طراز پذیرفتہ باد، آنچہ درباب ابلاغ دیوان بہار عنوان نوشتہ اند ہنوز بنسیمی ازان گلکدہ راز بر ساحت ضمیر الفت تخمیر نوزیدہ و آن کتاب بلاغت انتساب از چاپار خانہ ام وصول نگردیدہ ختم کلام بر سپاس و دعا می کنم، ایام بکام باد۔

ایضاً بجناب موصوف در رسید دیوان

یارب سپاس فروغانی نامۂ آن سخنور معنی آفرین بر گذارم یا ستایش دیوان فصاحت تزئین، نامہ ایست عنایت مشحون و دیوانیست یک حقۂ لآلی مکنون غزلیاتش آب افزائے بستان سخنوری و قطعاتش باغ و بہار نکتہ پروری تکلف برطرف گنجینہ ایست پر از جواہر آبدار و خزینہ ایست مملو از درر شاہوار نے دیوانیست رخسارہ سخن را غازۂ نایاب و صحیفہ ایست آسمان معنی را خرشید جہان تاب، ایزد سخن آفرین این مجموعۂ

سوز و گداز را مقبول همگنان کناد و از چشم زخم حاسدانش در امان دارا د والسلام

ثاقب، رقمزده هفتم محرم الحرام ۱۳۱۶ھ هجری

بنام لاله رام پرشاد گوهر ابن منشی مادهو لال جوهر فرخ آبادی رسید انبه

حدیقه آرای سرابستان محبت دو داد سلامت دو تا نامهٔ اخلاص پناهی ورود

آورد نخستین گیرندهٔ کاغذ انبه و دوم در طلب رسید آن هدیه بود، دیروز هفدهم ماه جون سبد

انبه رسید و کام مراد شیرین گردانید، یا رب این جگر گوشهٔ بهشت را که انبه نام دارد مگر از

سلسبیل و کوثر آب داده اند و در خزان کدهٔ دنیا به تسخیر جانهای تشنه کامان یادگاری

فرستاده، اما کارکنان اسٹیشن غلط کردند سبدی که نامزد بنده بود به برادر عزیز

داکتر محمد ماشاء الله خان سلمه رسانیدند آن برادر مهرپرور انبه‌ها را از آن برآورده در آب

شست و شو داده و همه را درهم آمیخته پیش باز فرستاد ازین مر در تمیز کردن نوع در آنها

دشواری رو داد، بالجمله سپاس ارمغان مرغوب آن فرمانروای اقلیم قلوب بدین اسلوب بگذارده

شد قطعه

گوهر آن مخلص یکرنگ روان اشت بمن | انبه دو سره آورد فزایندهٔ جان
ثمرهٔ تازه نه بس نغز که شد آب ز شرم | پیش این انبه نو رس همه اثمار جنان
آن حلاوت که کسی مصر نگیرد بعوض | آن لطافت که گهر و زد آب حیوان
نیست این انبه نگاری ست بجلوه بکر | که مسخر دل و جان ساخته شیرینی آن
ثاقبا نامه بگوهر بدعا ختم کنم | باد سرسبز از آن جان فزا باغ جهان

والسلام

نگاشتهٔ خامه بیراهه خرام ثاقب مستهام از مقام آگره

بخان بهادر مولوی سید زین العابدین سب جج مچهلی شهری

یارب نزهتگاه آسمانیان را بتیره خاکدان زمینیان فرو فرستاده اند واین
پارهٔ ارض مقدس را که مایهٔ شکیب دلدادگان ست کلیر نام برنهاده، نه بینی مگر از هر ذرهٔ
صحرایش قلزم انوار موج در موج دبیرون و درون حریم روضهٔ مطهرش خودفراموشان باهوش
فوج در فوج، آبش کوثر و تسنیم را در عرق خجلت نشانده و خاکش ابواب فردوس و ارم بر رخ
این و آن کشاده، هر گدای آستان آسمان سایش فرد اکمل و هر خار صحرایش صد دار
منصور در بغل، دمیر وز آه وناله عشاق دل گداز و در دل شب غلغلهٔ تسبیح و تهلیل جان نواز
سخن کوتاه با دل ناخواسته ازان دیار مینوسواد برخاسته و در راه قریب پاسی و سه ماه بجور
نفس راحت کرده دیروز بوطن رسیدم البته پنج روپیه ابلاغ خدمت خدام می نمایم و در
تعلیم مدرسه [illegible] جاییکه جناب کرامت انتساب نشانات داده بودند بر سر سنگ نقش این
عبارت اندر می کنم، بیادگار مولوی محمد نصر اسد خان سب جج مغفور از جانب محمد احسن الله
خان ثاقب رئیس اگره خلعت اکبر آن مبرور [illegible] بخط جلی نوشته آید صاحبزادگان والاتبار
[illegible] نور الدین [illegible] صراحت
نامهٔ اقل الانام کثیر المصائب محمد احسن الله خان ثاقب نگاشته چهارم ماه اگست
۱۹۰۹ء مسیحی از آگره

بنام مولوی محمد حبیب الرحمن خان حسرت شروانی

زور بازوی دانش و بینش مردمک دیدهٔ آفرینش، عین انسان و انسان عین،
حبیبی مولوی محمد حبیب الرحمن خان حسرت لا مرادات صوری و مقاصد معنوی حاصل
باد، چگویم تا چقدر مشتاق لقای دوست بوده ام که نامه و خامه از بیان آن قاصرست،

دلم بدام محبت شما افتاده وجانم جز ذکر حبیب از غم روزگار آزاده، چیست که نثار قاصد سازم وچه تو سیم تاب تابش تالیف شریف پردازم علمای سلف صحیفہ ایست کہ چشم روزگار مثل آن ندیده ودیدهٔ قابلیت از تماشای این گلزار ہمیشہ بہار رشک فردوس دارم گردیده، من وخدا درچہ بیان دل آویزداد محنت پژدہے گروہ پژوهندهٔ علوم داده اند ودر سرگذشت نگارے اصحاب دانش چہ منت ہا کہ برجان تحقیق نہاده اند، دیر زنده باشند کہ پیکر فرسودهٔ مردمی را جان اند، والسلام الذی ہو خیر ختام اقل الانام ثاقب مستہام۔

ایضاً بجناب موصوف الصدر

ایزد توانا آن نقادهٔ خانوادهٔ مہر ووفا را از زمانه ملائم در حمایت عنایت بے نہایت خود داشتہ کامیاب صورت ومعنی گرداناد، دیریست کہ نسیم کوے حبیب ترطیب دماغ آشفتہ حالان صحرائے مفارقت نکرده وآن یار وفا شعار من بیقرار را بنامہ دل نواز یاد نیاورده، آرزوے دیدار را چہ شرح دہم کہ در نوشتن نیاید، اہلیت ولیاقت آن یگانہ دوران بر محبت افزوده امید کہ این دولت بیزوال روز بہ افزایش پذیرید، از خود چہ سرایم با آن پاره زمینکیہ بمن ارزانی داشتہ اند قانعم وتا امروز برغم دیگر اصحاب روزگار از بار قرض دوام سبکدوش، ولله الشکر صبح در صحن سرای وشامی در کتاب بینی ووقتے در انتظام اراضی واملاک موروثی سپری میشود ما بیداردلان ہشیار خرام دانند کہ تشنہ لبان وادی حیرت را ازین دل بستگیہا چہ کشاید، واز غبار افشانی خارستان قال وامن شاہد حال بدست نیاید، یارب این دل شرحہ شرحہ را از قرب سراپردهٔ جمال مرہمے، وجان تفسیده را از گلزار عنایت شبنمے تا بصفاے وقت پردازد، وانفاس آخرین رایگان نبازد

از نثر و نظم سرمایۂ شایسته فراہم آمدہ، خوشا وقتیکہ بدوست پیوندم، وانچہ گفتہ ام بران محک
نقد ہنر برخوانم، کتاب خانۂ شما دیدن و سخنان مہر انگیز شنیدن آرزو دارم، زیادہ ایام بکامرانی
وعیش و نشاط جاودانی باد۔ رقیمہ ہلا ثاقب عفی عنہ، از آگرہ، نوشتہ ۱۴ نومبر ۱۸۹۵ء مسیحی

خدمت حضرت سید محمد اکبر شاہ صاحب اکبر ابو العلائی دانا پوری

جناب مستطاب حضرت شاہ صاحب قبلہ، بعد از عرض مراتب تسلیم و نیاز التماس
میرود عزلیکہ ارسال فرمودہ اند، داد معنی آفرینی دادہ اند، من بندہ چون گویم کہ حرفے
ناسزا یا ترکیبے بے محل ست، اما الامر فوق الادب، انچہ بفہم این بے بضاعت خواہد رسید
عرض خواہد کرد، امروز بکرا اولی میروم و فردا مقدمہ ست، پس فردا انشاء اللہ اشعار را دیدہ
بخدمت عالی میفرستم، برخوردار عطاء اللہ آداب میرساند و مستدعی دعاست، زیادہ
حد ادب عریضہ نگار ثاقب خاکسار

بنام مولوی محمد حبیب الرحمٰن خان شروانی در رسید دو تا رسائل تصنیف خود شان

للہ الحمد یا من فضلہ متواتر　　　و یا من لہ جود عمیم و غامر

و بعد دو تا رسائل مصنفۂ آن سرآمد دوستان رسید، یکی در سرگذشت دانش
پژوہان نابینا، دوم در اظہار ضرورت ندوۃ العلما، بے شائبۂ مبالغہ ہر دو نامہ تالیفے خوب
و نگارشے مرغوب ست، ایزد توانا آن والا خرد آگہی پیوند را بکامیابی و فرخی سلامت دارد
و من ہجران نصیب را دولت دیدار روزی کنادسہ متع اللہ محبا عا شفا؛
من حبیب بوصال و نظر، اشتیاق لقا رپایانے ندارد این چہ کردند کہ تصویر روان ندا شتند
اگر تصویر ہم در نورد رسائل بودے مسرت بر مسرت افزودے، زیادہ جز آرزوے ہمزبانی
چہ شرح دہد سہ وھبت لکم ردحی عسے تقبلوھا ؛ فلی الوصل خلد والصدود جہنم

والسلام تر دامن احسن، رقمزدہ ہژدہم اگست سنہ ۱۹۱۰ع از آگرہ۔

بمولانا سعادت اللہ سعدی تخلص، مدرس اول مدرسۂ عربیۂ آگرہ

بے نیازی صوری و کشایش معنوی روزی آن یگانۂ روزگار باد، بست و دوم
ماہ مئی وداع وطن گفتم و دیگر بار دامن از گلزار ہمیشہ بہار صحبت حبیب جیب و دامن
بگلہای نشاط پُر کردم ؎

وما دھری بحب تراب ارضی ولکن من یحُلّ بھا حبیب

(الدہر العادۃ ۱۲ — از شعر عمرو بن معدی ۱۲)

خرسندی و شادمانی خاطر را کہ از باز خورد دوستان یکدل خرد ور فراہم شدم چہ شرح دہم کہ
نتوانم گفت، ویژہ صحبت مولوی محمد عبدالغنی خان غنی کہ رخصت از حیدرآباد دکن گرفتہ
بدین مقام بار اقامت کشادہ اند دل از دست برد، پنہان مباد کہ جناب غنی یکے از
تلامذۂ حضرت مولانا مفتی محمد لطف اللہ دامت فیوضہ و آموزگار محبت پناہی حبیبی جناب
حسرت بودہ اند، اکثر ساعات بنامہ نگاری می خورند و از کلام خودشان جان پروری
می نمایند، غزل و قصیدۂ فارسی می گویند، از پاک گوہر پاکیزہ منش حضرت حسرت چہ گویم
شگفتہ طبعے نصیب ایشان کردہ اند و از خلق حسن و شگفتگی خاطر و سلوک بر شریعت مستقیمہ
و بیدارے دل و پاسبانی وقت روح و روان مردمی و جان جہان معنی ہستند، دیگر
یکے از ہم گوہران حسرت محمد مزمل اللہ خان مزمل ست کہ سخن را بر آقا سنجر قزوینی عرض
می کنند، دیگر در زمین غزلیکہ درین ایام جناب غنی طبع آزمائی فرمودہ بودند حسب ایماے
ایشان بندہ ہم شعرے چند عرض نمودم، مقبول احباب افتاد، دیگر بارے تاب حزین
درین گلزمین کوشکے بنگارین و باغے بصد تزئین و کتاب خانۂ رشک یونان نیز سامان
دلربای ہاست، سخن کوتاہ اگر وقت دستوری دہد تا من دو سہ از دیار را از اشعار پرین نثار

یاد آرند، بندہ تا چہارم یا پنجم جون محل سفر بصوب جنگباز پور ضلع بریلی برمی بندم و پایان نامہ بصدیقی مولوی حبیب الرحمن خان احسن جہانگیرنگری سلمہ سلام محبت التیام میگویم
از حبیب گنج ضلع علی گرھ ۲۸ مئی ۱۹۰۲ع

چند تا سواد این نگارش برداشتہ آمد و بمولوی حبیب الرحمن خان احسن جہانگیرنگری و عزیز دلبندم سبحان اللہ خان و حکیم محمد حیات خان دہلوی فرستادہ شد۔

باخوان خلان آگرہ صانہا اللہ عما یکرہ کہ گوش بر صریر خامۂ این مورد آلام و محن دور از دیار و وطن بودہ اند نگارش می رود، نیمہ روز برآمدہ کہ بکالسکۂ دخانی نشستہ اکبرآباد را وداع گفتہ گامے چند از اجہیز افرا بیش نہادہ ام و تا دار الخیر اجمیر در سرزمین مرزبان بہرت پور و ملکدار الور و سادہ نشین ایالت جے پور و فرماندہ بیکانیر و رئیس کشن گرہ جلوریز رفتہ ام و چیزیکہ دل را فرسید نیافتہ ام، سپیدۂ سحری در دمیدن بود کہ بحضرت اجمیر حاضر شدم، دل بیتاب در بغل داشتم کہ این ستمکش حرمان را فقان و خیزان بر آستان ملائک پاسبان قدوۃ الواصلین زبدۃ العارفین حضرت خواجہ قدس سرہ العزیز رسانید حیرت دامنگیر دیدہ شد و ادب عنان کش بے بصری آمد، دشنہ گذار سکوت دل را بسیلاب خون شنا داد و نیران خود فروشی مایہ خویشتن داری را پاک سوخت، و چون در پاے مرقد مقدس مطہر جا گرفتم لرزہ براندام افتاد و رعب شاہنشہی و فر نور الٰہی کالاے تاب و توانائی از کف ربود، دیگر چہ گویم کہ نتوانم گفت، مختصر اینکہ دران ساعت آن من من نبودہ ام کہ برندم او دیگرے آوردند، و ہمین سان بود حالت فقیر چند سال پیش ازین کہ در بہارستان کلیر گذرے داشتم، یارب بحرمتہ پاکان نیک نہاد تا آل این ننگ عالم ایجاد بخیر انجامد و چنانکہ نواختہ امنت کش زمانہ نگردد،

شامگاه در اجمیر دیدار مهر ورز محبت پرور محمد عبد الکریم خان بیرستر درهای فرحت و انبساط بر روی دل کشود و یاد ایام ماضی که داستان دلآویز بوده است بتکرار سامعه نوازی فرمود، و از احوال ریاست جاوره پرس وجوی رفت، در گوشهٔ این دیار غریب نواز که مقیم بودیم رخت گستردی نهای خاکسار طلبید و یک روز بر کاشانهٔ خودش همه را مهمان داشت، عزیز دعوت را سراپا مهر و وفا و اداشناس رموز خلت و ولا یافتم، یارب از چشم زخم حوادث محفوظ باد،

امروز قبل از غروب آفتاب بجاوره می رویم، انشاء الله العزیز

رو بجاوره نهادیم و عمه بیرستر صاحب همرهی کردند تا در انجا برای ما پاسیتیها مهیا دارند، رفتیم در خاک سنه میا و فرما نگذاراند در د نواب همایون جاوره دیکم فروری سحرگاه و نیم ساعت بجاوره رسیدیم، علی جان خان عم بیرستر صاحب که از سرکار جاوره وظیفه هم گوهری بنام اوست و همه یا بوده در مهمان نوازی کوتهی نکرده، جاوره آبادانی خوب و آب و هوای خوشی دارد و باغ و درخت میوه بسیار روانبه و خربزه فراوان یافت میشود مردم جلگی مسافر نواز و غمگسار مسکنی وسیع و دل کشا بهم رسید، و منشی عزیز جان اهل کار مدار المهامی حق جوار چنانکه شاید بجا آورده یکی از هم گوهران عبد الکریم خان ست،

مسرت خان محمد شاهی خرقهٔ درویشی در بر و گیسو تا کمر دارد و در عالم استغراق می باشد[1]

اینجا همه قوم افغان مشغول راتبه خوار سرکار نواب ست و مشاهره قرابت و هم گوهری مقرره دارد،

اندرین روزها آوازهٔ سور و سرور عقد سعید حضرت پالت پناهی با صبیهٔ مبرهٔ جناب دستور معظم

---

[1] مراد از برادر عزیز محمد شاه خان آفریدی استاد سینت جانس کالج، آگره ۱۲

بلند ہمت و پیشکاران ریاست در اہتمام این جشن مبارک شب و روز مصروف از بین دماقات حضرت وزیر ابقاہ اللہ تعالیٰ وسلم دو سہ روز تا خیر کشید دیروز شامگاہ طلبیدند و از احوال ملازمت پیشین پرسیدند و سندہا ملاحظہ فرمودند حضرت ایشان خلیق و متواضع بودہ اند و در زمین مالوہ بعلو فطرت وجودت ذہن و اصابت رائے معروف با من باکرام سلوک کردند و فرمودند فردا احکام تقرر صادر میشود،

امروز ہفتم ماہ فروری احکام تقرر نامہ نگار بر منصب سررشتہ دار دیوانی و فوجداری و مترجم انگریزی محکمہ عالیہ وزارت از پیشگاہ وزارت پناہ امضا یافت، سپاس حضرت خداوندی بجا می آرم، خدمتگذار و نوکر مقرر گشتند دریک دو روز شرکت کلب می کنم کہ در انجا روزنامہ ہا و کتاب ہا می خوانند و دستور نظم و دیگر ارکین ریاست و نواب زادہا تشریف می دارند خواستگار عافیتہ شما ہستم والسلام مقہ العبد المذنب محمد احسن اسد خان ثاقب از جاورہ محکمہ عالیہ وزارت، ۱۱ فروری ۱۹۰۳ء

بحکیم محمد حیات خان دہلوی

روحی فداک، اشتیاق لقائے آن عزیز دلہا یار با وفا غمگسار یکتا شمع بزم محبت انیس خلوت وجلوت من لا مثل لہ فی عالم الاخلاص والمودت بشرح دادن از قدرت گفتار و حوصلہ انگارش افزون پیدا ،فتہ بتکلف اوقات سامی می شود،

بست و ششم ماہ مئی بود کہ تاکیدات متواتر مختنم روزگار حبیب تقوی شعار صدیقی مولوی حبیب الرحمن خان حسرت بندہ را از علی گڑھ بہزاران ہزار اشتیاق دیک بہان آرزو بحبیب گنج آوردہ

خوشا وقتے و خرم روزگارے   کہ یارے برخورد از وصل یارے

مثنوی ہاشمی کہ اندرین روزہا داخل دار الکتب حبیب گنج شدہ ملاحظہ گردید، گفتگو...
متینے دارد، بخط ولایت رونق کتاب خانہ افزودہ، دیگر مرقع تصاویر کہ بجہد تمام و تجسس فراوان
بدست آمدہ چشم عبرت را سرمہ کش آمد الحق از نوادرست کہ بسیار ارزان بدو صد و پنجاہ روپیہ
خرید نمودند، حیف کہ صحبت آن عمدۃ الاخلاء دیر نپائید، از علی گڑہ پیام طلب اخی حاجی
عبد الرشید خان فرستادند و جناب شان بدان صوب رفتند و از انجا بکوہ منصوری می روند
نیازمند شما دیروز صبحگاہ از حبیب گنج برخاستہ بہ بھیکن پور آمدہ ام و با محبی عبد الجلیل خان
روزے چند می باشم تا آنکہ حبیب موصوف از منصوری مراجعت فرمایند۔

دیروز شامگاہ با سنجر قزوینی برخوردم و بساط سخن سرای گستردہ آمد، میرزا سنجر بر اشعار
این بندۂ ہندی نژاد پارسی سرا وجدہا کرد، امروز محمد مزمل اللہ خان رئیس بھیکن پور با کمال
محبت بخوردن امر فرمودہ اند و عصرگاہ بر دولتکدۂ ایشان صحبت اشعار ہم می شود،

از قسم میوہ اندرین ایام خربزہ و انجیر و فالسہ بخوردن می آید، خربزہ اینجا شیرین تر و شاداب تر
از آگرہ می باشد، انگور ہم نزدیک بختن رسیدہ۔

دیروز میرزا سنجر دو تا قصیدہ یکے را عنوان شد آفتاب، دیگرے نظیر و ضمیر کہ ہر دو در مدح
حضرت مزمل و ہمین برادر ایشان گفتہ بود برخواند، تا نہ ساعت شب صحبت شعر کشید، امید کہ
از احوال شریف بمقام علی گڑہ مسرور و مبتہج سازند، بحضرت واصف سلام شوق گویند،

۲۸ مئی ۱۹۴۰ع

بمولانا سعادت اللہ سنبھلی

خدائے عز و جل آن یکتا بندہ ایزدی را بر اقصی مراتب صوری و معنوی رسانیدہ
محسود روزگار دارد، چرا کہ در معمورۂ گیتی مثل آن نخبۃ الفضلاء نشان نمی دہند، بود و الا نام

نشست برآسمان ستود و غزلہاے سامی مستی فزادان بخشید، الحق نازش غزل بدان شخص مبارک بس بجاے خویست، ہر شعر مخدوم ساغر بادۂ سرمست شیراز برکف و سبوی شورش منصور حلاج بر دوش دارد من چہ توانم گفت کہ توانم ستود چنانکہ حق ستایش ست، سخن کوتاہ خواندم مکرر خواندم ہا ربیخودی ربودگی روے داد چون نباشد کہ سخن پرداز من چنانکہ از علم و دانش ظاہر بہرۂ وافر برداشتہ بصفوتکدۂ معنی ہم راہ یافتہ،

بندہ اندرین ایام در نوشتن انتخاب دیوان فیضی فیاضی و سوانح آن یگانۂ زمان مصروف ست سپاس ہا دا آوری برمی گزارم والتسلیم، از علی گرہ، ۱۳ اگست ۱۹۰۴ء،

درجواب کتاب مولانا عبداللہ العمادی مدیر مجلۂ عربیہ البیان

ایزد بسیار بخش آن ادیب بارع یگانۂ روزگار را در نشأتین کامیاب مرادات دارد، منیقۂ انیقہ در اسعد احیان واشرف اوان ورود آوردہ در عالم معنی آفرینی و سخن سنجی شرمسار گردانید، تحسین ہلا زبان درباب مکاتیب عربیہ بیش ازان نیست کہ ممدوح شیوا بیانان کج مج زبانے را بنطق و فصاحت ستایند، آنکہ قند پارسی را بنگارش تقریظ نواختہ اند مشت خاکے را بر فلک الافلاک بردہ اند،

از گرامی نامۂ البیان چگویم کہ زبان در ستایش آن قاصر ست، راستی کہ مخدوم در ادب و بلاغت و جامعیت علوم و نکتہ سرایے و دانش پیرایے انبازے ندارند، در قند پارسی بیانے از البیان خواہم نگاشت و منت بر دست و خامہ خواہم گذاشت، زیادہ جز اشتیاق چہ برسراید، از علی گرہ،

بجناب حاذق الملک حکیم حافظ محمد اجمل خان دہلوی

خدمت بابرکت فضائل مآب کمالات انتساب زبدۃ الاماثل والاقران عمدۃ الاماجد

والاعیان الفاضل البارع حضرت حاذق الملک دامت معالیہ عرض می شود اشتیاق ملازمت سامی را حدے و نہاتے نیست قدم گذارش درین وادی زدن از پا افتادن ست

از خود چہ بر سر ایم کما بیش شش ماہ است کہ حضرت دہلی را وداع گفتہ خاک بیزی می کنم، و قطع نظر ازانکہ از منزل مقصود چراغ فرا بیش نہندروز و شب در بطالت می گذرد و وقت و ساعت در اضاعت می رود بیماری و ناخوشی سر باری آن، وضعف ناتوانی نقد امن روح و روان، حالیا چون اندکے مزاج این سرگشتہ صحرائے حیرانی و مجروح بیداد ناتوانی باصلاح گرائیدہ می خواستم کہ بدہلی روم و خاک آستان آن والا مناقب توتیائے دیدۂ رمد رسیدہ سازم کہ چنان وا نمودند کہ مخدوم در منصوری بار رحلت کشادند چون در دہلی جز عتبہ بوسی خدام مقصدے نبود رفتن آن بقعۂ شریف در حیز التوا افتاد، مستدعی ست کہ از ایام قیام منصوری اعلام رود تا در ساعت معینہ حاضر دہلی شود یا اگر قیام کوہ بدیر کشد ہم در انجا رسیدہ از ملازمت بہرہ ور گردد، یارب زمانہ بکام و سایۂ افضال آن برگزیدۂ ایزد متعال بر فرق نیازکیشان مستدام باد، از آگرہ، کوچہ چکیان نگاشتہ ۷، ار مئی ۱۹۰۹ء

بنام سید زاہد حسین زاہد سہارنپوری

یارب از نا ملائم روزگار بکنار در عافیت و تندرستی برخوردار بودہ کامیاب نشاتین باشند مفاوضہ سامی رسید شادکام گردانید لطفیکہ در باب فرستادن نامہ بنگر و صرف فرمودند شاقب نوازی را شانے و شان امید پروری را جانے ارزانی داشت جزاک اللہ عنی خیر الجزاء۔

کلیات نعت استاذی حضرت محسن کاکوروی کہ دستور العمل نکتہ سرائے وقت آفرینی ست

صد آرایش و صفا در نامی پریس کانپور چاپ گردیده مرسلۂ محبی مولوی نور الحسن بی اے، ال ال بی، خلف اکبر حضرت مصنف علیہ الرحمۃ بنامہ نگار رسیدہ بود کہ آن روشن گہر ہم صحیفۂ مذکور را حسب نشان پائین دی پی طلب دارند کہ دیدنی ست، فرخی و فیروزی بر دوام باد، از دار الریاست پٹیالہ ۲ر جولائی ۱۹۰۸ء

رنمیکہ با اجزاے مکتوبات امیر کہ نام تاریخی آن "خطوط منشی امیر احمد" ست در طلب ر و یو بخدمت خان بہادر سید علی محمد شاد، و مولوی نور الحسن، بی اے ال ال بی، دلیل خلف اکبر حضرت قبلہ مولوی محمد محسن کاکوروی، و مولانا حمید الدین بی اے، پروفیسر عربی، میور کالج، الہ آباد، و مولوی سید علی حیدر طبا طبائی المتخلص بہ نظم لکھنوی پروفیسر نظام کالج، حیدر آباد دکن، و شمس العلما مولانا شبلی نعمانی و جناب خواجہ عزیز الدین عزیز لکھنوی، و منشی امیر احمد علوی بی اے، نبیرۂ استاذی جناب محسن کاکوروی و مولوی ابو الکلام آزاد دہلوی و حاذق الملک حضرت حکیم محمد اجمل خان دہلوی و مولوی احمد علی شوق قدوائی لکھنوی شاگرد جناب اسیر لکھنوی فرستادہ شد، و شمس العلما حضرت خواجہ الطاف حسین حالی پیش از ہمہ ریویو کردہ بودند۔

سبحان اللہ کج بیانے را چہ لائق کہ پیش وسادہ آرایان کاشانۂ سخن سرلے زبان کشاید و نگارش نا سرہ خود را بفرمان دہان قلمرو فصاحت نماید، لاجرم این اوراق درہم را بمجلس عالی فرستادن جز خجلت کشیدن و بر عاقبت کار نا رسیدن نیست اما اگر حرفے چند کہ بر این نامہ از خامۂ علوی خرام مخدوم ثبت می گردد مایۂ ہزاران ہزار نازش در چار سوے اعتبار می شود ازسال اجزاے مکتوبات صورت گرفت مدعی ست کہ بنوشتن دو سہ سطرے بطور ریویو رہی را منت آمود خواہند فرمود و شرمسار انتظار نخواہند گردانید

حفظکم اللہ تعالیٰ وسلم، از علی گڑھ، نوشتہ ۱۷ جنوری ۱۹۱۱ء

بحضرت حاذق الملک حکیم حافظ محمد اجمل خان دہلوی

ذوالمکارم السنیہ حضرت مخدومی و مخدوم الانامی مدظلہ السامی بعد از عرض
مراتب عبودیت و بندگی مزاحم خدمت می شود، دیروز نگارشی بنام نامی ارسال داشتہ ام
امروز بحضرت نواب وقار الملک برخوردم و احسانے کہ غائبانہ آن یگانۂ زمان در کار
این ہیچمدان صرف فرمودہ اند موجب ہزار ہزار شکر گذاری گردید و گرانبار منت بے پایان
آمدم آرے ذات ذات البرکات آن چشم و چراغ خانوادۂ فضل و کمال درین عہد انبازے
ندارد، یارب ظل آن برگزیدۂ زمان و زمانیان از سر ما بیچارگان کم مباد، و مدام قائز المرام
و کامیاب و کامران باشند، بحرمۃ النبی الکریم علیہ الصلوٰۃ والتسلیم حضرت نواب صاحب
فرمودند کہ والا نامۂ جناب مخدوم بنام ایشان صدور یافتہ، با یک دو فقرہ مناسب حال
این ہیچکارہ بصاحب پرنسپل ارسال داشتہ اند، بعد از تقدیم ہزاران ہزار دعای کامرانی
نامہ را بانجام می رسانم۔ العبد المذنب ثاقب از علی گڑھ، ۲۷ اپریل ۱۹۱۱ء

بجناب حسرت شروانی

قربانت شوم، از زمانے کہ یکدیگر را در علی گڑھ وداع گفتیم، ہیچ از احوال شریف آن
مہرپرور معلوم نشد، خاطر متعلق ست، امید کہ مقرون صحۃ و عافیۃ باشند، از احوال اینجا آنکہ
منت ایزد بے منت بخش را کہ صعوبت زائل و راحت شامل حال ست، برخوردار بقاء اللہ
آمدہ مشغول خواندن ست، عطاء اللہ در آگرہ کتابت می کند، مادر ایشان عنقریب می آید۔
درادائے خدمت از طرف این عبد مذنب تقصیرے نمی رود، پرنسپل کالج کار من
ہیچکارہ را بچشم قبول می نگرد و طلبا ہم مطمئن بودہ مصروف اکتساب ہستند۔ از نہ تا دہ ساعت

شاگردان الیف۔ اے، وا زدہ تا یازدہ طلبا سے بی اے درس می گیرند، از شاگردان الیف اے ابوالفضل وا ز دانش آموزان بی اے اخلاق جلالی را بر من قرأت کردہ ختم نمودہ اند حالا ایشان سکندر نامہ و دستنبو می خوانند. اوقات گرامی مصون از اختلال باد۔ ثاقب پروفیسر فارسی و عربی، وکٹوریا کالج، گوالیار، مرسلہ یکم ستمبر ۱۹۱۳ء فرنگی۔

بحضرت خواجہ عزیز الدین عزیز لکھنوی

قربانت شوم، از خبر ناخوشی مزاج مقدس خدام پریشانی رو داد، حضرت باری عز اسمہ ذات قدسی صفات مخدوم از امراض و حوادث مصون داشتہ تا دیر بر سر نیازمندان و سخنوران سلامت داراد چرا کہ ہمین شخص شریف آنجناب انجمن معنی را در تیرہ زار ہند فروغ می بخشد سبحان اللہ سدس وفات مولانا شبلی و تاریخ ارتحال شمس العلما خواجہ حالی بردا للہ مضجعہا کہ نوشتہ فرستادہ اند یاد از کلام نظیری و عرفی می دہد خامہ فرسای بند در ستایش آن لآلی شاہوار بے سود است چرا کہ آنچنانکہ شاید حق مدح از قلم ضراعت رقم ادا نمی شود، یا رب از نا ملایم روزگار برکران باشند۔ المذنب ثاقب،

از وکٹوریا کالج، گوالیار، ۲۲ر جنوری ۱۹۱۵ء

درجواب نامہ فخر الدولہ نواب سرامیر الدین احمد خان بہادر، کے سی آئی ای، فرمانرہ لوہارو

سپاس رسیدن نامہ نامی بر گذارم یا شکر عطاے سند بجا آرم حیرانم از عہدہ آن عنایت و این عطوفت چسان بیرون آیم و حق آنست کہ حق سپاس و شکر حضرت ایشان کما حقہ ادا نمودن آب بغربال پیمودن ست پس لب بدعا آشنا و اجابت از جناب باری تمنا می کنم، یا رب ملازمان سامی مدام از مکارہ محفوظ و از لذائذ محظوظ بودہ کامیاب مرادات

صوری و معنوی باشند. دیگر آنچه در سند نسبت احقر نوشته اند بے بضاعتی خودم شرمسار گردانید
راستی کہ مکرمت آبائی را کار فرمودہ ہیچمدانے را بدانش و فضل ستودہ اند جزاک اللہ
خیرالجزاء۔

ستودن قوت حافظہ بندگان محبت پناہی قوتے دیگر می خواہد چہ بجا نوشتہ اند
آرے در زمان حیات نواب غفران مآب نسخہ در زبان دری نوشتہ بہ لوہارو روان داشتہ
بودم، حالیا علاوہ دیگر رسائل علمیہ کہ بعض ازان بچاپ رسیدہ کلیاتے دارم مشتمل بر جمیع
اقسام نظم و نثر فارسی و عربی و قلیلے ریختہ، از زبان انگریزی ہم بیگانہ نیستم۔ زمانے در
بی لے و لا کلاس حاضر بودہ ام۔ قطعہ و قصیدہ کہ از نتائج فکر گہربار فرستادہ اند در کمال
روانی و شیرین بیانی ست، عذوبت قطعہ و رشاقت قصیدہ دل را خرسندی و جان را تنومندی
ارزانی فرمودہ اسے وقت تو خوش کہ وقت ما خوش کردی تحریر یکہ بنام مجمع اخلاق فراوان
محمد حیات خان ارسال داشتہ بودند بدیشان سپردہ شد، جواب خواہند نوشت۔

دیگر عرض می کنم کہ مرحومی حضرت نواب صاحب تحشیہ حدیقہ سنائی غزنوی و ترجمۂ
دیوان جناب امیر فرمودہ بودند اگر ممکن باشد آن ہر دو نامہ بہ بندہ ارسال داشتہ منت پذیر
فرمایند کہ بسیار مشتاق بودہ ام۔ دیگر دو سہ نامۂ دیگر از حضرت مرحوم مغفور کہ بقلم گوہر فشان
خود شان بنام این اقل الانام نوشتہ اند با من ست، انشاء اللہ در وقت مناسب بملاحظۂ
آن نقادۂ دودمان اعتلا خواہم درآورد امید کہ سلسلۂ رسل و رسائل کہ بعد از مدت مدید
مستحکم گشتہ مدام استوار باشد، واللہ معکم اینما کنتم، حررہ المذنب ثاقب،

۱۷؍ اکتوبر ۱۹۱۶ء
از گوالیار کالج

تقریظ و خطب و مضامین واردات

تقریظ دیوان میرزا عاشق حسین بزم

یارب این ساقی ادا پرورچه مایه بادۂ پُرزور بساغر دارد که تا سرستان میخانه نوش قطرۂ ازان بکام کنند از ہاے وہوے عاشقانه جہانے بہم زنند شرابے دارد مردافگن که رنگ بریدۂ آذرکدہ شکند و رحیقے دارد آتشین که لب دوزخ ازان فریاد زند. ندانی که ساقی ادا پرور کنایه است از دیوان بہار عنوان و بادۂ پرزور اشاره است باشعار آن چه دیوان بہار گلزار معانی و چه اشعار ازہار بُستان نکته دانی، سخن شناس شناسد که این کتاب دفتر فصاحت ست و سفینۂ بلاغت و چون نباشد که تخلص این چمن شاعریست رنگین طبیعت و سخنوریست خوش فکرت اعنی میرزا عاشق حسین بزم که از تلامذۂ منشی نیر مرحوم ست و علیش درین جزو زمان معدوم. غزلش سرمایۂ ناز و نیاز ست و تضمینش مجموعۂ سوز و گداز. می خواستم که ورقے چند در ستایش کلام آن مجمع خوبیہا سیاه کنم و سخنوران را از پایۂ شاعری و معنی طرازی او آگہی دہم، اما دود دل نگذاشت که چیزے برین دو سه سطر که تحریر یافت افزوده باشم و مشتاقان سخن را آن چنانکه دل می خواست حال نامه نامه نگار باز نموده باشم. بو که معذرت تقریظ نگار پذیرا افتد، یارب این چراغ بزم نور افزاے انجمن سخنوران معنی آفرین باد. نوشته ۱۸۸۱ء، آگره

درسپاس احباب بمقام آگره ۱۸۸۶ مسیحی

دانادلان دانند و کار آگہان شناسند که درین آشوبگاه عنصری از دواخانۂ ایزدی

هر در درا درمانی نهاده اند و هر رنج را پایانے ساز داده، ومرآنان راکه عمرے بربستر بیطاقتی واضطراب غلطیده اند بر فراخ خوان مسرت ونشاط صلا زده وآواز داده آن پاره زمینے راکه چندے شوره زار گفتندے باشد که وقتے سنبلستان نام نهند وآن کف خاکے راکه گاہے خارستان خواندندے شاید که چنینے گلستان لقب دهند، هر آنکه در آغاز روزگار زرف نگهی بکار برده نیک پندارد که گیتی را از آغاز روز نه این همه برگ وساز بوده است ونه این چنین سرمایه نازش را امتیاز، یکدست کف خاکے بود بر آب نهاده وکوه ها گرداگرد بپیرامنش ایستاده، نه از آبادانی نشانے داشت ونه نگار گل وگلستانے داشت، تا آنکه بخت غنوده اش بیدار شد ودر چشم زدن سرتاسر عالم خزان کران تا کران دامن بهار شد، آدمیان در هر گوشه ونواحت زمین جا گرفتند، ره راقها ساختند وشارستانها بنا نهادند، چمنها پیراستند وانجمنها ساز دادند تا چنانکه می بینی این چنین گشت نے نے بچشم خلد برین گشت، وا یکه از انچه گذشت ندانی وازهرچه می گذرد سخن همی رانی تا حال من از سیاسے من بخوانی ودانی که من بنده از یک ماه رنجور بوده ام واز انجمن یاران ودر روزها از ضعف شکن بستر مانده ام وشبها مجبور تب اعضا شکن ودرد سر تا این روز دل فرو زم نموده اند که بزرگانے چند ویارانے چند بخور ردن با حضر زحمت فرموده اند

از بزرگان عالی جناب مولوی سید فرید الدین احمد خان بهادر صدر الصدور ود استاذی جناب[۱] مولانا تراب علی وجناب مولوی علی احمد خان وکیل وجناب مرزا اصغر علی بیگ راسپاس می گویم واز یاران از جناب مولوی سید حبیب الله بیرستر منت می پذیرم۔

[۱] واز اتفاقات حسنه آنکه چون جناب ممدوح لا از گوالیار کالج بخشش گرفتند نامه نگار که یکے از تلامذه آنجناب است جاے ایشان پروفیسر عربی وفارسی مقرر گردید ۱۲

دیباچہ رسالۂ تالیف

الحمد للہ تعالیٰ والصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہ المجتبیٰ محمد ن المصطفیٰ وعلیٰ آلہ واصحابہ
ذوالمجد والعلیٰ وبعد این لغات ومحاورات چندست کہ از دو تا روزنامہ اورنگ آرائے
کشور ایران وشاہزادۂ جلال میرزا انتخاب زدہ وتحشی کردہ آمد وبحضور موفور السرور انجمن افروز
امارت کاشانہ آرائے ریاست جوان طالع جوان دولت خرشید سپہر اقبال وحشمت دیرین
تمنائے روزگار گزین آرزوئے لیل ونہار خردمند خرد ور نواز دشمن بند نصرت طراز
جامع محاسن ومحامد نواب حامد علی خان بہادر ولیعہد فرمانروائے رام پور دام عمرہٗ واقبالہٗ
وزاد علوہ واجلالہٗ بوساطت وزیر با تدبیر روشن ضمیر والا جاہ عدالت پناہ سرآمد ابنای روزگار
محسن نامہ نگار خداوند بندہ پرور روشن دل روشن گہر جناب جنرل عظیم الدین خان بہادر
لازالت شموس اقبالہ طالعًا عز قبول یافت یارب اقبال ودولت حضرت فلک رتبت نواب
ولیعہد بہادر وجناب مستطاب مدار المہام بہادر روز افزون باد، دار الریاستہ رامپور ۱۸۸۷ء

بفرمائش میر اعظم علی مرحوم بر رسالہ طبیہ تحریر شد

بنا میزد نسخہ شگرف ترتیب یافتہ کہ متعلمین را بے نیاز از بسیارے کتب طبیہ ساختہ
مبتدیان را اگر سرمایۂ بصیرت ست منتہیان را ہم زور بازوئے لیاقت ہرچند جامع این نامہ
با بہا چہ خونہا کہ در فراہم آوردن انچنین نگارش ستایش سزا نخوردہ باشد للہ الشکر کہ آن ہمہ
نفس سوزی وعرق ریزی بر نفع عام افزود ومولف کتاب در جاعت نامہ نگاران فن طب
گوئے از میدان ربود، یزدان راست پذیرے سولہا فرمودن ولبس۔ آگرہ۔ ۱۸۹۹ء

رقمیکہ در تقریب دستار بندی فضیلت مولوی عبد المجید باجوی نوشتہ شد در مجمع علما خواندہ آمد
وکان ذلک فی سنۃ عشرین بعد الالف وثلاث مائۃ من الہجرۃ النبویۃ (۱۳۲۰ھ)

الحمد لله الذی هدانا سبیل الرشاد[1] و ارانا طریق المعاد[2]۔
والصلوٰة والسلام علی رسوله محمد ن المحمود مهبط انوار الحکم افصح العرب
والعجم و علی آله و اصحابه اجمعین اما بعد می گوید بندهٔ شرمسار سیه کار نادیده
روے فیروزی و نارسیده انجمن دماغ سوزی فرو رفته نشیب لاخ[3] تعلق برون راندهٔ
نزهتگاه تقدس دور از گاتره[4] دانش اندوزان و مهجور از بزم بهروزی روزان کج مج
زفان هیچمیرز هیچمدان العبد الاقل کثیر المعائب محمد احسن الله خان ثاقب احسن الله الیه
که نگارش این حروف بخچنگ[5] والانژادے گرانمایه گوهرے که در علم علم ست و در هنر سمر
دانشومند[6] یگانه فرجاد[7] زمانه آب جد[8] کاختان کار آگهی فروغ آبشتگاد[9] دیده وری دانش
آئین محبت پناه مولوی محمد سعادت الله که هستی نواز خداوند شادمان کامرانش و اراد
د ما انجام خواست حبیب جان نواز دل از غم پرداز که متاع رشادت در بار و جوهر سعادت
از ناصیه اش آشکار است گزیده خوشاده زبان[10] مولوی محمد حبیب الرحمن خان المتخلص
با حسن متوطن جهانگیر نگر عرف دهاکه سلمه الله رب البقاه و اوصله الی ما یتمناه اتفاق افتاد
ور نه درین آسیمه سری مجال گفتن و نیروے نوشتن در من نیست چرا که در اقلیم علم و فن شگفت
آشوبے رو داده که شگفت در نیاید اگر سرگذشت نامهاے باستانی برخوانی دانی که در قلمرو هند
پیش از اورنگ آراے فرمانروایان تیموریه بازار دانش بدان گرمی نبود و هم در عهد جهان
کشای بابر و بادیه پیماے همایون روشن گهر انجمن کمال را شمعی و چراغی بدست نیفتاد

---

[1] بسامان بودن و براه بودن ۱۲ [2] جاے بازگشت مجازاً عالم آخرة ۱۲ [3] جاد مقام بسیاری و انبوه اما تنها بدون ترکیب گفته نمی شود چون سنگلاخ و دیولاخ ۱۲ [4] مقام و جا ۱۲ [5] طرفة العین کنایه از ایما و اشاره ۱۲ [6] فاضل و دانشمند ۱۲ [7] حکیم ۱۲ [8] عزت و قدر ۱۲ [9] درستی و راستی مقابل هزل ۱۲ [10] خلوتخانه ۱۲

تا آنکه سریر دولت بجلوس شهنشاه اکبر آذین[1] گرفت، ایوان آگهی آراستند و دیده وران عرب و عجم شتافتند تذکرۃ الحکما میر فتح اللہ شیرازی علام المعارف و الحقائق حکیم ہمام و دیگر آمبندان و یار شناسای رونق کاخ ہنر پروری افزودند و ہم خاک ہند بسا گہرہاے شب چراغ بر بساط شہریاری فرو ریخت، ابوالآبائے معنی شیخ مبارک دو سادہ آرائے ایوان تکمیل مستشار السلطنۃ علامی ابوالفضل و گنجور رمز ہاے آدمیت آبروے گفتار عماد الفصاحۃ و البلاغۃ ابوالفیض فیضی فیاضی گرہ کشائے غوامض علم و فن و امین خزائن سخن آمدند تا کالائے شناسائی[2] و متاع دانش آرائی[3] روز بازار شد،

ایام جہانگیری و شاہجہانی و عالمگیری ہم روزگار علم و حکمت بود ہچون زمانہ تخت و افسر بمحمد شاہ سپرد میثاق شارستان آگہی از پا افتاد، حالیا ہر قدر کہ بر ناروائی نقد گران ارز علوم گریم بجاے خودست، و آرش[4] پیوند لبید دانشی[5] گفتہ

وفی غابر الایام ما یعظ الفتی ولا خیر فی من لم تعظہ التجارب

و تیرہ آگرہ اندرین روزہا از دولت علم بریہی دست افتادہ، این ہمہ گزین پاداش دست رنج خصوص[6] مولانا ے بیدار دل مدینۃ افاضت مولوی سعادت اللہ ست کہ چنین روزجا نفروز روزی این دیار تیرہ و تار در بن[7] روزگار و بار کردہ اند کہ علماے نام آور براے بستن دستار فضیلت بر فرق نغز شناس لفظ و معنی مولوی عبد المجید باجوری از ہر گوشہ و کرانہ مملکت تشریف آوردہ اند سپاس می گوئیم بمولانا ے ستودہ صفات و تہنیت می رانیم بر دماغ سوزیہاے مولوی عبد المجید بو کہ این

---

[1] زینت و آرایش [2] شناسائی ہا و علوم [3] معززان ۱۲ [4] معنی مقابل لفظ ۱۲ [5] دانا ۱۲ [6] پسندیدہ ۱۲ [7] محنت [8] نیض ... ۱۲ —

(مطلق جزا ۱۲) (برائے اللہ ۱۲)

نونہال سعادت دریکروی ویکرہی[1] نام آور د بلند آوازہ گردد وہمین ست آمیغی[2] شناسائے وآگہی واندرین[یک جہتی ۱۲] معنی سراید اعشی میمون بن قیس ؎

اذاانت لم ترحل بزاد من التقی ولاقیت بعد الموت من قد تزودا
ندمت علی ان لا تکون کمثلہ وانک لم ترصد کما کان ارصدا

ترجمہ یکی از نگاشتہاے زبان انگلیس

باید دانست کہ یوسف ادیسن یکی از سرآمد نثر طرازان انگلیس ست ودر نثر ہم سرمایہ شایستہ داشت، وے جنگنامۂ کہ دراحوال فیروزی ہاے سپہ سالار مارلبرو برنگاشتہ دولت انگلیس قدردانی فرمودہ وہم درم بخودش گرامی گشت، پس اتمام این رسالہ سال یکہزار وہفت صد وسیزدہ مسیحی بنظم دیگر[زمین ۱۲] پرداخت وفسانۂ برنگاشت کہ پایانش بر حزن وملال انجامیدہ واین دوتا صحیفہ درنگارین سراے شعر محمدت او برگوید لکن صیت کمالش کہ دنیاے ادب را فرو گرفتہ منشا ئیست کہ در روزنامہ تیتلر و اسپیکٹیتر وگاردین از خامۂ اعجوبہ نگارش نقش بستہ وبر مقاصد متنوعہ نوشتہ است، بیانش شیوا وزبان باخیال پیوند آشتی دارد ونثر این گدیور[3] سرابتان معنی دا ئما ستودہ وور زبان روزگار حرف ایز نہ، وے درکشور رانی وتدبیر مدن ناقد بصیر بودہ وپس ہم بر مناصب جلیلہ نائب دستور سلطنت ودستور کشور آئرلنڈ ووزیر اعظم کل ممالک انگلیس فائز گشتہ درسال ۱۶۷۲ مسیحی بفسحت آباد ہستی خرامید ودرسال ۱۷۱۹ مسیحی جامہ گذاشت

دراحوال ہنگام ووقت

سینکا یکی از داناایان فرزانگی مآب می نویسد مردم از کوتہی وقت می نالند

---

[1] بے ہمائی ۱۲ [2] حقیقی ۱۲ [3] باغبان ۱۲

دآنانیه وقت باخود دارند که مصرف آنرا نیک درنمی یابند، هم او فرماید که زندگی آدمیان
درناکردن یا درناکردن امورنا گزیر وا هم یا درناکردن بایستنی ها سپری می شود، دائما
فریاد می کنیم که حیات ما بیش از نفسی نیست و باسلوب بے چالش[۱] می کنیم که گو یا روز ما را
پایانے نیست، آن حکیم دانشمند تلون ما را در وقت گذاری در انجلے شتّی و بیان ہائے
گوناگون لبطورے دل نشین کرده است که آن شیوه شایان دست و بازوے خامهٔ
سحرآفرین اوست. من بیشتر آدم زاد را بسیار متلون در وقت می بینم خاصه جائیکه او را
دران میلی و غرضے می باشد، هر چند از کوتاه بودن حیات مستعار اندوهگین و ستوه[۲]
می شویم اما انجامش هر پاره اش آرزو می کنیم، کودک می خواهد که برنا شود پس مرد کار
شود پس توانگر[۳] گردد بعده در آفرنیش آلهی ارجمند شود پس در خلوت نشیند در ریزے چند
نفس راست کند، همین سان آدمی اگرچه همگی حیات را نفسے بیش نمی شمارد اما هر بهره اش
را دراز و دیر پا می سگالد. می خواهیم که وقت ما بسیار باشد اما هر پاره اش را کوتاه و زود
گذر تمنا می کنیم، رابندیر از شادمانی در پیرهن نمی گنجد اگر همه حجب وقت او که میان امروز
و فردا ایش فرو هشته انداز میش بردارند، خیر سگالان سلطنت که با جهانبانی کار دارند از
کامرانی غلغلهٔ شادمانی بجهان افگنند اگر سه سال از زندگانی ایشان کم کنند، و آنان آئین
برستگان[۴] را که پس از گذشتن وقت دراز در بلاد انتشار می یابند هم امروز بچشم خود شان
بینند که مردم بران رفتار می کنند. دلدادگان حسن ظاهر را نهایت شادی در انست
که دولت فردا امروز برپاے وصال یار نثار سازند، همین سان چندانکه وقت زود میرود
آدمی بر اکثر بهره هاے حیات که می انجامد راحت می اندوزد و می گوید که وقت از معمول

[۱] رفتار ۱۲ [۲] عاجز و ملول ۱۲ [۳] تونگر ۱۲ [۴] جمع بربست بمعنی قاعده و قانون ۱۲

بخت بسرعت گذشت، بسا ساعت بر خاطر گرانی می کند و میخواهیم که یک سال صورت یک ساعت گیرد و در طرفة العین سپری شود، و آنچنان در دریاے موج خیز وقت دست و پا میزنیم کہ کسی در صحراے آتشبار مغزگداز میرود و می خواہد کہ بر جاہاے تنک آبادانی و آرامشگاہہا کہ بنیاد آنہا بر تصورات بحت ست و اندرین بادیۂ آتشین دور از ہمدگر سیاہی می کند بسرعت ہر چہ تمامتر در رسد.

اگر حیات آدم زاد را بست بہرہ کنیم در می یابیم کہ نوزدہ بخش آن مغاکے ست درین کوہ کہ اندران نہ از شادمانی نصیبے و نہ از گردنی حظے دارد. نامہ نگار راز زندگانی کسانیکہ ہموارہ از انبوہ کار فرصت حرف زدن ندارند سخن نمی راند، خطاب من بکسے ست کہ کارش ہنگام نشاختہ باز بستہ است، و اگر من کردنی ہا براے او مہیا دارم امید کہ این بے ارج خدمت درجۂ پذیرائی یابد. نخستین انتشار نیکوی ست با آن ہمہ فراخی معنی کہ این گزین لفظ دربار دارد نیکوی کردن با آفریدہاے خداوندی ہم آن کس را کہ شب و روز آمادۂ محنت می باشد مہلت نفس زدن نخواہد داد و یکی را آن قدر کار مہیا خواہد داشت کہ در ہجوم اشغال و وفور افکار دست دادن متعذر ست، پند دادن بیدانش و دنیا نادیدہ را شکیبا گردانیدن حاجتمندان، تسلی دادن پریشان روزگاران، اینہا خدماتیست کہ ہر روز با آنہا دوچار می شویم یکے می تواند کہ دو گروہ ہنگامہ پردازان را آشتی دہد یا ناشناسی قن را داد پیش گیرد یا حاسد را دل گداز کند یا خشمگین را مُہر خامشی برلب نہد یا متعصب را برراہ راست رفتار دہد و این ہمہ مشاغل شایان جوہر قابل ست و آنکس کہ وقت را بدین انجام دادنہا آبادمی سازد فراوان شادی و فرخی ذخیرہ می نماید نیکوی طورے

سلہ سیاہی کردن بنظر آمدن ظاہر شدن ۱۲ و سلہ متعین ۱۲

دیگر ہم دارد کہ در زمان تعطل و تنہائی بکار آوردنی ست، و آن انجمن خاصے ست کہ ہر آفریدہ را کہ چراغ بینائے در دست دارد با آفریدگار خودش بدیدہا ساند[1] و مبارک انجا میکہ لذت یاب حضورے آن نور الانوار سرمدی ست، تعالی شانہ عما یصفون۔ این چنین روشن روان شادمانے دل بر دوام دارد و ہموارہ در نزہتگاہ جمال بہترین غمگساران گل نشاط می چیند چرا کہ آدمی را از خداوند عالم زعالمیان مہربان تر و نیکو تر دلنوازے نیست، فرمان روائے وقت او ر سراسیمہ نمی سازد و تنہائی در خلوت او راہ ندارد، ہنگامیکہ دیگر اخوان زمان از ناکردنی ہا در ستوہ[2] شوند این ہشیوار دل پیوستہ با نبہ خمار نشاط خرسندی این عزیز را ہولے دیدار دنیا داران پست حوصلہ پیرامون خاطر نمی گردد، دلش از شادی حضورے برخودمی بالد و دامنش از امیدوار یہا مالا مال می شود، و در سرا پردہ قرب خداوندی راہ می یابد کہ یک جہان را فراگیرندہ است، یا باید گفت کہ این بخشمند سعادت پژوہ غم و اندیشہ روزگار بہستی نواز آفریدگار عرضہ می نماید تا اینجا ضرورۃ نیکو کاری را شرح دادہ ایم تا آفریدہ از دست وقت پریشان نشود، اما اگر بمعنی نیکوئی تامل بسزا کردہ آید پوشیدہ نخواہد ماند کہ نیکوی شادمانے موقت نیست و آن نہالی ست کہ چون ازین گذرگاہ فنا در جہان بقا می رسیم از آن بری خوریم و گلستانی نغمہ اش و باغ کامیابے را عنبر آگین می سازد۔ بنیاد رنج و شادی جاوید زندگی بر اعمال نکوہیدہ[3] و افعال ستودہ این کارگاہ بے ثبات نہادہ اند و چون احوال برین منوال ست لائق آن ست کہ آدمی وقت خود را در انجامش نیکی و بہروزی بپایان رساند۔ چون انسان را عرصہ وقت تنگ ست و می تواند بستودہ کرداری راہ بسپرد، اگر اینچنین برترین آفرینش

[1] تنگ آمدہ و ملول و عاجز و بازماندہ و بمعنی مصدر نیز آمدہ ۱۲ [2] محیط ۱۲ [3] ملوم و معیوب ۱۲

الٰهی نوزده بهره‌های ساعت را در تعطل و کاهلی از دست دهد بلکه بستمین بهره را نیز در راه تباهی و هلاکت نفس نهد قهرمان اندیشه چنین مخلوق ناسپاس را در کدام صنف هستی پذیرفتگان خواهد جا داد چون آدمی نیاز دهمه وقت بر نیکوئی استاد ضرورت افتاد که دیگر گردنی ها نشان داده آید پس آنچه گذارش پیرود شرح نشاطیست که سودمند بنی نوع بشرست و خسران و وبال را دران راهی نیست - هر چند فرو ترمرتبه بزرگ کرده ایزدیست خود را در لهو و لعبی داشتن که خوبی دران ملاحظه نمی رود الا که زیانی هم ندارد عجب از خزینه داران دانش و تمیز که گرانمایه وقت را در بازی گنجفه رائگان می دهند و دران اثنا زبانهای ایشان را جز دو سه محاوره قرار داده عوام کالانعام بکلمات دیگر پیوندی نیست و پیکری در وسیع الفضای خیال ایشان بجز آن نقطهای سرخ و سیاه که در کاغذین پاره ها نقش کرده اند تردد نمی کند - ازین تیره رایان نابینا اگر احدی زبان بشکوه آلاید و گوید که زندگی را وقت کوتاه است چرا موجب خنده نباشد - از تماشا خانه که عبارت از تهیترست می توان نشاط خاطر و سود توقع داشت اگر آن چنانکه شاید منظم گردد - اما بهترین متاع خرسندی بازای همنفسی حبیب خیر طلب صلاح آمود در جهان یافت نمی شود - و بهمه عمر شخصی مسرتی کسب نمی تواند کرد که آنرا در مقابل شادمانی دست داد مجلس محاورهٔ دوست روشن ضمیر ستوده کردار باید جا داد - همنشینی این چنین صدیق خدا دوست غم از دل می زداید - بازار دانش را گرمی می دهد - علم را رونمائی می بخشد - نیکی و پامردی را سرمایه در کنار می نهد - تیره اندیشی را مستاصل می سازد - و وقت را کارها آماده و مهیا می دارد - اگر باز خورد چنین بزرگ خانوادهٔ محبت داهیت دست ندهد با اهل فضل

تلافی ۱۲

سلخ ۵ از بیخ بر کنده شده ۱۲

وکمال و دانایان حقیقت پرداز باید رسم و راہ پیدا موزد تا نقد علم و آگہی رو در افزایش نہد
در دُنیا بسا کارہاست کہ گنجور گنجینۂ بہجت و مسرت ست پس یکی چرا بندۂ
کاہلی شود، یا نابینا یا نہ در قعر نکوہیدہ لیسیچی بسر افتد، مثلاً اگر والامنشی گرایشی بموسیقی یا
پیکرسازی یا بنائی دارد انچنین چشم و چراغ دیدہ وری را از دیگر تہی دستان کالائے
آگہی حسے بشیتر روزی کردہ اند یا کسیکہ از زنگ آمیزی وجداشناس گلہا دماغ را معطر دارد
یا باغبان یا کشاورز زیست اگر انچنین خجستہ انجام در در از آبادانی زندگانی می کند ہم سود
و ہم شادمانی در صحرا دارد و بہتر از شہریان با فراغ دل و تنومندی خاطر بسر می برد، اما ہیچ
یکے از اینہا از روے سود و آمیغی شادی در برابر خواندن ناجہلے خرد بخشائی تو اند بر آمد
بالجملہ آدمی باید کہ مستجمع فضائل و مستکرہ رذائل باشد و وقت را آباد دارد ؎

لعمرك ما بالموت عار على الفتى اذا لم تصبه في الحيوة معايب

بست و نہم اپریل ۱۹۰۲ء مسیحی۔ در احسن البلاد اکبرآباد ترجمہ کردہ آمد،

ایضاً منه ما کتبه فی الروح

ثروت نگاہی را بر سنگلاخ دشوار گذاری اتفاق عبور افتادہ کہ دل ہموارہ در ان
تکاپو رُخ افروز مسرت و نشاط می بود اعنی مسئلہ بایست روح دامن توجہ را سوے
خود کشید۔ وی دریکی از سبزہ زارہا کہ مال دوستی بود با دوستانے ہمچو تنہای خرامشے چند
می کردم و در بسیاری نشاط اندرین مسئلہ عجیب فکرت فرو بُردہ بودم
و براہینے کہ بر اثبات این سرچشمہ حیات ابدی رہنمونے می کرد از

ملاحظات حاشیہ: رغبت و میل ۱۲ — بہ اندیشی ۱۲ — معاری ۱۲ — مزارع ۱۲ — عیوب ۱۲

سے ۱ مابہ الامتیاز ۱۲
سے ۲ بقاء ۱۲

نفس[1] ناطقه ارمغانی[2] می خواستم، چرا که باقی بودن این جوهر لطیف اصل نیکوے
ومنبع امید و طوفان نهانی شادمانی هاست که از دل آدمی برمی‌خیزد۔
برابدیت روح نخستین خود از بن بودش[3] فرنودے[4] ست قطعی، دیگر بے آمیزه
بودن آن از تغیر[5]، هرچند که این بقا را حجت نتواند شد، اما اثباتے ست که نتواند شبهتے
وریبے در میدان تجلیاتش راه یابد۔ دوم از سگالشها و گوناگونی خیالستان و خواست
پایندگی و بقا و بیم تباهی و امید همیشگی و حظے و نشاطے که این جوهر گرانمایه در نشر نکوی
وبے آرامی واندوہے که در بزهکاری ملاحظه می کند و گاہے شاد و گاہے پژمان[6] می شود
سوم از شان خداوندی که داد و نیکی و دانش و راستی آن ذات بے انباز را دل گرائی
بپایندگی این گوهر بے بهاست، اما برهانی قوی بر پایست روان که از افزون ترقیات
اوست در پاکیزگی گوهر در آخرین پایهٔ صفا و منتهاے کمال برآمدنش آن سوی ممکنات ست
واین نمودارے[7] ست که دیگر اصحاب فکرت را که برین مقصد ما هم نوشته اند دست نداده،
هرچند که این فرنودے ست روشن بر پایست روح، لیکن چگونه خواهد اندیشید که این جوهر
گرانبها که جولانگاه مدارج آن فراختر از فضاے خیال ست و بر دوام در شاهراه تکمیل و تزکیه
رفتار می کند هم در آنے که پیکر هستی پذیرفته تهمت نیستی بر خود بندد، ایا آن همه
عطایاے قابلیت که او را ارزانی شده برباد می رود و همسنگ سنگریزها برمی آید۔

---

[1] هي جوهر مجرد عن المادة في ذاته متعلق بها في افعاله يشير اليه كل واحد بقوله انا وانت، قال بعضهم ان هذا الجوهر من حيث انه مدبر للبدن نفس ناطقة ومن حيث ان له تعلقا وتوجها الى العالم القدس روح ١٢

[2] هدیه [3] خلقت و ماهیت ١٢ [4] دلیل ١٢ [5] ماده [6] غمناک ١٢ [7] دلیل ١٢

جانوران را نشیمن[۱] گاه بالا روی آن قدر پست ست که نتوانند از انجا که هستند گامی فراتر زنند، در کمتر فرصتے همه نوازشها که گوهر آنها پذیرائے آن ست رنگ ظهور می گیرد اگر ده هزار سال زندگی یابند نتوانند تفاوتے در ترقی و فاصله در انداز آشکارا سازند، همچنین اگر روح آدمی زاد ترقی بهروشی مخصوص دارد و کمالات او را انجامے باشد و نتواند در مستقبل فراخنائے مراتب رفعت[۲] را تسخیر نماید باشد که در طرفة العین بگو[۳] نیستی فرو رود، لکن چطور باور دارایم که این چنین خرد افروز آفریده که بر فرازستان جلالت و نباهت[۴] پیوسته صعود می کند و از پایهٔ اسفل باعلی بر می آید همینکه در کارکرد فروزان[۵] فر چشم کشاده است و نگاهے بر نکوی و دانش و توان آن یگانه دادار انداخته در نخستین پایه در یا فتاره سپر عدم گردد، آدمی را در کنونه[۶] کام وز داشته اند باید گفت که غایت آفرینش جز فراوانی نوع نبوده، او جائے خود برائے مهمانے تازه از راه رسیده خالی می کند و رخت اقامت بر می بندد، او از نهال زندگی برخوردار نیست بلکه بهره اش را بدیگران می دهد همین سان می بینیم در جانوران که نظر بر آرامش[۷] مردم زاد آفریده اند خدمت خود شان را در اندک حیات انجام می دهند. باداشه[۸] چون کار بپایان میرساند تخم می نهد و می میرد، اما آدمی زاد که هنوز بمراتب تکمیل دانش و [illegible] هوا و هوس [illegible] فارغ نشده چگونه می تواند که در نشیب لاخ نیستی فرو رود، ایا دانا خداوند اینچنین بهترین آفرینش را محض برائے همین امر خسیس که توالد و تناسل باشد هستی بخشیده، ایا آن دادار بیچون را اینچنین آفریده روے تکمیل نادیده چشم و سیاه فنا نشسته مسرتے می بخشد، ایا او جل شانه ما را خردے و هوشے ارزانی داشته که می توانیم آنرا در کار آورد، و شے و داستے مرحمت فرموده که بپایهٔ کمال رسانیدن آن

---

[۱] خلوتگاه و آرامگاه و آشیانهٔ مرغان [۲] مغاک [۳] بزرگواری و آگاهی و مشهور شدن [۴] ربالنوع انسان [۵] حالت [۶] راحت و آرام [۷] کرم پیله [۸] بفتح رای مهمله روح

از ناممکنات ست. چه طور یقین شود که آن همه خبرت و آگهی که دانائے یگانه در آفرینش
آدمی بکار آورده و این خاکدان کهن که بیش از پرورشجائے نیست و هزاران هزار آدمزاد
که هر روزه اندران پس هم رفت و آمد دارد ایا همه شان برائے یادگرفتن نخستین جزئیات
بختمندی و نصرت از تنگنائے عدم بفراخگاه هستی خرامیده اند. مسئلۂ از مسائل که روح
و روان بهجت و شادمانی باشد چون مسئلۂ روح نمی توان در کیش نشان داد که
نگاه تامل بران باید کشاد و دید که این عطیۂ عظمی چگونه در تکمیل و تنزیه[1] خود شغفے[2] دارد که در نهایت
آن رسیدنش بالاتر از دوش اوست. اگر بچشم بصیرت بنگریم که روان آدمی زاد در فراگرفتن
عظمت و نیکوی و شناسای و خرد وری جهد می نماید. باید اندیشید که حرص و آز که طینت آدمی
را بدان سرشته اند چنین ترقیات النفسی[3] راهموار آرزومند ست لابلکه هرگاه آفریده
او سبحانه تعالی در چشمان صاحب مدام در نیکوترین قد و بالا جلوه می دهد و ازان تشبهی که
بآن ذات بے مانند در گوهر خود بر فرازیدای می آرد نزدیکی ادمی جوید چه قدر مسرت بخش
حضرت ایزدی می شود من آن می سگالم که همین تکمیل روح آدمی حسد او را در فرد ترین
آفرینش یعنی جانوران و احتقار را در باریافتگان عالم نورانیت یعنی گروه ملائک می کشد
آن فرشته که روح انسانی امروز از بچشم عدا می سنجد نیک میداند که روزے رسیدنی ست
که این جوهر غبار آلود صافی نهاد بران عرش عزت دست می یابد که الحال آن ستاره
بختمندی بر فرازش درتابیدن ست نے بلکه روان آدمی آن پایه را در زمان آمدنی بچشم
کم خواهد نگریست هم آن چنانکه امروز از معراج ترقی بزیر افتاده است یکی چگونه می تواند سرباز
زند از ینکه فرشته در تکمیل روز افزون خود سعی می کند و ازین ره بزرگی و بلندی عظمتش را

---

[1] دور کردن و پاک کردن از چیزهائے زشت ۱۲ [2] در آویختن ۱۲ [3] روحانی ۱۲

دائما خواهد نگاه داشت۔ اما آن جوہر تا نباک نیک می سگالد کہ پایۂ ادراک امروز داده اند روزے چند می گذرد کہ فردین آفرینش بران خواهد برآمد و خود را در کمال نورانیت جلوه داد، بچہ شگفت و ناز باید در روح آدمی زاد نگریست کہ سرمایۂ چندین معنوی کشائیشہا تسلیم وے نموده اند، نمی توانیم گفت کہ پایان کار بچہ خواهد کشید و چہ مایہ سعادت بزرگی در نہانخانۂ مشیت برائے ما ذخیره کرده اند اگر روان آدمی را بدان نور مطلق در مقابل نہند باید کہ دو خط متوازی در نظر آرند کہ ہر چند نزدیک ہمدیگر می شوند اما یک گردیدن ہر دو را ہیچ وقت امکان ندارد، و چہ مسرت و خرسندی بیش ازین می توان اندوخت کہ ما ہر روزه بدان قدسی ذات نزدیکی می جوئیم کہ مرکز تکمیل و آمیغی شادمانی ست شود

فی عام عشرین بعد الالف وثلاث مائۃ من الهجرة النبویۃ

نگارشیکہ بر انتخاب کلام ملک الشعرا فیضی فیاضی ثبت گردید

نحمده تعالیٰ ونصلی علیٰ محمد نبیہ المصطفیٰ باید دانست کہ شیخ مبین جد ملک الشعرا، نواب ابوالفیض فیضی فیاضی شیخ موسیٰ نام آزاد منشی از دیار یمن فسحت آباد جہان را در نوشت، و در مائۃ تاسعہ از ہجرۂ مقدسہ قصبۂ ایل از توابع سیوستان را وطن گاه ساخت و تاہل اختیار فرمود، و در عنفوان مائۃ عاشره شیخ خضر پدر علامہ شیخ مبارک رو بہندوستان نہاد و در بلده ناگور را اقامت ورزید بسنہ نہصد و یازده ہجری شیخ علامہ پیوند آمیختگی گرفت، و چون خضر را فرزندے زنده نمی ماند مولود مبارک نام یافت چون علامہ بسن تمیز رسید راه گجرات برگرفت و در انجا زانوے استفاده پیش خطیب ابوالفضل گازرونی تلمیذ مولانا جلال الدین دوانی و ملا عماد لاہوری در نوردید و ہنوز طفل

ـــــــــــــ

سلہ عنصری ۱۲

چارده ساله بود که از علوم ظاهری فراغ یافت.

همنشینیِ دانش آرایان تیره برق نگاهے ربودگان آگاه دل کارکرد فیضها بر داشت
و یگانهٔ روزگار شد. سنه نهصد و پنجاه هجری سوے دار الخلافت آگره رحلت کرد، بر ساحل دریائے
جون در جوار میر رفیع الدین صفوی الحسینی بار اقامت کشاد. مزار میر امروز در آگره زیارت گاه عقیدتمندان
ست. پنجاه سال در نشر علوم بسر برد. در درویشی و پاشکستگی پیشه داشت و در توکل شانے عظیم او را روزی کرده
بودند. در مبادے حال با مر معروف و نهی منکر بجدے مبالغه فرمود که از سر راهے که آواز نغمه بگوش می خورد رفت و آمد نمی نمود
و در آخر مقتداے ارباب وجد و سماع گردید. رنگینیِ اوضاع از شیخ نشان داده اند. در زمان مرزبانیِ سلیم شاه
بآمیزشے که با شیخ علائی مهدوی بهم رسانیده بود بمهدویت اشتهار یافت و از علمائے روزگار
سرزنشها دید، و در آغاز کامرانیِ حضرت شاهنشاهی بر طریق نقشبندیه سلوک فرمود، سپس
ایامے در مشایخ همدانیه روشناس آمد، چون عراقیه هجوم آوردند با ایشان موافقت نمود و
به تشیع بلند آوازه شد. او تذکرهٔ اجتهاد عرش آشیانی را بخط خود برنگاشت و در پایان تذکره
قلمی نمود که "این امریست که سالها در انتظار آن بودم"، گویند در آخر حال بکشش و کوشش
فیضی و فضل منصب شاهی هم پذیرفت هرچند بر حسب گفتار علامی شیخ ابوالفضل در نهایت
عمر ضعف بصر بهم رسانیده بود. سال یک هزار و یک هجری به بلدهٔ فاخرهٔ لاهور آستین بر
گیتی ناپایدار افشاند. "شیخ کامل" تاریخ یافتند. در زی[1] دانشیان[2] از نوادر عالم و در گروه
اذکیا یگانهٔ عصر بود. بر حسب قول علامی در آئین اربعه پایهٔ اجتهاد داشت و با امام اعظم
انتساب. منبع العلوم برابر تفسیر کبیر در چهار جلد و جوامع الکلم افسانهٔ دانش و آگهی آن اعجوبهٔ روزگار
برگذارند. بعالم علوی پیوندے و با خوابیدگان چار بالش تقدیس ربطے داشت، چنانچه

---

[1] لباس [2] دانشمندان و دانایان ۱۲

علامی در خاتمۂ دفتر سوم اکبر نامہ می گوید" درین نزدیکی بہ بزرگوار بطافت حضرت دہلی توجہ فرمود و مرا با برخے مستفیدان محفل قدسی ہمراہ گرفت، ازان سال کہ بدارالخلافہ رحل اقامت انداخت دران زاویۂ نورانی چندان بتماشاے عالم علوی مشغول بود کہ نوبت نگاہ کردن بدایع عالم سفلی نمی رسید، یکبارگی این خواہش گریبان دل را گرفت و دامن ہمت برکشاد، مرا کہ بجز نسبت طینی نبوت پیوندہاے معنوی بود بہنگامۂ نوازش اختصاص دادہ بارکشاے راز گشتند، اجمال این تفصیل آنست کہ در لوامع سحری کہ دل بآسمان پیوستہ بود بر نطع نیایشگری نیازمندی می رفت، درمیان خواب وبیداری خواجہ قطب الدین اوشی و شیخ نظام الدین اولیا نمودار گشتند وبسیارے بزرگان را انجمن شدہ بزم مصاحبت آراستہ آمد۔ اکنون بعذر خواہی بر سر تربت اینان رفتہ می شود تا دران سرزمین لختے بآئین ایشان پرداختہ آید"۔

سنہ ہنصد و پنجاہ و چہار ہجری شیخ فیضی در عرصہ گاہ ہستی پا کشاد۔ از دقت طبع وجودت ذہن در گوناگون دانش شناسای بہرہ بر کمال برداشت و در حکمت و عربیت تگاپوے بلیغ فرمود و از مخاریر روزگار برآمد۔ در آغاز ضیق معیشت و تنگی اسباب بود۔ تا آنکہ روزے ہمپاے پدر نزد شیخ عبدالنبی صدر رفت و استدعای صد بیگہ مدد معاش نمود، شیخ بنا بر تعصبے کہ داشت پسر و پدر را تبشیع سرزنشہا کرد و بحقارت از مجلس خود برخیزانید، ازہمان روز شیخ فیضی درپے آن شد کہ بادشاہ عہد روشناس گردد۔ مگر باریابان انجمن خلافت فضل و کمال علامہ و سخن پروری و بلاغت گستری فیضی را خاطر نشین والی زمان کردند تا آنکہ سال دوازدہم جلوس کہ عرش آشیانی متوجہ تسخیر قلعہ چتور بودند حکم احضار شیخ مضا یافت از انجا کہ اخوان روزگار سیما اہل مدارس را با علامہ خصومتی و افزون

از تباه بیچی طلب مہربانی را بپیرایۂ عتاب پوشانیدہ دل نشین حاکم دار الخلافتہ آگرہ ساختند کہ مبادا علامہ شیخ فیضی را مخفی سازد و چند مغل فرستادند تا ناگاہان خانہ شیخ را قورق نمایند اتفاقاً فیضی دران وقت برخانہ نبود فی الجملہ کشمکش روداد و شیخ علامہ کمر بر سفر بست، زمانے از نا بودن اسباب مکاسب دشواری رو نمود آخر بسعی دانش اندوزان نا سپاسی گرائید پس ملازمت شاہنشاہی دریافتہ بمرتبہ قرب و مصاحبت سلطانی رسید و شیخ عبد النبی از منصب و مرتبہ افتاد و بحجاز اخراج یافت۔

ملک الشعراے اکبری میرزاے برائزدی کلام در صنعت تعطیل سواطع الالہام نام در زبان تازی برنگاشتہ و تاریخ گران پذیر فتن آنرا میر حیدر معمائی از سورۂ اخلاص رشتہ برآوردہ دہ ہزار روپیہ از شیخ صلہ یافت می گویند چون تفسیر انجامید یکی از فضلاے زمانہ اعتراض کرد کہ کسی از قدماء سفر سخنگے بے نقط ننوشتہ شیخ گفت کہ چون کلمۂ طیبہ نقطہ ندارد لذا دلیل فضیلت استوار تر در باب سواطع خواہد بود۔ و ہم موارد الکلم در اخلاق در ہمان صنعت نمزدہ کلک معنی نگار ساختہ۔

از انجا کہ شیخ در فن شعر انبازے نداشت سال سی ام جلوس بخطاب ملک الشعراء سرفرازی یافت، در سال سی و سوم قصد خمسہ فرمود، و قرار چنان داد کہ مقابل مخزن اسرار مرکز ادوار سہ ہزار بیت و در برابر خسرو شیرین سلیمان و بلقیس و بجاے لیلی و مجنون نل دمن ہر یک چہار ہزار شعر و در وزن ہفت پیکر ہفت کشور و در بحر سکندر نامہ اکبر نامہ ہر یک پنجہزار بیت پیرایۂ تصنیف در برکشد، و در ہمان ایام عنوان ہر یکی را برشتۂ نظم کشید و شمس العلماء آزاد در دربار اکبری عنوان ہر یکی را برنگاشتہ، اما از انجاے کہ شیخ دلدادہ خلوت

سلہ شرح سلہ تفسیر سلہ شریک وہمتا سلہ آرایش و لباس و زیور

ودمساز خموشی بود روز و شب در محاسبۂ نفسانی و دیدۂ[1] باقی صنائع یکتا ذات سپری
می شد با آن ہمہ تاکیدات شاہی خمسہ انجام نیافت. چون سال سی و نہم بادشاہ باز بر
سر تاکید آمد افسانۂ نل دمن تمام کرد و بسیار ہوش رُبا و تاب فرسا گفتہ شد علامی در
دفتر سوم منشآت کہ بنامش نگار بستہ خاتہ برمرکز ادوار نوشتہ است چنانچہ میگوید کہ
مثنوی مذکور محتوی[2] بر نیرنگی نفس سخن و قلم و آفرینش دل و علم و تمیز نگاشتہ آمد و نسخۂ منتظم شد
و از حضرت شاہنشاہی مرآۃ القلوب خطاب یافت و نیز دانش پیوند معنی آرا جامع فضائل
انسانی حبیبی مولوی حبیب الرحمٰن خان حسرت شروانی می گفتند کہ وقتے مرکز ادوار
فیضی بالتمام در کتاب خانہ حبیب گنج جا یافتہ پس نامہ نگاران را غلط افتادہ کہ
جز نل دمن نظمی در زمین خمسہ انجام نیافت. نیز علامی در خاتمۂ مرکز ادوار می آرد کہ چون
او در گرد آوردن نظم و نثر شیخ برخاست از ابیات پنجاہ ہزار را کہ بالاتر زوداد و آمد لیشیہ
بود قلم زدہ برا در یافت پس سال چہل دوم آلہی پنجاہ ہزار بیت از نظم و نثر شیخ یکجا کرد و ہم
در ان آوان بیاضے کہ در ایام بیماری شیخ بخط شوریدہ نوشتہ بود بدست آمد دید کہ در زن
مرآۃ القلوب طرح مثنوی ریختہ بود علامی بعد از نفس سوزی بسیار آنرا برخواند و ترتیب داد
تا آنکہ رسالہ با نجام گرائید حالیا دیوانے مختصر از شیخ بچاپ ریختہ اند کلامش گلی شہرستان
خیال و نگار خانۂ معنی ہست متانت و ورزش فن را خضر را ہنچین لسا ہدست باقی تازہ
می سراید و بہ مزایائے بلاغت عبور دارد و بدین معنی شاہد ست آنچہ علامہ در خاتمۂ دفتر
سوم اکبرنامہ نوشتہ کہ تصانیف او کہ تراز وسے گویای و بینای ست و مرغزار مُغان
وستان زار مدحت سرائی کنند و بیا شمائل او نمایند و مولانا نورالدین ظہوری ترشیزی

---

[1] نگہبانی [2] گرد آورندہ و محیط شدہ طرز نو ک فضائل ۱۲

نامۂ فیضی بر نگاشته و داد معنی آفرینی شیخ داده و در نظم و نثر مداح او بر طراز یده چنانچه در قطعۂ که بنامہ رقم ساخته برمی سراید قطعه

گشته از رتبۂ تفکر او	آسمان پایہ آستان سخن
آفتابے نکرد ار رایش	ماہتابے شدی کتان سخن
کشد از خامۂ شکسته نویس	مومیای بر استخوان سخن
گل زخم از دل ہدف روید	چون شود غنچہ در کمان سخن
بحر طوفان بغنچۂ غلطد	چون دہد جام امتحان سخن
پنجۂ دقتش چو گرد و بند	بگسستن بود میان سخن
منت طبع نکته پردازش	بر سراپاے داستان سخن
فکر پر مایۂ سحر خیزش	میر شبگیر کاروان سخن
نتوان ظلم بر توانی کرد	حبذا عدل قہرمان سخن
لفظ پہلو نہ دزد از معنی	مرحبا ضبط پاسبان سخن

از نثر او چیزے بدست نیفتاد که نوشتن را از زدن آن عرضداشتہا که پروفیسر آزاد در دربار اکبری از فیضی بر نگاشته ہر چند که مشتمل بر احوال دیار و مصار دکن ست ما نکته پروری و سخن سنجی و دقت نظر را اندران کار نفرموده از راه حالات دکن را بو میه بحضرت شاه در عبارت ساده بے تکلف می نویسد الا الشیخ در نثر ہم دسترس عالی داشت چنانچه علامی در خاتمۂ دفتر اول اکبرنامه می گوید که شیخ تا سال دہم جلوس اکبرنامه اصلاح و تصرفات سرسری فرموده بود که زمانه نیرنگی کرد و فرمان مرگ در رسید۔

ہم درین روزہا که بآگره رفتم ترجمۂ بھاگوت گیتا را با منشی جواہر لال بی اے،

ال ال بی دیدیم کہ شیخ آزاد پارسی نظم فرمودہ این مثنوی ہیژدہ ادھیا دارد۔ ادھیا در سنسکرت باب را گویند چنانچہ ادھیائے دوم بسانکہ جوگ نام، ادھیائے سوم کرم جوگ نام، ادھیائے چہارم سناس جوگ نام، ادھیائے پنجم برکرت جوگ نام وعلیٰ ہذا۔ الفاظ سنسکرت را دخل دادہ وتمام مثنوی در فلسفۂ مذہب ست وخبراز قدرت شیخ در زبان سنسکرت می دہد اما شاعری را اندران روز بازار نیست، ہر چند کہ مسائل فلسفہ را دل آویز کردن دشوار ست۔

شیخ ندیم بے بدل پیشگاہ خلافت ودانش آموز شاہزادہا وپیامبر فرمان بود اما با این ہمہ شرف واحترام زیادہ از چار صدی نشد، وعلامی درحیات برادر بمنصب دو ہزار وپانصدی رسیدہ درجۂ امارت وقرب شاہی یافت وسبب ترقیہا کرد، شیخ در مرض ضیق النفس وداع نیستی سرا فرمود، وفرمانروائے عہد بہ بیمار پرسی برخانۂ آن وارائے فضل وکمال تشریف ارزانی داشت شیخ بربستر مرگ گفتہ رباعی

دیدی کہ فلک چہ مایہ نیرنگی کرد مرغ دلم از قفس شب آہنگی کرد
آن سینہ کہ عالمے در و می گنجید تانیم دمے برآورم تنگی کرد

ودرایام مرض الموت مکرر بر زبان او می رفت ؎

گر ہمہ عالم بہم آیند تنگ نشود باے سیکے مور لنگ

دہم صفر ۱۰۰۴ھ ہجری سال چہلم اکبری سر بالین جاوید خواب گزاشت، و فیاض عجم تاریخ یافت۔

او اول فیضی تخلص میکرد سپس فیاضی قرار داد، در خاتمۂ نلدمن گوید ؎

زین پیش کہ سکۂ ام سخن بود فیضی رقم نگین من بود

اکنون کہ شدم بعشق مرتاض فیاضی ام از محیط فیاض

اما در دیوان غزل ہیچ جا فیاضی تخلص نیاوردہ۔ از ترکۂ شیخ چار ہزار جلد کتاب
نفیس و صحیح داخل سرکار بادشاہی شد۔ فیاضی یگانہ پرستار ایزد مقیم نزہتکدۂ تسلیم
رنگ و بوے گلدستہ یکرنگی، کشادہ دل مجموعۂ خیر بسیچی بود۔ ایزد شناسی و خداوندی پرستش
اورا قصیدۂ توحیدیہ برہانے ست توانا۔ با ولی نعمت بادشاہ عصر محبت بر کمال بندگی
بنیش داشت، و آنچہ دو رویان دہ دلہ درباب شیخ علامہ فیضی و فضل از برگشتن از آئین
و کیش گفتار دارند از ناتوان بینی ست۔ آن ہمہ رنگ رنگ برآمدن این خردوران
دانش گستر جز مہیا داشتن سرمایۂ تفریح و نشاط خاطر براے حکومت سببے دیگر نداشت
ورنہ کیست کہ در علم و آگہی و خدا جوئی و دادار پرستی از ایشان پیشدستی جوید و در ذخیرۃ الخوانین
آوردہ کہ علامی شبہا بیش درویشان رفتہ اشرفیہا نذر میکرد و می گفت کہ براے سلامتی
ایمان ابوالفضل دعا کنید۔ و اکثر بر زبان اومی رفت کہ چہ باید کرد، دست بر زانو میزد و آہ سرد
می کشید۔ ناسزا بر زبانش نمی رفت۔ امرا را طعام می فرستاد و براے وارد و صادر و ارباب
احتیاج ہمہ روزہ بر در دولتخانہ اش کھچڑی تقسیم می کردند۔

در عنوان و خاتمہ نامہاے پیشین مثل حدیقہ و شرح آداب المریدین و ملتقط طبقات صوفیہ
و بیاضہا آن چنان حرف میزند کہ دل را از نسیم معرفت و جان را از رائحۂ حقیقت زندگی می بخشد
ہر حرفش با اخلاص ہمدوش است و ہر سطرش کارنامۂ محبت در آغوش دارد۔ ادبیہ و حکمت را
سواد اعظم است و نکتہ سرای و جودت طبع را عمان بے ساحل، و چہ مقدس ساعت معنوی کہ از ضمیر
دریا بارش بر فرستان دیدہ وری نشافتند۔ چنانچہ در یکے از سرنامہاے بیاض می فرماید
۔۔ ابوالفضل بن مبارک را کہ ہمت خداشناسان فراخ حوصلہ از تنگناے جنگ بصلح کل آوردہ

درسازدحام عام خلوت گزین بود سفر اقلیم محبت کل پیش آمده امید که دران ملک مقدس
اوراتوفیق اساس خانه شود تا مستعد سفر جا بلقاے رضاے کل گردد انجا پیر نشیمنے دلکش
بدست افتد تا شایستهٔ صحبت مسافران آسمان نورد راه تفویض کل گردد و دران دار الخلافهٔ
ایزدی رسیده توطن گزیند تا بوقت مسعود شناور محو مطلق گشته به نزهت سراے دولت جاوید
عمر ابد یابد٭ باید دانست که جنگ کل فروترین مراتب ست و انه صلح کل تا محو مطلق پایه
هاست که هر پسین آن از پیشین خود فضیلت دارد محو مطلق ای فناے کلی در ذات
خداوندی و این اقصی درجات سلوک ست و همه مدارج فنا بران کران پذیرند سپس
فسحت آباد بقاست که علامی آن را سراے جاوید و عمر ابدی گوید٭
دیگر انچه اهل عصر نسبت آن سرآمد کملا گمان برده اند می فرماید بود مبارک
امروز مورد اضداد و عبرت نامهٔ زمانیان ست و هنگامهاے مهر و کین انرو در شورش
ایزد پرستان حق پژوه ابو الوحدة گویند یگانه بنده او بهمال شمارند و کندآوران عج صنه لاوری
ابو الهمة نام نهند و از یکتائیان هستی دشمن اندیشند خرد هموار ه ابو الفطرة می سرایند و از گزیده
مردم این پیوندان عالی شناسند و در دفتر عوام که آشوبخانهٔ بے تمیزی ست برخے بپرستارے
دنیا نسبت دهند و از فرورفتگان این گرداب پندارند و طائفه از منهکان کفر و الحاد
انکار نمند و از نکوهش و سرزنش انجها بر سازند٭

در آخر ترجمه نوشته شد

سخن کوتاه شنوی بسیار ستانه گفته شده روانی از نگارش می جوشد و معانی
در گذارش می بالد و درین فسانهٔ آتشین دهر جا فیاضی تخلص آورده معلوم می شود
[illegible] تش نلدمن بعد از دیوان غزل ابستانه

درآغاز بھاگوت گیتا نگارش یافت

اندرین نامہ تعلیمات کرشن جی ست کہ یکی از پیشروان ہند و کیش ست۔ او این نظم را کہ در بید و دعظاست براجن برسر کارزار خواندہ بود۔ فلسفہ کرشن با فلسفۂ بدھ می ماند۔

درآغاز دیوان فیضی مرقوم شد

و در دیوان بدبسیان سخن کردہ و جواہر رخشندہ در بزم معنی افشاندہ۔ و از حکمت و ادب متاع بے بہا در بازار دانش آوردہ سخنش دلنشین و نظمش ماہ معین فلمدرد۔ از جا بجا انچہ ازین صحیفۂ ہوشمندی و نیقہ و الانظری خوش کردہ ام برائے آسودہ خاطران نگارین سرائے سخن بری گذارم و بری گذرم۔

بر رباعیات میرزا دہقان اصفہانی بقلم آمد

میرزا دہقان امروز در اصفہان ست۔ عمر او نزدیک چہل و چہار سال می باشد آزادانہ بسر می برد و شاعری پیشہ است۔ الکن امی محض ست ہیچ نخواندہ۔ مرد شریف ست و متی این اشعار او را میرزا نصر اسد خان بربندہ خواندہ بود۔ میرزا نصر اسد خان کما بیش یک سال می کشد کہ از اصفہان رسیدہ و در مدرسۃ العلوم علی گرھ دانش فرا می گیرد و خوبیہا دارد۔ او بہ اصفہان نوشتہ است کہ سخنوران ایران زمین از نظم و نثر خود شان بقند پارسی ارسال دارند۔

بر دیوان حسرت نوشتہ شدہ

این دیوان ریختہ راسید فضل الحسن حسرت موہانی مدیر نامۂ اردوئے معلے یکی از احباب بندہ جمع فرمودہ است و دیباچہ و احوال صاحب دیوان را باسلوب خوشی بر نگاشتہ۔ پوشیدہ نماند کہ جعفر علی حسرت اُستاد جرات ست کہ یکے از اساتذۂ زبان ریختہ بود۔ حسرت غزل نکو میگفت

فن سخن از دیوانہ آموختہ۔ فارسی ہم می گفت و از مرزا فاخر مکین صلاح می گرفت۔
سخن کوتاہ کلام میرزا حسرت بہ نہانخانۂ عدم جا گرم کردہ بود اگر میر حسرت آنرا
از سر زندگی می بخشید میر انتخاب خوبی فرمودہ۔ بو کہ معنی شناسان داد محنت پژوہی
مولف دہند و این متاع گران ارزن بدست آرند۔

برنثر فارسی بندگان مرحومی حضرت محسن کاکوروی نگارش یافت

الحبر الفاضل، قدوۃ الشعراء عمدۃ الادباء احسن الاسم والصفات رب الفضائل والکرامات
وحید العصر فرید الدہر، در نظم پیشوار باب کمال ست و در نثر سرآمد شرط ازان حال و استقبال
ویژہ در نعت خیر الرسل گوے سبقت از نظامی و جامی بردہ و کشور شعر و انشا را کران تا کران
تسخیر فرمودہ، نادرہ کاری و معجز نگاری آفریدۂ اوست و تن لفظ را جان و جان معنی را
توان بخشیدۂ او سے

اَرَقُّ مِنَ المَاءِ الزُّلَالِ حَدِیْثُہٗ ۔۔۔ وَاَحْلٰی مِنَ العَذْبِ الفُرَاتِ بَیَانُہٗ

اَللّٰھُمَّ مَتِّعْنَا بِطُوْلِ بَقَائِہٖ۔

بر مثنوی ید بیضا قلمی شد

حضرت خواجہ عزیز الدین عزیز لکھنوی در نظم و نثر یگانۂ دوران ست و آرزوے
کمال و آبروے دانش و فخر دہر و شرف آوان الذی اذا نظم نظم الغرر، واذا نثر
نثر الدرر، در صنائع و بدائع قدوۂ پیشینیان و در عذوبت بیان و متانت زبان
زبدۂ پسینیان، و برہان این گذارش و دلیل این نگارش مثنوی ید بیضا ست کہ ہر
شعر آن ذو بحرین و ذو قافیتین مع التجنیس ست، یکی بحر سریع مطوی مکسوف یا موقوف
دوم رمل محذوف یا مقصور، و اکثر ابیات سہ چہار قافیہ دارا، و بعض اشعار ہمہ اش

مسجع و مقفی است و ما سوا از ین صنائع و بدائع تمام نظم از صنعت مقطع و منقوطہ و غیر منقوطہ و فوق النقاط و تحت النقاط و قلب مستوی و حسن تعلیل و استباع و غیر آن مزین و شاہد رعنای فصاحت و بلاغت را بهمین پیرایہ و آنچہ مولانا آسی مدراسی در افتتاح مثنوی مرقوم فرمودہ حرفاً حرفاً بجاست و گمان مبالغہ اندرین باب بے مبالغہ ناروا۔

سخن کوتاہ ذات ذات البرکات خدام عزیز بلند مقام اندازہ دان لفظ و رتبہ شناس معنی ست و امروز در سر تا سر خاک ہند در انشا و ادب پارسی زبان بے ہمتا، لازال محفوظاً من جمیع الآفات بحرمۃ محمد و آلہ الهداۃ۔ از کمال توجہ کہ برشاقب نیاز آئین مبذول دارد تلہ نامہ نامی از گفتہائے خودش بسبیل ہائم فرستادہ است کہ النقاط آن ہر سہ خرد افروز صحیفہ و ہمتاً بعد وقتٍ برائے ارباب دانش و بینش در قند پارسی طبع می نائیم و پیش از ہمہ ید بیضا را در دست می گیریم۔

وفات

اندرین قحط سال مردمی در عرض سہ ماہ سہ کس از نام آوران ہند بسرائے جاوید انتقال نمودند:۔

اول، فخر دہلی مرحوم فضائل مآب جناب حکیم محمد اجمل خان مبرور کہ در فن طب و حذاقت و خوے نیک و کردار ستودہ ابنائے نداشت۔

دوم، ہم از خاک پاک شاہجہان آباد نواب میرزا خان داغ در غزل ریختہ داد سخن داد، و اواخر ایام حیات در سرکار نظام دکن بسر بردہ در حیدرآباد جان بجان آفرین سپرد۔

سوم، ذوالقدر بہادر خواجہ غلام غوث بیخبر بدالہ آبادی دستی در نظم و نثر پارسی داشت

سلہ ورق ۱۲

و در مجلس آرائی و پاسبانی وقت معروف بود، ایزد بخشایش گر همه ما بیامرزد و خویشان
و اعقاب هر یکی ازین گزشتگان را مایهٔ صبر و شکیبائی ارزانی دارد۔

رحلت مقدس

تاریخ ۱۸ صفر سنه ۱۳۲۳ھ مطابق ۲۴ اپریل سنه ۱۹۰۵ مسیحی یوم دوشنبه ساعت
ده و نیم پیش از زوال آفتاب خرشید عالم افروز سخن رو بباختر نهاد، یعنی قبله گاهی شهسوار
عرصهٔ فصاحت گیتی کشای اقلیم بلاغت، رنگ و بوی گلزار معانی پیرایهٔ نوبهار نکته دانی
یگانهٔ انجمن آفرینش، قرة العین دانش و بینش، کثرت آرای وحدت گزین، مهر آموز خرد آئین
امام المعانی والبیان، غنیٌّ فضله عن الایضاح والتبیان، محله فی الفضل
معروف لا یُنکر، وقدره فی العلم معرفة لا تنکر، الادیب الکامل
المهذب الشمائل، بهجة المجد وغرّة جبهة السعد، الماجد المحترم، معجزة العصر
وحید الزمن، اُستاذی المولوی محمد محسن الکاکوروی رحمة الله علیه بگلزار همیشه بهار
قدس خرامید، و محب بخدمت حبیب رسید، یگانه عاشق نثار احمد مختار بدیدار سعادت بار
حضرت محبوب کردگار فائز المرام گردید، و هجران زدهٔ تفته جان دامن دامن گل مراد بچید،
اگرچه در ظاهر آن شمع شبستان آگهی از ناتوان بینی روزگار در حجاب ست، اما در چشم معنی
جمال جان افروزش رخشان تر از آفتاب ست ؎

خیالکم فی العین ما زال حاضرا　　　وان غبتم عنی فقلبی فداکم

و چون نباشد که سوخته دردان ننگ مردگی نپذیرند و جانگدازان را هر نفس جانے
تازه ارزانی دارند، و صدق من قال ؎

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق　　　ثبت است بر جریدهٔ عالم دوام ما

سیاکسیکه کارستان هنرمندیش ناطقه آرای فصاحت، وایوان دشوارپسندیش نگارخانهٔ بلاغت باشد، وانشاء الله از احوال وکلام اعجاز مقامش به تفصیل برنگاریم ناادیابان دریابند که امروز شاهد معنی رالبی اونا شسته روی پوشیده مود در شستن در حرف وسخن بر رخ دلدادگان بزم نکته سرای بر بستن بس بجای خودست. استاد مرحوم چنانکه از خواستهای اینجهانی نیاز به چیزی نداشت، در تیا قداری سعادت اُخروی وجلائل معنوی تکاپوی بلیغ فرمودی. از همه واپرداخته دستمایهٔ شایسته از نوادر حقایق صوفیه در گوهر خود فراهم آورده بود، ودر خیر پسیچی ایزدی آفرینش بسر می برد، هنگامهٔ دانائی را از گرامی ذات گرمی وادی، واز روشن ستارگی غبار آشوبی در جمعیت آباد ضمیرش برنخاستی، از زبندگان نشاء فانی پیوسته برکناره زیستی، ودامان عمل بخبران جاوید نیالودی، دم گیرا داشت، در صفوتگاه معنی جا گرم کرده بود، کما بیش هشتاد سال زندگانی کرد وخدمت سخن بجا آورد، وآوازه در عالم معنی بدرای افگند، ایزد راست آمرزش وبخشایش وسوی اوست همه راگرایش۔

بر مثنوی گوی چوگان ارقام یافت

مخفی مباد که مثنوی گوی چوگان را ملا عارفی نظم کرده چنانچه مولانا جامی در بهارستان می فرماید عارفی از هرات ست صاحب کتاب گوی چوگان وآن نظم سرآمد وی ست۔

درکتابخانهٔ حبیب گنج نسخهٔ گوی چوگان را دیدم که بسیار خوشخط نوشته اند این نامه را میر علی الهروی برنگاشته در غایت حسن خط که دیدنش دل از دست ربایده

نسله پاسبانی ۱۲

بصارت می رباید، و ہم مثنوی بسیار تنیہ گفتہ شدہ کہ صفاے اشعارش روشنی در چشم بصیرت می فزاید۔ عدد اوراق سی و سہ ہست، ہمہ مذہب و مطلا، و کاغذ کشمیر بکمال صفا در آغاز نامہ مہرہاے سلاطین تیموریہ را زدہ اند۔ این نسخہ را اہل ذوق در آوان مختلف مشتری شدہ اند، و از اشتراے آن بر سر ورق خبر دادہ، چنانچہ نوشتہ اند "بتاریخ نوزدہم شہر رجب المرجب ۱۰۹۷ھ ہجری کتاب گوے چوگان بقیمت دو صد دہ روپیہ خریدہ داخل سیاہہ کتب خانہ شد، سی و سہ ورق و چہار صد و نود و دو اشعار" باز می نویسند "مبلغ دو صد پنجاہ روپیہ خریدہ ۱۲۱۱ھ ہجری قطب الدولہ بہادر" زیر آن نوشتہ "کتاب ہذا از قطب الدولہ خریدہ داخل کتب خانۂ محمد مصاحب خان صاحب کردہ شد ۱۲۶۹ھ ہجری" و در خطے کہ مانا بخط امیر علی ست برنگاشتہ، "کتاب گوے چوگان بخط ایام کمال استاد الکتاب ملا میر علی بابت فتح گلکنڈہ غرہ ذی الحجہ سال سی و یکم جلوس اقبال تحویل سہیل نمودہ شد، عدد اوراق سی و سہ، قیمت دو ہزار روپیہ"

بالآخر زبدۃ الاخلا، عمدۃ الاحبا، مولوی حبیب الرحمن خان حسرت شروانی کہ الحال این نامہ مایۂ نازش کتابخانہ اوست برنگاشتہ "اناگرہ بقیمت مبلغ یک صد و ہفتاد روپیہ خریدہ شد۔ میر علی کاتب در عہد بادشاہ در ملک ماوراء النہر بود۔ در ۹۵۱ھ بعمر ہفتاد سال رحلت نمودہ۔ در فتح آباد مدفون ست۔ خلاصۂ تذکرۂ احباب۔ چون کتاب ہذا را میر علی کاتب در ۹۲۶ھ ہجری نوشتہ اند، عمرش بوقت تحریر این کتاب چہل و پنج سال بودہ باشد۔ محمد حبیب الرحمن خان ۲۰ جمادی الآخر ۱۳۲۱ھ ہجری"

در اختتام نامہ میر علی الحسینی بدست خود نوشتہ، "کتبہ العبد الفقیر المذنب علی الحسینی الکاتب غفر اللہ ذنوبہ و ستر عیوبہ ف

اوائل شهر ربیع الاول سنه ست و عشرین و تسعمائه (۹۲۶) بمدینة الهراة"

در تذکرهٔ مذکر احباب در حال میر علی الهروی می آرد" در خطهٔ خط ملک الکتاب بود بامداد مداد و قلم او خوشنویسی داد و کسی جز قلم بحرفش انگشت ننهاد، درستی خطش را مولانا سلطان علی ترجیح می کنند او می گفت" ملاحتے که خط ملا دارد خط مرا دست نمی دهد بشعر سرے داشت، ملا بشعر گفتن شهرتے داشت. مرزا بیگ دیوان بعد از فوت ملا را بخواب دیده واز تاریخ وفات پرسیده، ملا در جواب گفته که" میر علی فوت نموده" و سائل تاریخ را چنین در نظم منتظم گردانیده. تاریخ

آن بحر فضائل سر ارباب هنر را — در واقعه دیدم با طوار ستوده
گفتیم که تاریخ وفات تو چه گوئیم — گفتا که بگو میر علی فوت نموده

فضائل میرزا بسیار بود.......... و مولانا قریب هفتاد بود که تیغ قضا نخل حیاتش را قلم نموده از پا افگند. و دست قدر نام او را از جریدهٔ حساب تراشیده مرقع زندگانیش را در نوردانید. در فتح آباد در صفهٔ مولانا محمد صالح مدفون است.

علامی در بیان خط نستعلیق در آئین اکبری می گوید خط هشتم نستعلیق و آن تمام دورست در زمان صاحبقران خواجه میر علی تبریزی از نسخ و تعلیق برگرفت و این باور نپذیر که نستعلیق را مانا بغلط ور آمد که پیش از زمان حضرت صاحبقران نگاشته بودند دو کس از شاگردان او کار را بپیش بردند: مولانا جعفر علی تبریزی و مولانا اظهر از خوشنویسان این خط مولانا محمد وهی ست که در نستعلیق کم همتا بوده و مولانا باری و سرآمد همه مولانا سلطان علی مشهدی ست اگرچه از مولانا اظهر نیاموخته لیکن از نوشتهای او فراوان آگهی اندوخت. و شش کس از شاگردان او نام برآورند: سلطان محمد خندان، سلطان محمد نور، مولانا علاء الدین

ہروی، مولانا زین الدین، مولانا عبدی نیشاپوری محمد قاسم شادی شاہ۔ ہرکدام
بطرزے خاص بر نوشت و دلربائے گردیے آمد۔ مولانا سلطان علی قائنی و مولانا
سلطان علی مشہدی و مولانا ہجرانی نیز دریں نگارش دستی برآوردند و سپس
سر دفتر خوشنویسان مولانا میر علی ہروی ست، اگرچہ بظاہر شاگردی مولانا زین الدین
کرد لیکن از نگاشتہائے مولانا سلطان علی استاد شد، و از فروغ فہم عالی تغیر روش
نمود، و نمایان تصرفہا یادگار گذاشت۔ یکی پرسیدہ باشد کہ میان خط شما و مولانا چہ تفاوت
پاسخ چنان گذارد "من ہم بپایۂ کمال رسانیدہ ام لیکن خط او رانمک دیگرست"

بر تصانیف علامہ محسن کاکوروی نوشتہ شدہ

اُستاذی حضرت محسن کاکوروی در فضائل صوری و محاسن معنوی بہیتا
و در معنی آفرینی و بدیع نگاری یگانہ و غیرہ در نعت سرای کسی از اساتذہ زبان ریختہ
چون او داد سخن ندادہ، کام و زبانش فصاحت آما، و حرف و بیانش بلاغت زا، در نظم
و نثر پارسی ہم طبع معنی یاب داشت و در ادب تازی نثر دل آویز می نگاشت، جامع
معقول و منقول، حاوی فروع و صول، دائرہ شناسی و دادار پرستی ملکی بود در پیکر آدمی
و ہموارہ خدام سینہ مقامش نفور از غنج و دلال دنیاے دنے، نور اللہ مضجعہ
حالیا لختی از زادہائے طبعش کہ ہر یکی از آنہا گنجینۂ لعل و گوہرست ببازار دانش
می آوریم باید خبید و بس ارزان بہ نقد جان و دل خرید

بر تقریظ نوشتہ احضرت مدیر روزنامۂ چہرہ نما، قاہرہ، مصر نگارش رفت

ستودن جناب فضائل مآب زبدۃ الایام واللیالی حضرت مدیر محترم روزنامۂ گرامی
چہرہ نما سلمہ اللہ وابقاہ نامۂ قند پارسی محض داد و دل نوازی و قدر افزائی دادن ست،

والا این نامۂ مختصر از رشحِ ثنا سیما از کلک گہر فشان آن شیوا بیان را ندارد نقل آن تحریر دلپذیر از روزنامۂ چہرہ نما پاس طبائع سخن سنج بعد تقدیم مراتب سپاس و شکر حضرت مدیر روشن ضمیر بری داریم۔

بر تقریظ نوشتۂ حضرت ذکاء الملک مدیر نامۂ تربیت طہران (ایران) نگاشتہ آمد

و ھذہ صورۃ ما کتبہ الفاضل الادیب والکامل اللبیب ذو النظم الرائق المطرب، والنثر الفائق المعجب، فرید دھرہ، و وحید عصرہ العلامۃ الفھامہ ذکاء الملک دام مجدہ مقرظاً علی قند پارسی۔

نگارشیکہ بر کلام اساتذۂ دہلی در قند پارسی مرقوم شد

روزگار در عہد خاتم السلاطین بہادر شاہ ظفر بزم کمال را کما بیش پس از صد سال از سر ترتیب دادہ بود چنانچہ جمعے از صلحا و علما و ادبا و شعرا از کتم عدم بر عرصۂ ہستی خرامیدند و کار صلاح و تقوی و دانش و فن و ادب و انشا و سخن سنجی و معنی پیرائی بالا گرفت و عالمیان را افسانۂ انجمن آرائے فیضی و گرمی صحبت خانخانان بیاد داد و ما می خواہیم از آن گروہا گروہ کہ ہر یکی در مسلک خود یگانۂ عصر و وحید آوان بودہ از خوشنوایان گلشن سرائے سخن سخن رانیم و دامن فرصت در دست گردش دوران نگذاریم۔

علوی

مولوی عبداللہ خان المتخلص بعلوی در نظم و نثر تازی و پارسی پایۂ والا داشت در نظم یک مثنوی ناتمام در بحر تحفۃ العراقین و دیگرے در وزن گل کشتی میر نجات و قصائد و غزلیات و در نثر انشائے صفیر بلبل و صحت نامہ بر نگاشتہ و داد دقت آفرینی و معنی طرازی دادہ۔ در عربی نیز قصائد و نثر بلیغ دارد۔

اصلش از شمس آباد من مضافات فرخ آباد ست بعد حضرت دہلی بسر گرانمایہ بسر آورد زانوے استفادہ پیش حضرت مولانا محمد اسمعیل شہید دہلوی طے کرد، و بیعت بردست مقدس حضرت سید احمد بریلوی قدس سرہ بجا آورد. وقتی از دہلی جانب فرخ آباد رفت و الی آنجا باوے رعایتہا فرمود و ہم دران بلدہ در ۱۲۶۲ ہجری از تب محرق جامہ گذاشت یکی از تلامذہ اش مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بودہ کہ در تحقیق لسان فارسی ونظم ونثر بمراتب استاذی فائز گردید وے در تاریخ وفات علوی عالی درجات گفتہ ؎

علوی کہ چو او نداد کس داد سخن ۔ چون او نہ رسید کس بفریاد سخن
ناگہ ز جہان رخت اقامت بربست ۔ ہاتف گفتا فتاد بنیاد سخن

علوی در فن طب ہم نام آور بود، چنانچہ یکی از تلامذہ اش مولوی حکیم اصغر حسین فرخ آبادی ست کہ در طب و معالجات گوے سبقت از اساتذۂ فن ربودہ ۔ دہ دوازدہ سال می شود کہ رخت از اقامتکدۂ ہستی بربست۔

برقصیدۂ شیخ غلام قادر گرامی نوشتہ شد

راستی کہ مولانا گرامی از عمدۂ قافیہ سنجان حیدرآباد دکن ست. در گذارش این قصیدہ سلاست بیان و فصاحت لسان را پایہ برتر نہادہ و سخن سرای را کاخ متین برافراختہ ہر چند امواج ذوق و شوق او را از سواحل اعتدال دور تر انداختہ۔

برمجلۂ البیان عربی نگاشتہ آمد

راستی کہ جنرنبیل جناب مولانا عبد اللہ العمادی در فن انشا و ادب تازی مایۂ افتخار ہندوستان ست. و خلف باشرف گذشتگان چنانکہ جریدہ شریفۂ البیان

از تبحر علم و دانش حضرت ایشان باز گوید۔

مخفی مباد که قطع نظر از لطافت بیان و رشاقت[1] معانی هرچه اندرین نامہ عز انگارش می رود مشام تحقیق را عنبر بیز و دقت نظر را سرگین می سازد۔

بر دیوان قصائد مولانا طرزی نوشتہ شدہ

اندرین نامہ نامی قصائد و مثنویات و قطعات نتیجہ طبع شریف سخن سنج معنی پرور حضرت مولانا سید محمد قطب الدین عرف لاور علی المتخلص بطرزی ہاپوڑے من مضافات میرٹھ جمع ساختہ بچاپ آوردہ اند و یک نسخہ آن مرسلہ مصنف قدسی صفات بثاقب نامہ سیاہ ہم رسیدہ۔ الحق جناب طرزی را طرز سخن بسیار مطبوع افتادہ و بنائے کاخ معنی طرازی را بر فراز عرش نہادہ۔ قصیدہ اش سرمایۂ گران ارز بلاغت و قطعہ اش مجموعہ سوز و گداز فصاحت است۔ فکرش بلند و طبعش ارجمند دلش گداز و حرفش اعجاز بندہ مدیر سپاس این ہمہ یادآوری و دلداری کہ غائبانہ در کار وے رفت بر می گذارد و امید آن دارد کہ باز بملاحظۂ دیوان غزل جانشس گلشن دیدگانش روشن شود۔

بر رسالۂ زمانہ قلمی گردید

در نمرۂ اکتوبر سنہ ۱۹۰۵ فرنگی بر ایام بادشاہی اکبر اعظم فرمانروائے مملکت ہندوستان بحث کردہ اند و ہمہ نظم و نثر اندرین نمرہ در احوال دولت جلال الدین اکبر شاہ غازی رضوان اللہ علیہ در آستی کہ جامع فضائل ستودۂ روزگار جناب مستطاب مولوی عزیز مرزا بی اے، رکن اعظم مجلس عالیہ ممالک آصفیہ در کمال فصاحت و نہایت تحقیق با ہمہ

---

[1] نیکو قد شدن ۱۲

ایجازگزارشی بسیط در نظم و نسق سلطنت اکبری حوالهٔ خامهٔ مشکین ختامه فرموده اند و محاسن انشاء و تفحص سرگزشت نگاری را از دست نداده، و این پارهٔ تاریخ معنون است با کبر اعظم۔

بر روزنامهٔ تربیت طهران نگاشته شد

هست فیض تربیت این پیرکہن	تر زبانم در بیانِ تربیت
آرزوے همزبانی در دل ست	بر سان هم لسان تربیت
گو تعالی شانهٔ در وصف آن	کاتبے باشد بشان تربیت
بندهٔ حیرانم بدین کج مج زبان	تا چه آرم ارمغان تربیت
میزند پهلو به تسنیم صبا ن	چشمهٔ طبع روان تربیت
تاکے این داستان ز بی تاب خموش	مختصر به داستان تربیت

راستی که جناب مستطاب ادیب کامل و لبیب فاضل حضرت ذکاء الملک مدیر مدرسهٔ سیاسی طهران پاے تخت ایران و نگارندهٔ معظم جریدهٔ فریدهٔ تربیت در ادب و بلاغت و معنی آفرینی و فصاحت سرآمد ادبا و فصحاء طهران و تذکرهٔ اسلاف و پیشینیان ست حرف حرف تربیت از خبرت و آگهی مالامال، و سطر سطر آن دفتر هدایت جادهٔ راه کمال، هر ورقش از رشادانی مضامین رشک کار دکشت، و هر جزودش هر هفت تر از هشت بهشت بیاضش آئینه دار سواد امصار و دیار، و قلمش گره کشاے گیسوے احوال جین و تتار و ما خواستگاریم که آینده از اخبار مملکت ایران و دیگر دول معظم زیاده برانچه امروز اندرین روزنامهٔ گرامی نوشته می شود ملاحظه کنیم، و از مضامین هر گونه سیاسی و ادبی و تاریخی چکیدهٔ خامهٔ مشکین ختامهٔ حضرت مدیر محترم دانش پژوه دامت افضاله بر علم و

وآگهی خود مان بیفزائیم۔

بر کلام حکیم مومن خان مرحوم دهلوی مرقوم شد

حکیم مومن خان متخلص به مومن ابن حکیم غلام نبی خان از شرفاے دهلی و نجباے کشمیر بود. ولادت او در ۱۲۱۵ھ اتفاق افتاده یعنی سه سال پس از ولادت میرزا غالب دهلوی بعرصهٔ هستی خرامید. و فخر العلماء المتاخرین حضرت شاه عبدالعزیز قدس سره اسمش مومن خان گذاشت. کتب ابتدائیه عربیه از شاه عبدالقادر علیه الرحمة برگرفت. قوت حافظه بر کمال داشت چنانچه بیشتر واقع شد که وعظ حضرت شاه عبدالعزیز را یکبار شنیده حرفاً حرفاً تکرار کرد. کتب طبیه از پدر خود حکیم غلام نبی خان و حکیم غلام حیدر خان و حکیم غلام حسن خان برخواند و در مطب ایشان نشست. در نجوم مهارت بهم رسانید و با شطرنج شغفے داشت

شعر ریخته را با اداے خاص بر می سراید و یکی از اساتذهٔ زبان اردو دست اندر آن زبان در همه اصناف کلام بخوش اسلوبی تمام حرف نیز زد لعلے در دمند طبعے وقت پسند آورده بود. عشق بر مزاجش استیلاء داشت و دلش بر شعله رخان می سوخت. افسانهاے چند در مثنویات خودش زبان بر نگاشته. پارسی هم می سرائید. تاریخ را با تعمیه و تخرجه طورے گفته که در محسنات فن معدود گردید. چنانچه در وفات پدر خود گفته ؎

بن الهام گشت سال وفات | که غلام نبی بحق پیوست

و در مرگ بنت صغیر سن خود فرموده ؎

خاک بر فرق دولت دنیا | من فشاندم خزانه بر سر خاک

و در تاریخ چاه مرقوم داشته ؎ آب لذت فزا بجام بگیر
مح ہیچکیے از دنیا داران نگفته، طبع غیور داشت یکبار از منت جهانیان درگذشت۔

در عنفوان شباب دست ارادت بحضرت مولانا سید احمد بریلوی رحمۃ اللہ علیہ
مرشد حضرت مولانا محمد اسمٰعیل شهید دہلوی داد و مسلک آن بزرگوار را به پاسے استوار
بپیمود و سال وفات او از دست و بازو شکست ۱۲۶۸ھ بر می آید که خودش هنگام افتادن از
بام گفته میرزا غالب در مرگ مومن مرحوم نوشته، رباعی

شرط است که وے دل خراشم همه عمر | خونابه ز دیده پاشم همه عمر
کافر باشم اگر بمرگ مومن | چون کعبه سیه پوش نباشم همه عمر

جناب والد مرحوم مومن مبرور را دیده و اکثر از احوال او تذکار می فرمودند می گفتند
که در همه وقت حتی که در رفت و آمد هم خالی از فکر شعر نمی بود و مدام سر در جیب اندیشه
می خرامید۔

از بیاض

چو خانه خالی ز معشوق مست ناز بود | تو آن گریست آن کس که پاکباز بود

چون حسب حال بود نوشته شد، اگرچه آغاز شوریدگی محبت ست، اما انجام مقرون
بخیر و خوبی و پاکی و عفت۔ آتش در جان و دل و سینه طپان، نه قوت قرار و نه پای فرار
سپاس عشق هنگامه گزین و حسن خود بین از کدام زبان بجا آرم که این همه آسودگی و
ربودگی و ذوق و شوق و حیرانی و جان افشانی و درد و غم و رنج و الم و بیچارگی و درماندگی
کرامت فرموده حسنش روز افزون و عشوه اش سامان صد جنون شوخیش تاب شکن
عاشقان و عشقش شکیب آزمای دردمندان باد ۱۰ از شهر رمضان المبارک سنه ۱۲۲۲ هجری

در طالب نگر بقلم آمد۔

ایضاً

حالیا ما ہم رام و مالوف، اما شوخی او ہر ساعت در بالیدگی، و ازین رہ متانت من در نقص، ہر چند سعی در کتمان محبت می رود لکن از دست حیرتیان بسے یا چیزے می آید، و معہذا بی آرامی و بیتابی خود افشاے رازی می نماید، الحمد للہ کہ تا تماشا کیست شائبہ نیست، و مدام امیدواری آنست کہ جز ذوق عشق از لوث فسق مصون مانیم و انشاء اللہ العزیز القادر ہمچنان می شود، درین غریبی این ہمہ آویزش دل و نشاط خاطر از رُوے روش و شوخی زہد و غمزن اوست ؎

عشق می ورزم و امید کہ این فن شریف | چون ہنرہاے دگر موجب حرمان نشود

حرر فی التاریخ ۱۰ ر رمضان المبارک ۱۳۲۷ھ معاضد ۲۴ ر اکتوبر ۱۹۰۹ء مسیحی در غربتکدۂ طالب نگر۔

ایضاً

شمس العلماء جناب خواجہ حالی مدظلہ العالی می فرمودند کہ روزے برین بیت مخزن اسرار ؎

پردہ برافراز و برون آے فرد | در منم آن پردہ بہم در نورد

نواب مصطفٰے خان بہادر حسرتی مرحوم را کیفیت رو داد، و حال شان متغیر گشت، حضرت حالی ہم حضور داشتند۔

ایضاً

رباعی

نے سر دتوان گفت و نہ خرشید پناہ | آہ از تو کہ در صفت منی آی آہ

ہر کس بر ہی میرود اندر ظلمت | گرہ بتو بودے بچنے این ہمہ راہ

حضرت حالی میفرمودند که درین رباعی بجاے "سرو" "زہرہ" در اصل نسخہ کلیات سعدی بودہ باشد چراکہ در آیۂ را کوکبا مفسرین مراد از کوکب زہرہ راگرفتہ اند یعنی چون ابراہیم علیہ السلام کوکب یعنی زہرہ را دید پارۂ آیہ چنین ہست فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَاءَ كَوْكَبًا الخ

ایضاً

چون بیانے دل آویز بود از آمین اکبری نقل افتاد ”شبی او را (حبیب عجمی رح را) در خانۂ تاریک سوزنے از دست افتاد از غیب روشنی پدید دست بچشم نہاد و گفت نے نے من سوزن جز بچراغ ندانم جست۔

ضمنه

ہفتم ماہ صفر ششصد و شصت و پنج نورانی پیرے نامۂ سربمہر بدست شیخ صدرالدین پور او (پور شیخ بہاءالدین ذکریا) دردن فرستاد، برخواند و جان بسپرد و از چار کنج خانہ آواز بلند شد کہ دوست بدوست پیوست

ایضاً

روزے این دو تا مطلع از حضرت استاذی محسن کاکوروی علیہ الرحمۃ برخواجہ حالی خواندم جناب ایشان را سرور مفرط روداد، وہر دو بیت را ممتنع الجواب گفتند و براے بیاض خود شان از قلم بندہ نقل برگرفتند ؎

مٹانا لوح دل سے نقش ناموس اب و جد کا دبستان محبت مین سبق تھا مجھکو ابجد کا

؎ حالت نہ پوچھیے مرے شیب و شباب کی دو کروٹین تھین عالم غفلت کے خواب کی

ایضاً

مخفی نماند که وقتی در لکھنؤ شمس العلما مولانا شبلی نعمانی با من گفتند که خواجہ حالی امروز در ہندوستان در سخن سنجی نظیر خود نمی دارند و اکثر اتفاق افتاده که شعراستادی که خوبی و حسن آن دلنشین من بوده چون بر مولانا حالی خواندم و ایشان متوجه نشدند ہمان ساعت آن شعر از نظرم افتاد۔

ایضاً

روزے مولانا شبلی فرمودند که اشعار عربیہ مولانا حالی دلربا تر از اشعار پارسی ایشان می باشند۔

ایضاً

روزے در مجلسے ذکر کمالات حضرت خواجہ عزیز الدین عزیز لکھنوی می رفت۔ مولانا شبلی بنده را مخاطب نموده فرمودند که در شعر فارسی حضرت خواجہ را قدرتے حاصل ست که در ہر روش که خواہند سخن کنند، در طرز خاقانی و عرفی و قاآنی وغیرہم از اساتذۂ پیشین و پسین می توانند بکامیابی سخن گویند چنانچہ قیصر نامۂ ایشان در تتبع سکندر نامۂ نظامی دلیل این معنی ست

ایضاً

روزے ذکر حسن تقریر جناب امیر مینائی با حضرت حالی در میان آمد فرمودند که تقریر جناب امیر سنجیده و متین و فصیح و بلیغ می بود و تقریر نواب علاء الدین احمد خان علائی آسمان جاذب قلوب و جادو اثر بود که در مجلسے که بگفتار آمدی حاضرین از ہمہ کار پرداختہ متوجه شدن سوے وے اختیار نداشتندے۔

ایضاً

در مین پوری زمانیکه حضرت والد ماجد در انجا منصف بودند شرف عتبه بوس علامة العصر حسان الہند حضرت محسن کاکوروی دست داد و اتفاق استصلاح سخن افتاد راستی که آن قدوهٔ ارباب کمال در معقول و منقول و نادره سنجی و بدیع گوئی ابنائے زمانے نداشت، در نعت سرائے نبی کریم در زبان ریخته یگانه، و در دینداری پرستی و خیر طلبی آگہی آفرینش بے ہمتا و با دل آویز گفتار اہل اللہ آشنا، طاب ثراہ۔

ہم در انجا در خدمت مولانا حسن بخش علوی پدر مولانا اکبر استاذی حضرت محسن درس شرح جامی می گرفتم، مولانائے ممدوح از تلامذه مولانا حسن علی محدث لکھنوی بودند و ایشان با حضرت مولانا شاه عبدالعزیز دہلوی نسبت تلمذ داشتند، مولانا حسن بخش مرحوم صاحب تصانیف بوده اند۔

دیگر در ان مدینه شرف زیارت جامع علم و عمل زین الاتقیا مولانا مفتی اسد اللہ خان بہادر صدر الصدور جونپوری دریافتم جناب ایشان برائے دیدن والدم بر غریب خانه آمده بودند۔

در بانده با مولوی علی بخش خان بہادر صدر الصدور المتخلص بشرر ملاقات شد از علوم عربیه باخبر بود۔ حضرت والدم در ان ناحیه صدر الصدور بجائے مولانا شرر مقرر شده بودند۔

در سہارنپور با حضرت والد ماجد رفته از خدمت الادیب الکامل مولانا فیض الحسن مشرف شدم، ملازبان ایشان در ادب عربی در ارض ہند نظیر نداشتند صاحب تصانیف و قصائد عربیه۔

در آگرہ شرف ملاقات مولوی غلام مرتضیٰ خان وکیل فتح آبادی و مولوی احسان الدین وکیل سیکری وال و برادر ایشان جناب شیخ فیاض الدین مرحوم دست داد۔ ہر سہ والا گوہر از دوستان صادق و یاران موافق جناب والدم بودند، صاحب خصائل رضیہ و شمائل بہیہ۔ اولین دو تن در زمان حیات پدرم ازین جہان بے بقا رخت بسرائے جاوید کشیدند و حضرت شیخ فیاض الدین بعد از رحلت والدم مدتے مدید زندگانی کردند، دیدم ہر گاہ ذکر جناب ابی پیش ایشان می رفت بے تابانہ قطرات اشک از دیدگان حضرت موصوف برمی آمد الحق پیوند دوستی و محبت با حضرت والدم در غایت استحکام داشتند، جامع اوصاف و فضائل انسانی بودند، در طب مہارتے داشتند۔

دیگر دران مدینہ با عمدۃ العلماء الکرام مولانا محمد بشیر سہسوانی کہ در آخر ایام زندگانی بمنصب قاضی القضاۃ بھوپال سرافراز گشتند ملاقات رو داد، در عقلیات در گروہ علماء ممتاز بودند، صاحب رسائل عربیہ۔

دیگر ہم درانجا استاذی منشی حیدر حسین خوشنویس در خط طغریٰ یگانہ و مرد قانع و متوکل بود، اکثر از احوال نواب سکندر بیگم والیہ بھوپال بیان می فرمود کہ زمانے پیشکار ایشان بودہ۔ از ابنائے حضرت سید محمد گیسو دراز قدس سرہ۔

دیگر زبدۃ الاخلاء بابو دوارکا پرشاد منصرم عدالت جج، آگرہ قدرداں دانش و فن و در دوستی و مہرورزی یگانہ بود، مسلمانان را می نواخت و در کارسازی ایشان دریغ نمی کرد۔

دیگر پرنسپل ہیتھارنت ویت ایم اے (کیمبرج) سینٹ جانس کالج، آگرہ بر من بسیار مہربان بود، و در شاگردان خود بر بندہ شفقت بزرگانہ بذل می فرمود۔

دیگر دران بلده با مخلص مهر گستر صداقت مآب محمد عبد الکریم خان ایم اے
بیرستر ملاقات شد که همدران روزها بعد از تکمیل دانش از لندن رسیده بود یکی از همگوهران
نواب جاوره، محبت پرور مهر پیشه قدردان کمال ست حالیا در گورنمنت گوالیار جوڈیشل
ممبر بوده هفده صد روپیه مشاهره دارد، سلمه الله تعالی و ابقاه از فرط محبت بنده را از
علی گره بگوالیار کشید۔

دیگر هم دران بقعه حکیم ضامن علی جلال از اساتذهٔ لکهنو ورود فرموده بر غریب خانه
قدم رنجه کرده صحبت اشعار شد، صاحب دیوانات ریخته۔

دیگر آقا نثار شیرازی دیوان فارسی نواب کلب علی خان بهادر والی رام پور را
بطهران می برد تا میرزا سپهر ملک الشعراے ایران بران اصلاح دهد، در اثناے طریق بدولتکدهٔ
مولانا سلطان حسن خان بهادر صدر الصدور آگره تلمیذ مولانا فضل حق خیرآبادی
شارح قصیدهٔ برده قیام نمود، با جناب ابی رفته ملاقات آقاے موصوف نمودم عمر من دران
آوان هفده سال بوده، نثر فارسی مرا ستود و قصیدهٔ فارسی از گفتهاے خودش برخواند

در رام پور با استاذی جناب منشی امیر احمد امیر مینائی و نواب میرزا خان داغ و منشی
امیر الله تسلیم و نواب احمد حسن خان عروج ملاقات دست داد، هر یکے از ایشان در ریخته سراے
استاد بود و صاحب دیوان

دیگر دران بلده با میرزا سنجر قزوینی برخوردم نظم و نثر فارسی مرا ستود در مدح آشفته
نواے هاے من هیچمدان مبالغه نمود، بالآخر ملاقات بدوستی کشید۔

دیگر از ملاقات الفاضل البارع مولانا مفتی سعد الله مرادآبادی مشرف شدم جناب
ایشان از تلامذهٔ مفتی صدر الدین خان بهادر صدر الصدور دهلوی آزرده تخلص در زمان

سلطنت اودھ صدر دار الافتا بودہ اند۔ آشفتہ تخلص می فرمودند و جامع معقول و منقول بودند۔ صاحب تصانیف۔

دیگر دران بقعہ الفاضل اللوذعی مولانا ارشاد حسین را زیارت کردم، فقیہ مشہور بود هم دران دیار با الفاضل الادیب مولانا محمد طیب مکی ملاقات شد، در مدرسہ عالیہ شاگردان را تعلیم فن ادب می داد و شعر تازی می گفت۔

دیگر دران ناحیہ با الوزیر المعظم کریم السجایا جنرل محمد عظیم الدین خان بہادر مدار المہام ریاست رام پور ملاقات شد، در کارفرمای سرآمد اعیان زمانہ و در خلق و مروت یگانہ، شیر بیشہ شجاعت ضرغام بادیۂ بسالت بود۔ آہ! غداران نافرجام آن امیر نامور را نشانۂ تفنگ اجل ساختند مولانا شبلی نعمانی در مرثیۂ آن غفران مآب حرف راستی سرودہ حیث قال ؎

اے کشتۂ ظلم ہان خبر گیر — وین نالۂ ما بگوش در گیر
این مہ بخسوف در نہ سر زد — از چہرہ نقاب خاک برگیر
برخیز و ہمان برسم پیشین — ہم تیغ بدست و ہم سپر گیر
ترکانہ کلہ بفرق بشکن — چار آئینہ و زرہ ببر گیر
مردانہ خرام و ہمرہی را — اقبال و سعادت و ظفر گیر
کیفر بستان و دشمنان را — آتش شو و در نہاد در گیر
آنگاہ بکار ملک پرداز — برہم شدہ کار ہا ز سر گیر
آن رونق رام پور بازار — آن آئینہ را دگر بزر گیر

این جملہ بکام دوستان کن
زین بعد ہر آنچہ خواہی آن کن

دیگر ہم دران بصر دانش و آگہی گل سر سبد بستان سرای مہر و وفا فرحت احمد مرحوم دہلوی از دیرین یاران بندہ بود، در مدرسۃ العلوم علی گرہ در بی اے می خواند از دولت حسن و جمال بہرہ ور و در خلق و دلربائی ہمسر

در بوستان بیاد دہان تو غنچہا | ہر دم ہزار بوسہ صبا بر دہان دہد

مولانا شبلی ذکر آن نونہال گلشن رعنائی نمودہ جائیکہ فرمودہ

فرحت آن برگزیدۂ احباب | گفت روزے بمن ز روے عتاب
کائی بہ بیجا اصلی بسر بردہ | ہرزہ خون دل و جگر خوردہ
تا چہ خواہی زشاعری یعنے | چند ازین ترہات بے معنے
داستان ہاے باستان تا چند | شکوۂ جور آسمان تا چند
تا چہ سودت دہد زیان گفتن | مژدہ را ابر خونفشان گفتن
دیدہ را معدن گہر خواندن | داغ را ہدیہ جگر خواندن
دل بفکر محال خون کردن | وحشت آموختن جنون کردن
دیر را رو کش حرم گفتن | سفلہ را حریف جم گفتن
سحر را اعجاز را قرین خواندن | وہم را برتر از یقین خواندن
سخن عشق ہرزۂ چند ست | چاک را با جگر چہ پیوند ست
اینچہ خواری ست عشق ورزیدن | سادہ را بجان پرستیدن
خود ببین از روش بتان چہ بود | پیکر سادہ جان جان چہ بود
آن بہار طرب زمانے چند | راند زین گونہ داستانے چند
در سخن مہر و کین ہمی آمیخت | زہر با انگبین ہمی آمیخت

لطف را با عتاب سے آلود | زہر با قند ناب می آلود
گرچہ منعم ز ساحری می کرد | خویشتن خود فسونگری می کرد
سخن او کہ متصل می رفت | از رہ گوش سوئے دل میرفت
گفتہاش را بجان پسندیدم | او گہر می فشاند و می چیدم

آوخ کہ آن یار عزیز در ریعان شباب دامن از خار زار ہستی بر چید۔

دیگر در دہلی بعیت باسخنور معنی پرور حضرت قاضی ممتاز حسین ممتاز ملاقات دست داد در نظم و نثر پارسی و ریختہ مکاتبے داشت گفتہاے مرا می ستود۔ مولانا حالی دو سہ رباعی فارسی در مدح وی انشا نمودہ کہ در مجموعۂ فارسی و عربی ایشان چاپ گردیدہ صاحب دیوان فارسی و ریختہ و نثر فارسی۔

دیگر ہم دران ناحیہ حاضر خدمت بابرکت قدوۂ ایزد پرستان آگاہ دل حضرت میان محمد شیر صاحب شدم بسیار توجہ فرمودند۔ از خاموشان خلوت دوست و در عرفا محسوب بودہ اند۔

در بریلی با نواب حافظ محمد عبد العزیز خان عزیز مرحوم ملاقات شد اظہار عطوفت و نوازش فرمود، جناب ایشان تحصیل علوم عربیہ در خدمت مولانا مفتی عنایت احمد کاکوروی نمودہ و از احفاد حافظ الملک نواب حافظ محمد رحمت خان بہادر مرحوم فرمان رواے روہیل کھنڈ بودہ اند جامع عقلیات و نقلیات و ادب و معانی بسیار قوی الحافظہ بود در شہر رمضان المبارک ہر روز یک پارہ حفظ نمودہ بر سامعین تمام قرآن حمید را بر خواند۔

در علی گڑھ شرف قدم بوس استاذ الاساتذہ فرید الافاضل جناب مفتی محمد لطف اللہ مرحوم دست داد از گزین تلامذۂ مولانا مفتی عنایت احمد کاکوروی در معقول و منقول پایۂ

والا داشت و جم غفیر از علما خوشہ چین خرمن کمال او بودہ اند زمانے در حیدرآباد دکن خدمت افتا بآن جناب مرجوع بود۔ با خاطرے شکستہ از مذاق صوفیہ بہرور

ہم در آنجا در خدمت استاذی العلامہ شیخ حسین محدث عرب شافعی المذہب حاضر شدم و بران نخبۃ الفضلا بخاری شریف قرات کردم، در حدیث نبوی مرتبۃ المنتہی و فتح الباری شرح بخاری از بر داشت، فرشتہ خصال بود از دولت دانش و کمال مالا مال رحمۃ اللہ علیہ

دیگر در آن مدینہ در مدرسۃ العلوم علی گرھ اسسٹنٹ ڈاکٹر ہورووز، پی اچ ڈی پروفیسر عربی مقرر شدم، او یہود بود و از خاک جرمنی، از ادب عربی باخبر بودہ شاگردان ایم اے را درس می گفت، بر بندہ بسیار مہربان بودہ، چون در گوالیار کالج پروفیسرم کردند او مرا ممتحن بی اے در الہ آباد یونیورسٹی مقرر فرمود۔

مرا بانی بہت زمانے مہمان شمس العلما حضرت مولانا الطاف حسین حالی بودم او یکی از اساتذۂ زبان ریختہ است تحصیل عربی در خدمت مولانا مفتی صدر الدین خان بہادر دہلوی نمودہ و در شعر از شاگردان میرزا غالب دہلوی بودہ کلیات اردو و مجموعۂ نظم و نثر فارسی و عربی ایشان چاپ گردیدہ، از محاسن و قبائح شعر و انشا آگاہ و جامع کمالات انسانی و بسیار خلیق و متواضع بود، نثر فارسی مرا موصوف دربرمن اظہار کمال شفقت و عطوفت می فرمود صاحب تصانیف لائقہ و اشعار رائقہ۔

در حضرت دہلی با حاذق الملک حکیم حافظ محمد اجمل خان دہلوی ملاقات بے تکلفی کشید، شعر فارسی و ریختۂ بندہ را می ستود و در ادب عربی و طب مہارت تامہ او را حاصل ہست، یکبار غائبانہ نواب وقار الملک مولوی مشتاق حسین مرحوم آنریری سکرٹیری مدرسۃ العلوم علی گرھ درباب من نوشت تا در آن درسگاہ ملازم شدم۔

دیگر دران مدینۂ فیض با نواب ضیاء الدین احمد خان نیر رخشان برخوردم ازکلام خودش سامعہ نوازی فرمود، از گزین شاگردان میرزا غالب بود۔

دیگر ہم دران مصر سعادت زمانے بر دولت کدۂ یادگار قدبار مخدومی منشی اکرام اللہ خان شیدا مقیم بودم۔ بامن باکرام سلوک میکرد، بسیار باخیر و جامع شمائل حمیدہ بود، مولانا حالی ذکر آن نقادہ خانوادۂ مجد و اعتلا، در دیوان خودش نمودہ۔

دیگر ہم دران ناحیہ با شمس العلماء منشی ذکاء اللہ مرحوم کہ یکی از احباب پدر بزرگوارم بود شرف ملازمت دست داد، بس نیک نہاد، حاوی صفات جمیلہ و برمن شفقت بسیار مبذول می فرمود۔

در لکھنؤ خدمت روضۃ المجد والافضال حضرت حاجی حافظ مولانا شاہ وارث حسین صاحب قبلہ حاضر گردیدم و از بیعت مشرف شدم، اظہار انواع لطف و مہربانی فرمود، عالم باعمل واز اسرار درویشی کما حقہا آگاہ است، ذاکر و شاغل، یکی از اجل خلفاے حضرت مولانا رشید احمد محدث گنگوہی ست، در مکۂ مشرفہ از خدمت رفیع الدرجت مولانا حاجی امداد اللہ صاحب مہاجر قدس سرہ فیضہا برداشت، مدظلہ العالی۔

ہم دران مصر دانش با سخنور معنی آفرین حضرت خواجہ عزیز الدین عزیز و شمس العلماء مولانا شبلی نعمانی و تذکرۃ الصالحین مولانا حمید الدین بی اے پرنسپل دار العلوم حیدرآباد دکن ملاقات شد، ہر سہ بزرگان از ارباب دانش و کمال و صنوف الطاف و اعطاف بر بندہ بذل می فرمودند، صاحب تصانیف عالیہ و اشعار رائقہ۔

دیگر ہم دران بقعہ با مولانا عبد الباری فرنگی محلی و مولانا عبید اللہ عمادی مدیر مجلۂ عربیۃ البیان ملاقات بدوستی کشید، صاحب تصانیف۔

دیگر باشمس العلما مولانا ناصر حسین مجتہد لکھنوی ملاقات شد اظہار لطف بیکران فرمود۔

در الہ آباد رأس العارفین حضرت محمدی شاہ صاحب را زیارت کردم جناب الشان از کاملین بودند۔ و در گروہ اہل باطن معدود۔

دیگر شہید عشق الفاضل الجلیل مولانا محمد حسین الہ آبادی را مکرر زیارت کردم کہ دو سہ بار در آگرہ تشریف آوردہ بود چشمانش گریان و دل و جانش بریان،

در سیات را در خدمت مولانا عبد الحی لکھنوی مرحوم بپایہ تکمیل رسانیدہ و بیعت با حضرت مولانا حاجی امداد اللہ صاحب مہاجر مکی بجا آوردہ، در آغاز حال از سماع محترز بودہ پس از ارادت آنرا بسیار دوست گرفت۔

تاریخ ۱۰ رجب ۱۳۲۲ ہجری در حضرت اجمیر شرکت مجلس سماع فرمود، قوال غزل حضرت مولانا عبد القدوس گنگوہی علیہ الرحمۃ ع

آستین بر رو کشیدی ہمچو مکار آمدی

سرائیدن آغاز کرد، چون بر مقطع رسید ؎

گفت قدوسی فقیری در فنا و در بقا | خود بخود آزاد بودی خود گرفتار آمدی

مولانا مقطع غزل را انکرار نمود و جان بجانان سپرد و بلے مرقد مطہر خواجہ جا یافت۔

چون خبر وصال آن عاشق صادق بہ علیگرہ رسید خان بہادر مولوی سید زین العابدین سب جج مچھلی شہری استفسار احوال مرحوم از خواجہ شیراز نمود و دیوان لسان الغیب را کشاد، بدین غزل جواب داد ندے

زاہد خلوت نشین دوش بمیخانہ شد | از سر پیمان گذشت بر سر پیمانہ شد

خان بہادر ممدوح بہ تعمیۂ الفاظ باب دلم تاریخ رحلت جناب مولانا المرحوم از

مصرع خواجہ حافظ برآوردند؎

صوفی صافی نہاد شاہ محمد حسین　　فانی فی اللہ گشت از ہمہ بیگانہ شد

حافظ خوش خوان ندا کرد باب دلم　　دل بر دلدار رفت جان بر جانانہ شد

۱۹۰۴ عیسوی

مولانا طبع نظم ہم داشت۔

در دہلی با الفاضل الادیب شمس العلماء مولانا نذیر احمد دہلوی ملاقات اتفاق اُفتاد

در ادب عربی در جماعت علماء نام آورد و مصنفات مرغوب و مفید دارد۔ در اثنائے تقریر بندہ را

مخاطب فرمودہ شعرے کہ مولوی ثناء اللہ امرتسری در حق ایشان نظم نمودہ بود بر خواند

و ھو ھذا؎

رد کا بہت جماعت اہل حدیث نے　　لیکن بانا تھا نہ مانا خبیث نے

و لفظ "خبیث" را تکرار کردند شور قہقہاہ[1] از مجلسیان برخاست۔

شرح نیمۂ اول از حسن و عشق عالی شیرازی

اَلحَمدُ لِلّٰہِ العَلِیِّ العَظِیمِ وَاُصَلِّی عَلٰی رَسُولِہِ الکَرِیمِ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصحَابِہٖ

ھُدَاۃِ صِرَاطِ المُستَقِیمِ امّا بعد پوشیدہ نماند کہ راقم این رسالہ بندہ عاصی المدعو محمد حسن خان المتخلص

شاقب احسن اللہ الیہ صفحاتے چند در شرح نسخہ حُسن و عشق نعمت خان عالی شیرازی ہنگام

طلب علم نوشتہ بود وکان ذلک فی سنۃ سادس وتسعین[۲۹۶] بعد الف و مائتین

من ھجرۃ رسول الثقلین اما تحصیل علوم و اکتساب فنون فرصت آن نداد کہ آن

[1] قہقہہ ہم درست ۱۲

اجزاے پریشان را جمع کند و ورقے چند در صورت کتاب گرد آرد، الحال کہ بختے از دست دوران فرصت و وقت نصیب بندہ شد خواست کہ آن ہمہ نگارشہا را ولا از سر باز بیند و اصلاح دہد و ثانیا رسالۂ ازانہا بسازد و شرح حسن و عشق نام گذارد، الحمد للہ کہ خواہشم روای یافت و تا نصف متن شرح باسلوبیکہ دانش اندوزان را ازان بہرہ و حظے نصیب گردد کردہ آمد واجتماع این رسالہ پس از نگارش آتش بے دود و حاشیہ اصطرلاب در بلدہ مینو سواد اکبر آباد حرسہا اللہ عن الشر والفساد در سنہ ثلث بعد الف و ثلث مائۃ ۱۳۰۳ھ من الہجرۃ النبویۃ اتفاق فتاد داغم از دل بہانہ جو کہ کل نیمۂ آخر متن نپرداخت و کار امروز بفردا انداخت امیدکہ بخواست توانا ایزد باز خامۂ فرو ہشتہ در کف گیرم و انجامش نامہ سازد ہم بو کہ دانش سرمایگان والا منش کہ برین صحیفہ ام بگذرند نامہ نگار را بدعاے خیرے یاد آرند وللہ در من قال

واذا ذکرت التائبین عن الطلاء لاتنس حسرتھم علی اوقاتھا

م حدیث عشق شد زیب بیانم چو شمع افتاد آتش بر زبانم

ش عشق بالکسر بسیار دوست داشتن چیزیست و نزدیک اطبا مرضیست از قسم جنون کہ از دیدن روے خوب پیدا می شود و گویند کہ عشق از عشقہ ماخوذ ست و آن گیاہیست بر ہر درختے کہ بپیچد آن را زار و ناتوان سازد ہمین حالت عشق ست بر ہر کہ زور آرد او را ضعیف و معطل سازد، و در اصطلاح آزادان سلام و داعی ست چہ ایشان جاے سلام عشق اللہ گویند اے چون افسانۂ عشق سرائیدم زبانم آتش گرفت یعنی از حرارت بیان عشق، آتش بجان فگندن آن لازم ست۔ حدیث عشق مبتدا و زیب بیانم خبر

م قلم از جوش این می شد سیه مست   ز من عشقی بهر جا عاشقی هست

ش سیه مست بمعنی بسیار مست ملا طغرا در فردوسیه گوید نرگس می پرست انگشت نمای
دست از قدح نکشیدن انبغتہ سیہ مست ثابت قدم بسر غلطیدن این اسم اشارہ است و
مشار الیہ آن حدیث عشق۔ اے قلم از جوش بادهٔ حدیث عشق بسیار مست گردید و مصرع دوم
شعر عظمت جلالت عشق است و عاشقی بیای مجهول یعنی هر کجا عاشقی باشد از من بردی
سلام باد۔ چه از برکت عشق استحقاق تعظیم می دارد، و عشق باصطلاح آزادان سلام را نیز
گویند چنانکه گذشت و در لفظ می استعاره نمی تواند شد چه شرط استعاره آنست که مشبه
صریحاً و کنایتاً مذکور نباشد و اینجا بایراد اشاره کنایتاً گفته است پس از عالم تشبیه بلیغ است
قال الله تعالی۔ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ولفظ جوش هم درین مقام از قسم
استعاره تخییلیه نیست۔

م عرائس ابکار معنی را با اختان الفاظ روشن بیانی بدینگونه عقد مواصلت منعقد می
گردد که چون قاضی قضا چار خط عناصر نوشته بتزویج جسم و جان فتوی داد۔

ش۔ ابکار جمع بکر است بمعنی دختر نارسیده خصوصاً و هر چیز تازه آفریده شده عموماً خواجه
نظامی فرماید؎

بدین تقریبی سخن ہاے بکر   بسختی توان زادن از راه فکر

اختان بفتح همزه جمع ختن بفتحتین بمعنی داماد و لهذا حضرت عثمان و حضرت علی رضی الله
عنهما را ختنین خوانند و کلمه را اضافیه است یعنی عقد عرائس ابکار معنی با الفاظ روشن بیانی
بدینگونه انعقاد می پذیرد اے الفاظ و معنے را باهم آمیخته بیان مقصود چنان کرده می آید که
چون خداوند تعالی انسان را از چار عناصر که آتش و آب و خاک و باد باشند بهستی آورد جسم و جان را

بزن وشوی وقضا را بقاضی ازانکه او عقد خوان ست تشبیه داده ست وعرائس اختتان وعقد وقاضی باہم مناسبت دارند، تزویج وفتوی مناسب لفظ قاضی ست، چون شرطیه ست، واین جمله شرطیه ست وجزا پیشتر مذکور می شود، می توان گفت که وجه مونث آوردن معانی ومذکر آوردن الفاظ چیست گوئیم که الفاظ در وضع مقدم ست ومنشا وضع معانی ست۔

م روح مجرد فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ میل مناکحت بعروس تن کرد

ش معنی آیۂ کریمه آنست پس تزویج کنید با هر که خوش آید شما را از زنان. روح مجرد در اصطلاح حکما، ملائکه وعقول را گویند بآن توجیه که ارواح طیبۂ ایشان از کثافت جسمی عاری ست، ودر اصطلاح اهل تصوف روحیکه با علائق دنیویه کارے ندارد وشب وروز در تسبیح وتهلیل بسر برد ودرینجا مراد از روحیست که عاری از جسم بود، لے بمقتضای آیۂ کریمه خواست که در تن شود، روح مجرد فاعل کردست

م وبمقتضای نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي قدم بحجلهٔ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ نهاد

ش حجله بفتح اول وثانی وثالث ست. امّا در فارسی مستعمل بسکون جیم ست، جائیکه برائے عروس آرایش داده باشند، لے روح در جسم شد

م وبموجب زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ هر یک از نوبادگان گلشن شباب را خار خار تمنائے گل چیدن از چمن تنائج درغنچۂ دل بهم رسید

ش نوبادگان جمع نوباده ست ونوباده بفتح اول وثالث ثمر نورسیده را گویند وبمعنے مطلق شاداب وتروتازه هم آمده ست خار خار کنایه ست از خلش وخلجان لے بخواہے

آیۂ پاک جوانان بہ امتنائے نکاح شد۔

م علی الخصوص عشق را کہ خلف الصدق جنون ست۔

ش خلف الصدق پسر سعید را گویند اے چون جوانان میل نکاح کردند عشق کہ پسر رشید جنون ست بیشتر از ہمہ متمنی نکاح شد عشق مفعول ست فعل ہم رسید محذوف را ورا علامت مفعول ست و مابعد کاف بیانیہ بیان ست مبین عشق را، واگر گویند کہ جنون فرع عشق ست نہ عشق فرع جنون پس عشق را بچہ طور خلف الصدق جنون می توان گفت گویم کہ جنون لازم عشق ست نہ عشق لازم جنون پس جنون ملزوم ست و عشق لازم و ملزوم اصل ست نہ لازم۔

م چہ دران آوان کہ عشق را عنفوان جوانی بود دران نوبہار چہرہ از اشک ارغوانی

ش عنفوان بضم اول و ثالث بمعنی آغاز جوانی ست و ابتدائے ہر شے را نیز گویند و درینجا معنی دوم مقصود ست، اے سبب کمال اشتیاق نکاح را آن بود کہ آغاز شباب او بود و ظاہر ست کہ در عالم جوانی میل نکاح بسیاری باشد۔ ارغوان بفتح اول و سوم نام درختے کہ شاخہائے باریک دارد و در موسم بہار از ہمہ درختہا سرخ تر باشد و برگ ندارد و در غیر موسم بہار برگ آرد، و مولف برہان قاطع نوشتہ کہ نام گلیست سرخ رنگ

م۔ و بجائے سبزۂ خط غبار خاطر از روئش آشکار و در نشو و نما چون بید مجنون بہ ترقی معکوس گرفتار

ش ترقی معکوس ترقی بالعکس ست اے جائے دمیدن سبزۂ خط غبار تمنا بر رخ عشق ظاہر بود، و در عالم نشو و نما کہ مقتضائے ایام شباب ست مانند بید مجنون ترقی معکوس می کرد یعنی حشیم آن بود کہ بمقتضائے ایام جوانی عشق را قامت بلند و سرو مد باشد

برعکس آن اوراضعیف و پریشان یافتند بید مجنون نوعی از بید ست که برگهای نازک وشاخهای باریک دارد، وشاخهایش ازبس نزاکت بخلاف دیگر درختان برپاشس می افتند، مرجع ضمیر شین عشق ست

م بجد بلوغ رسیده بستر خواب بیخوابی راازرنگ آمیزی گلهای خیالی رشک بساط گلفروشان کرده

ش فاعل رسیده عشق ست، بستر خواب بیخوابی بستر که بران آدمی درخواب نتواند شد، مراد از گلهای خیالی تخیلات ست، فاعل کرده عشق ست لے عشق بالغ گردیده بیخواب و در تخیلات وتوہمات ما من گرفت۔

م لیکن بفحواے اِذَا بَلَغَ الْاَطْفَالُ مِنْکُمُ الْحُلُمَ فَلْیَسْتَاذِنُوْا ہنتقد بی اذن راه بخلوتخانهٔ دلها نبرده بود۔

ش معنی آیهٔ کریمه آنکه وقتیکه کودکان از شما خواب ما رسند پس طلب رخصت کنند فاعل یَسْتَاذِنُوْا ضمیر مستتر ہم ست که راجع ست سوے اطفال، لیکن بفحواے آیهٔ کریمه ہنوز عشق بے فرمان پدر باکسے انس نگرفته بود، فاعل نبرده بود عشق ست۔

م که ہواسے کدخدای وہوس دامادی درسرش پیدا آمد

ش کاف مفاجاة است، ای ہنوز عشق بے رخصت پدر باکسے انس نگرفته بود که ناگاه میل بنکاح در دلش راه یافت۔

م ومعلم شوق اَلرِّجَالُ قَوَّامُوْنَ عَلَی النِّسَاءِ بیادش داد۔

ش معنی آیهٔ کریمه آنکه مردان قائم وغالب ہستند بزنان، لے معلم شوق مضمون آیه عشق را تعلیم کرد، مرجع ضمیر شین عشق ست۔

م و مشاطۂ نظارہ را نقدر روان اشک در دامن ریخت بشرط آنکہ عروسی بہم رساند و آتش یاقوت بیقراری را آب گوہر دندان خندان عیش فرو نشاند۔

ش مشاط زنے را گویند کہ آرایش عروس کند، فاعل ریخت عشق ست و فاعل رساند و فرو نشاند مشاطہ است، ای عشق مشاطۂ نظارہ را نقد اشک در عوض آن داد کہ عروسی برای دے بہم رساند و اضطراب و پریشانی او دفع گرداند، در آتش و آب صنعت تضاد ست و در آب ایہام ست۔

م پس از مدتے مشاطۂ نظارہ را کہ چون آہ مشتاقان بر جادہ جستجو گرم روی میکرد مانند رشتۂ عقد گوہر ہر لحظہ سر از جائے بر می آورد بر سر کوے حسن کہ پیشطاقش از محراب ابرو ست گذر افتاد۔

ش۔ پیشطاق یعنی صحن خانہ در بلند بادشاہان ست و بمعنے صحن پیش در ہم آمدہ است اے بعد از مدتے مشاطۂ نظارہ اکہ گرم رو جادۂ تجسس عروس بود بر سر کوے شاہد حسن گذر افتاد فاعل افتاد گذر ست و ضمیر شین در پیشطاقش راجع بکوے حسن ست، و پیشطاق کوی حسن را ابروے حسن گفتن خالی از حسن لطافت نیست

م۔ و بمودائے وَأتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا از در کشادہ پیشانی قدم بدرون نہاد۔

ش۔ معنی آیۂ کریمہ آنکہ بیائید در خانہا از درہاے آنہا، فاعل آتوا ضمیر انتم مستتر ست و فاعل نہاد نظارہ ست یعنی مشاطۂ نظارہ بکشادہ پیشانی در خانۂ حسن در آمد کشادہ پیشانی کنایہ از حالت سرور و اطمینان ست چہ کہ ہنگام پریشانی و کدورت طبع سرگرہ بر جبین و سیاہی فتم وا ازانجا کہ گفتگو درون آمدن ست پس ہمین مناسبت کشادہ پیشانی را بدر استعارہ کردہ است، قدم نہادن و پا گذاشتن و نہادن علی الاطلاق موافق محاورہ است جامی فرماید ۔

اگر ننهد ز لطف خود قدم پیش — شود ز دوری ما ومبدم بیش

م۔ نظم، چه دید آنجا نگارے شوخ وطناز — همه غمزه همه عشوه همه ناز

مش نظم بفتح اول وسکون دوم هم پوشتن سلک مروارید ست، می گویند نظم ونسق اقالیم وتعظیما اطلاق نظم بجاے لفظ هم می آید چنانکه گویند نظم کلام مجید چه اطلاق لفظ اینجا از قبیل سوء ادب ست چراکه لفظ در لغت بمعنی انداختن ست و نظم بمعنے سفتن جواهر ازانجاکه کلام قدسی باهم متناسق الدلالة متشابه لفصاحة ست لهذا بنظم تعبیر می کنند ولا یجوز هذا الاطلاق فی کلام غیره تعالیٰ و مجاز النظم بمعنے کلام موزون ست که در مقابلهٔ نثر باشد وازین وجه در شروع اشعار لفظ نظم می آرند تا ظاهر گردد که بعد این قائل باشعار سخن می راند و ضرورت آن نیست که گویند مصدر بمعنے مفعول ست کالخلق بمعنی المخلوق واللفظ بمعنے الملفوظ چه که مجازاً از لفظ نظم کلام موزون اراده می کنند فقد بر بشیر لفظ نظم در ابتداے کلام می نویسند بطریق عموم و خصوصیت نوعیت راکه مثنوی ست یا قطعه یا رباعی یا نوعے دیگر از شعر رعی نمی دارند. بدانکه چه دید انجا سوال ست ونگارے شوخ وطناز الخ جواب آنست ای مشاطهٔ نظاره در انجا چه دید شاهدے دید شوخ وطناز که از سرتا پا غمزه وعشوه وناز بود. نگار بمعنی نقش وصنم ومحبوب ست ونقشیکه از حنا بر دست وپای معشوقان کشند، ودرینجا معنے معشوق مراد ست. ومبالغه درین شعر از قسم اغراق ست. ودر طناز وناز صنعت تجنیس زائد ست

م لطافت جلوه آرای بر ودوشش — زلال نازکی در موج آغوشش

مش زلال بضم اول کر میست برابر انگشت که در برف پیدا می شود، وچون در عرب آب شیرین بسیار کم می باشد اهل عرب آن کرمها را افسرده آبے کمازان هم می رسد وبس شیرین می باشد می نوشند، ومجازاً آب شیرین را گویند، ودر سراج نوشته که زلال بالضم بمعنی آب صاف

و شیرین لفظ عربی ست، بالجمله درینجا مقصود آب شیرین ست. اے لطافت در بر و دوش
و زلال نزاکت در آغوش او بود. از لفظ موج آغوش ظاهر می شود که شاعر اول آن را از چشمهٔ
روان استعاره کرده است پس این استعارهٔ مکنیه باشد و اثبات موج که از لوازم چشمه است
استعارهٔ تخییلیه و اثبات زلال ترشیح ست. لطافت ماخوذ از لطف ست، و لطف بمعنے
باریک بینی آید چون یا لطیف و هم بمعنی مهربان سعدی گوید ؎ لطیفے کرم گستر و کارساز
و هم بمعنی پاک شدن و اینجا معنی آخر مراد ست بر اسم ست و هم فعل و هم حرف اسم بمعنی
سینه و فعل دقیل امر از بردن و حرف ترجمه علی استعلائیه، و درینجا اسم است. اگر گوئی که تقدیم
توصیف بر و دوش بر چشم و ابرو کما سیاتی فی الابیات اللاحقة چه جا داشت، گوئیم که
چون اعضا عشاق را واسطهٔ وصل و لمس و معاقدت یکدیگر می شوند تقدیم داد آنها را بر دیگر
اعضا، یا گوئیم که مقصود قائل مطلق اظهار صفات معشوق ست، عام از مراعات تقدیم تاخیر اوصاف

ص خمار آلوده چشم مست بیمار   درآورده بگردش جام سرشار

ش سرشار بمعنی لبریز ست و معنی ترکیبی آن از سر ریزنده است چه شار بمعنی ریختن ست
و نظیر این آبشار ست و ظاهر ست که چون ظرف بسیار پر می شود آنچه دران می باشد از سرش
می ریزد. خمار آلوده ترکیب مقلوب و صفی ست صفت چشم، و فاعل درآورده چشم ست، و
جام سرشار کنایه است ازان ؎ لے شاهد حسن بر حضار مجلس خود جام پیمایے ساغر چشم بود
و مراعات چشم مست و بیمار و خمار آلوده و جام خود ظاهر ست و می توان گفت که خمار آلودگی
متناقض ست با مستی و سرشار بودن پس هرگاه که چشم را خمار آلوده گفته چسان می تواند شد
که آن چشم مست باشد و جام سرشار بر حضار پیماید، گوئیم که اجتماع دو صفتین متناقضین باختلاف
جهات جائز ست یعنی چون چشم مست شاهد حسن بناوک نگاه دلدوز قتل کی از عشاق

میکرد آنهمه مستی او فرو می شد و مخموری می گشت، چون باز مست می شد قتل عاشق می کرد و باز مخمور می شد، ہمچنان گاہے مست می شد و گاہے مخمور، یا آنکه چشم او جامع اوصاف متضاده بود۔

م کشیده بر فرازِ چشم ابرو ... چو آن مد سے که می باشد بر آہو

ش مد آہو مراد از مد الف آہوست، و فاعل کشیده ابروست، ساے ابروی او مثل مد الف آہو بر فراز چشم کشیده بود۔

م نگه در صید مرغ دل چو شہباز ... بر آورده ز مژگان بال پرواز

ش شہباز بمعنی باز کلان ست چنانچه از ترکیب لفظی ظاہر ست۔ اے نگاه شاہد حسن مثل شہباز براے شکار کردن مرغ دل بال از مژگان بر آورده بود، مشابہت مژگان با بال ظاہر ست۔

م لبے چون مصحف یاقوت خوشحرف ... شده از رنگ پانش مد شنجرف

ش یاقوت نام خوشنویسی ست که غلام معتصم باﷲ یکی از خلفاے عباسیه بود۔ اے لب او مانند حروف مصحف مجید نوشتۂ یاقوت خوشنویس خوش و لطیف بود، و از رنگ پان گویا مد شنجرف کشیده بود در لب مشبه است و مصحف یاقوت مشبه بهاست و خوشحرف صفت مصحف یاقوت ست، و در پانش ضمیر شین راجع ست بمصحف، مصحف خود از صحف ست بدانکه اطلاق مصحف بر صحیفهٔ آسمانی قدسیه می کنند چنانکه اطلاق کتاب بران در عرف شرع می کنند، و در عرف نحاة اطلاق کتاب بر کتاب سیبویه می کنند خوشحرف بقاعدهٔ ترکیب مقلوب وصفی کسیکه حرف خوش نویسد مثل سروقد و خوش سخن و پاکدامان و غیرها اما درینجا قاعده منظور نداشته اند چراکه آن خبر مبتداست یعنی خوش نوشته شده نسبت

مصحف یاقوت مجازی ست چه که مصحف مجید کلام جناب باری ست عزاسمه نه کلام یاقوت، اما درینجا مراد از مصحفیست که نوشته یاقوت خوشنویس باشد پس یا دنی ملابسته بست سوے او نسبت کردند، و همچنین می گویند مصحف عثمانی اے مصحفے که جامع آن عثمان غنی رضی الله عنه، و ازانجا که قرآن شریف را دو گونه می باشد یکی سیاه و دیگری سرخ هر گاه معنف لب شاهد حسن را بمصحف تشبیه داده پشت پان خورده را مشجرف گفته، و از درینجا ببیسه و هم بیانیه می تواند شد

م مصور چون کشد آن چهره تمثال ... بکنج لب گذارد نقطه خال
نهد این نقطه بهر شک نشانه ... که شک دارم دهانے هست یا نه

ش تمثال بالکسر بمعنی صورت ست و مجازاً فرمان شاه را گویند جمع آن تماثیل ست و معانی ابیات بسیار صاف و سهل ست. اے اگر مصور تصویر او کشد در گوشه لب نقطه خال نهد چرا که او در وجود و عدم دهان شک دارد، و آنکه دارم صیغه متکلم آورده مقوله مصور ست و این اشعار قطعه بند ست.

م به زیبائی مسی مالیده دندان ... چو انجم در شب تیره نمایان

ش دندان مشبه ست و انجم مشبه به و همچنان مسی مشبه ست و شب تیره مشبه به اے دندان مسی مالیده او مانند انجم بود که در شب تیره درخشان باشد، مصرع اول مبتدا ست و ثانی خبر، و تشبیه هم مفرد باشد و هم مرکب کقولنا وجهه کالقمر و مرکب کقولنا وجهه کالقمر فی اللمعان پس درینجا هم تشبیه مرکب ست، و بدانکه مراعات تقدیم و تاخیر مشبه و مشبه به بمصرعین منظور نداشته، چه در نظم این همه مراعات چندان ضرور نیست، خواجه نظامی گوید سه

چنان زد بر و ناچخ نه گره   که هم کالبد سفته شد هم زره

ظاهرست که سفته شدن زره مقدم ست بر سفته شدن کالبد

مر - سیاهی هاے دندان از تبسم   شود در دیدهٔ آئینه مردم

ش - مردم معنی مردمک چشم و آدمی ست و درینجا معنی اول مرادست ای سیاهی دندان او آنچنان مطبوع بود که چون وقت دیدن آئینه تبسم می کرد و سیاهی ظاهر می شد چشم آئینه آن را مردمک خود تصور می کرد۔

مر - چو سنجیدے بعمر خضر گیسو   نمی بودے تفاوت یکسر مو

ش - با در عمر خضر معنی مقابله است چنانکه سعدی گوید

برست کرم آب دریا ببرد   برفعت محل از ثریا ببرد

یعنی زلف او آنقدر دراز بود که اگر آنرا بعمر خضر علیه السلام که تا قیامت مدت اوست مقابله کنند فرق یکسر مو درمیان نیابند، اے طول گیسوے شاہ حسن با طول عمر خضر برابر بود، و ظاهرست که حسن زلف درازی آنست هر آنقدر که درازتر باشد خوبتر و خوشتر باشد، خضر بکسر اول و سکون ثانی و هم بفتح اول و کسر ثانی نام پیغمبریست که حضرت موسی را براے متابعت او حکم شده بود و با سکندر در طلب آب بقا همراه بود، و ازانکه اکثر در سبزه زارها و مرغزارها می باشد بخضر تشبیه یافت باید دانست که سنجیدن مصدر متعدی ست نه لازم پس درینجا اگر لازم گویند البته فاعل آن گیسو خواهد بود اما آن فعل لازم نیست، و اگر گویند که سنجیدن فعل متعدی ست فاعل آن معلوم نمی شود و گیسو درین صورت فاعل نمی تواند شد کما هو ظاهر، و مشکل ترا این ست که فارسیان حذف فاعل صیغهٔ واحد غائب را جائز نمی دارند الا بندرت بمقامی که خدا فاعل باشد، البته حذف فاعل صیغهٔ جمع غائب را روا گفته اند

چنانکہ اختیار بدست من نداده اند اسے قضا و قدر آورده اند یعنی راویان قصص پس اگر حذف فاعل درست بودے گفتمے کہ فاعل آن محذوف ست امّا حذف فاعل بر زعم تصریح اہل فرس ست و ہو لا یجوز، و اگر فاعل شاہ حسن را قرار دہند ای اگر شاہد حسن گیسوی خود را بمقابلہ عمر خضر می سنجید فرق یکسر مونی یافت انتشار ضمائر قائل شدن خواہد بود، چہ قیاس آن بود کہ در مصرع ثانی نمی یافت گفتی و قولہ علیٰ خلاف ذٰلک یا فاعل ضمیر واحد مستتر را قرار دہند و آن ہم از رکاکت خالی نیست، یا اگر فاعل سنجیدے خضر را قرار دہند و گویند اضمار قبل الذکر ست خلاف متبادر ست، با این ہمہ توان گفت کہ شعر پاک از نقص نیست چرا کہ کلام استاد ست، و ہم نظامی در سکندر نامہ گفتہ ؎

چنان شد کہ دزد در بازوی او   نسنجید کس در ترازوی او

و بدانکہ درین شعر تشبیہ محسوس ست بغیر محسوس چہ گیسو از حسیات ست و عمر خضر از حسیات نیست و این قسم تشبیہ و عکس آن رواست کقولہ تعالیٰ مَثَلُ نُوْرِہٖ کَمِشْکٰوۃٍ فِیْھَا مِصْبَاحٌ وغیر ذٰلک ، و نمی توان گفت کہ سنجیدن گیسو بعمر خضر صورت نہ بندد چہ کہ عمر صلاحیت موزون بہ شدن ندارد، ندانی کہ نامۂ اعمال در روز حشر وزن خواہد یافت در میزان عدل، و این ہم برتر از قیاس عقول سافلہ و متوسطہ است، اما بر عقول عالیہ منعکس و منجلی ست کما ہو معتقدنا الحق لکونہ منصوصًا بالنص القطعی المتواتر المتلو علینا و تفاوت یکسر مو گفتن نظر بلفظ گیسو خالی از لطائف شعری نیست۔

م - درخشان ساعدی چون شعلۂ طور   کفی چون پنجۂ خورشید پر نور

ش - مراد از شعلۂ طور جلوہ الیست کہ موسیٰ علیہ السّلام مودہ بود و پنجۂ خورشید مراد از شعۂ آفتاب ست کہ ہمچو انگشتہا می باشد و تشبیہ ساعد درخشان با شعلۂ طور و کف

یا پنجۂ خورشید بسیار لطیف ست و معنی شعر ظاہر ست، در مصرع ثانی خورشید ہم مقطوع الاضافہ می تواند شد و ہم با ضافہ، در صورت اول کفی مبتدا و پر نور خبر خواہد بود، و در صورت ثانی کفی مبتدا و چون پنجۂ خورشید پر نور جار و مجرور آن خواہد شد، و ہمچنان در مصرع اول درخشان ہم صفت ساعد ست و ہم خبر مقدم و ساعد مبتدای مؤخر و جار و مجرور متعلق خبر ست

م - جز آن پستان کہ بخشد نور دیدہ ‌ ‌ ‌ ‌ حباب از آب آئینہ کہ دیدہ

ش - آئینہ مرکب ست از آئین معنی زیب و آرایش و ہای نسبت چہ از آئینہ آرایش خانہ می کنند، و مراد از آئینہ در ینجا سینہ ست و از حباب پستان ای جز پستان شاہد حسن کسی از آب آئینہ حباب ندیدہ ست چہ ظاہر ست کہ در آب آئینہ مثل آب دریا و چشمہ حباب نمی باشد و درین بیت استفہام انکاری ست، و در آب ایہام ست و در لفظ دیدہ تجنیس تام ست۔

م - ز نافش ماہ را شرمندگی بود ‌ ‌ ‌ ‌ مگر گرداب آب زندگی بود

ش - ناف مشبہ ست و ماہ مشبہ بہ و وجہ تشبیہ ناف با ماہ ظاہر ست چہ ماہ کامل بشکل ناف می باشد لیے ماہ از ناف او شرمندہ بود از انکہ نافش گرداب آب زندگی یعنی آب حیات بود و ماہ در خود این وصف نداشت، و گرداب ہم مشابہ بناف است

م - بگرد این سخن پروانہ سانم ‌ ‌ ‌ ‌ کہ شمع ساق زد آتش بجانم

ش - بدانکہ لفظ چند ست کہ مرادف مانند ست چنانکہ چون و مثل و سان وغیرہا لے بگرد این سخن یعنی در سخن وصف ساق مثل پروانہ دیوانہ ام چراکہ شمع ساق آتش در جانم زدہ ست، ساق را شمع گفتن بلحاظ پروانہ و مشابہت آن بشمع ست کاف تشبیہ است

م - سخن چون گرم شد در اصل مطلب ‌ ‌ ‌ ‌ صدف را شد گہر تبخالہ لب

ش۔ گرم شدن بمعنی روان شدن ست، و مراد از اصل مطلب اندام نهانی ست، اے چون سخن از مقصود رفت صدرت کہ دعوی برابری با اصل مطلب می کرد بنظر مشابہت بآن بربعش گہ تبخالہ شد تا باز دعوی برابری نکند۔

م۔ قلم پر زور را چون زند دم   دو انگشت از ید قدرت شد خم

ش۔ رای قلم پُر زور دست اما چگونہ دم زند چراکہ دو انگشت از دست قدرت خم شدہ است، دم زدن بمعنی سخن گفتن ست، یعنی قلم پر زور ست اما چگونہ گوید، و ہر کہ پُر زور را صفت قلم گوید فارسی نداند۔

م۔ باین پیرایہ محبوبے کہ دانے   نشستہ بر سریر کامرانے

ش۔ این، اینہمہ زینت و آرایش کہ در ابیات سابقہ گفتہ آمد شاہے بر تخت کامرانی نشستہ بود۔

م۔ مطلع الشمس فی وجہہا منبت الدر فی فیہا ملقط الورد فی خدہا مغرس الغصن فی قدہا مبدء اللیل فی شعرہا یکاد العیون تاکلہا والقلوب تشربہا

ش۔ معنی فقرات آنکہ جاے طلوع آفتاب در روی اوست و جاے برآمدن گوہر دندان او و جاے چیدن گلاب در رخسارہ او و جاے نشانیدن شاخ در قد او و جاے شروع شب در گیسوی او و قریب ست کہ چشمان بخورند و دلہا بنوشند او را، تشبیہ رخ با آفتاب و علی ہذا ظاہر ست و مطلب فقرات ہم صاف و سہل ست وہذا غایۃ المبالغۃ فی محبوبیتہ کقولہ تعالی وَاُشْرِبُوْا فِیْ قُلُوْبِہِمُ الْعِجْلَ

م۔ القصہ حسن را دیدہ نگاہ خود را نگاہ نتوانست داشت مانند آئینہ موگشتہ پشت بر دیوار حیرت گذاشت۔

ش۔ پشت بر دیوار حیرت گذاشتن بمعنی متحیر شدن است ای مشاطہ انظارو آن

آراستگی شاهد حسن را دیده نتوانست که نگاه خود را محفوظ دارد بل مانند آئینه که در حیرت تماشا داده متحیر ماند فاعل نتوانست داشت وگذاشت مشاطهٔ نظاره است

م۔ اما چون بوی سنبل گیسو و نکهت زلف مشکبو بمشام هوشش رسید از بیخودی بحال آمد۔

ش۔ نکهت بفتح اول و بسکون کاف عربی بمعنی بوی خوش نزد ارباب تحقیق لفظ عربی است شاعری گوید ـــه

فالبدر طلعتها والغصن قامتها   والمسك نكهتها ما مثلها بشر

اے چون نکهت زلف بدماغش رسید از حالت بیهوشی بحال خود آمد فاعل رسید و آمد مشاطهٔ نظاره است۔

م۔ بحکم فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ بخدمت ملاحت بانو که حسن پروردهٔ اوست متوجه گردیده پنجهٔ مژگان برسم تسلیم بر سر گذاشت و بزبان حال پردهٔ چشم پوشی از روی کار برداشت۔

ش۔ معنی آیهٔ کریمه آنکه نکاح کنید برخصت الیان ایشان مرجع ضمیر هن نساء اند اے بفحوای آیه بخدمت ملاحت بانو که دایهٔ شاهد حسن بود شتافت و از پنجهٔ مژگان سلام کرده اظهار مطلب بزبان حال نمود نسبت زبان حال بطرف نگاه انانست که آنچه از نگاه کسی دریافت می شود زبان حال اوست و نه قال چه نگاه قوت گویائی ندارد۔

م۔ وگفت اے در حریم هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ م بانوی پرده نشین ماسے در حرم سرای صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ خاتون بیقرین برای مهر انجلا مت پوشیده نماند۔

ش۔ معنی آیہ کریمۂ اول آنکہ حق ست کہ تصویری کشد شمارا در ارحام چنانکہ می خواہد وثانی آنکہ تصویر کشیدہ شمارا پس خوب کردہ تصویر کشی ۱۲ خاتون زینکہ مالک خانہ باشد اے مشاطۂ نظارہ بملاحت با تو گفت کہ ایکہ در حرم سرای آیۂ اول بانوی پردہ نشینی ایکہ در حریم آیۂ ثانی خاتون عدیم المثلی بر تو پوشیدہ نماند۔

م کہ عشق را آتش شوق حسن چنان در دل گرفتہ کہ دل از کار و کار از دست رفتہ و دست بچاک زدن گریبان رفتہ۔

ش دل از کار و کار از دست و دست بچاک زدن گریبان رفتن کنایہ از عالم عشق و دیوانگی ست اے عشق را چنان آتش محبت حسن در دل افتادہ است کہ ہمہ اسباب جنون و از خود رفتگی آمادہ دارد۔

م چندین شور عشاق یعنی تعلق خسرو بشیرین عراق و گرفتاری مجنون بلیلی حجاز و میان محمود و ایاز ناز و نیاز شعبہ ایست از کار او۔

ش ای اینہمہ افسانہاے عشاق یعنی ماجراے خسرو شیرین و مجنون و لیلی و سلطان محمود و ایاز یکی از شعبہای کار عشق ست ضمیر او راجع ست بعشق۔

م وصفیر بلبل نوروزی در حصار ہر گلزار کہ غوغا در عرب و عجم و شورش در موافق و مخالف انداختہ است اگر راست پرسی گوشہ ایست از نالہ ہاے زار او۔

ش صفیر آواز طائران و آوازیکہ براے طلب مرغان کنند ای صدای بلبل کہ بعشق گل در عرب و عجم و موافق و مخالف مشہور گشتہ ست گوشہ ایست از نالہ ہاے عشق از صفیر تا انداختہ مبتدا است و فقرۂ لاحقہ خبر آنست

م وسوز و گداز سمندر در فراق آذر شرارہ ایست کہ از آتش شوق او جستہ و طوق قمری

در بندگی سرو آزاد حلقه ایست که از هجوم غموم او بسته۔

شرح سمندر بفتحتین وکسر دال و بفتح دال وضم دال جانوریست بشکل موش بزرگ که در آتشکدها پیدا می شود و چون از آن بیرون می آید می میرد مخفف سام اندرست چه سام بمعنی آتش ست و اندر کلمهٔ ظرف ست و بعضی نوشته اند که جانوریست پردار که آتش آن را نتواند سوخت و بمعنی بحر اعظم هندی ست، آذر بضم ذال منقوطه بمعنی آتش ونام یکی از ماه های شمسی ست و آن مدت ماندن آفتاب ست در برج قوس مقابل ماه پوس هندی ست باندک کمی و بیشی ونام روز نهم از هر ماه شمسی ست و بفتح ذال منقوطه مخفف آذرست که نام ماه رومی ست و آن مدت ماندن آفتاب ست در برج حوت این تقریباً با ماه چیت هندی مطابق باشد و در کتب لغت نوشته است که آردشیر زرتشتی ماهر لغت فرس بمعنی آتش آدر بضم دال مهمله می گفت لیکن اکثر شعرا بفتح ذال منقوطه قافیه ساخته اند و در برهان بفتح دال مهمله بمعنی آتش بفتح ذال منقوطه نام ماه و نام روز نهم نگاشته است و در سراج اللغات بضم ذال منقوطه بمعنی آتش و در بهار عجم بفتح آن نگاشته است، و در جواهر الحروف نوشته که آذر بذال منقوطه معرب آدرست بمعنی آتش زیرا که ذال منقوطه نزد بعضی در فارسی مستعمل نمی شود، بهر حال درینجا بمعنی آتش مقصود است اے اینهمه طپش و اضطراب سمندر در مفارقت آتش یکی از شعلهاے آتش عشق ست و طوق قمری در غلامی سرو آزاد یکی از حلقهای اوست که از هجوم درد و رنج بگردنش بسته اند

۵ ازینکه پروانه را از سرگشتگی او نصیبے رسیده پروا ندارد که در هواے شمع شمع شهرتش چنان شعله کشیده و بهمینکه از آفتاب معشوق پرستی او پرتوی دیده در میدان محبت حربا حرب آور و در تیغ آفتاب گردیده۔

ش۔ حربا بکسر حاے حُطی جانوریست کہ اکثر از رنگے برنگے میگردد و روبآفتاب می نشیند حریب آورا اسم فاعل قیاسی ست' ازین در اصل از این ست جار و مجرور اے محض ازانکہ پروانہ را از سرگشتگی عشق بہرۂ رسیدہ ست از شہرت خود کہ در عشق شمع حاصل کردہ پروا نمی کند و ازانکہ بر حربا از محبوب پرستی عشق پر توے افتادہ ست در میدان الفت و محبت با تیغ آفتاب مقابل گشتہ ست، حاصل کلام آنکہ اینہمہ از فیضان ہواے عشق ست کہ پروانہ را از رسوای خود باکے نیست و حربا را قوتے دست داد ست۔ کہ با آفتاب مقابل شدن تواند

م۔ گمان مبر کہ چنین دامادی باین خواہش قدم در وادی خواستگاری گذارد بے اندیشہ قبول کن کہ نسبت خوب ست خدا راست آرد۔

ش۔ اے گمان مبر کہ دامادی باین کمالات کہ عشق را حاصل ست خواستگاری شاہد حسن کند بے اندیشہ و وسوسہ قبول کن کہ نسبت خوب ست خدا مبارک کند۔

م۔ ملاحت با نوازین سخن شد برداشت کہ این گفتگوی بے مزہ اگر از روی جدست خود در ارنجہ مکن و اگر بطریق ہزل ست کمتر گو و مارا شکنجہ مکن کہ گفتہ اند الھزل فی الکلام کالملح فی الطعام۔ سبحان اللہ این حرف خیلی نمک دارد۔

ش۔ جد بالکسر بمعنی درشتی و کوشش ست ضد ہزل اے ملاحت با نوا زشنیدن این سخن غوغا کرد و گفت کہ این کلام اگر از روے اہتمام ست خود را رنج مدہ و اگر بطریق ہزل ست کم گو و مارا در رنج و محن مگفکن چنانکہ گفتہ اند کہ ہزل در کلام باید کہ مانند نمک باشد در طعام، چہ کہ اگر نمک زیادہ شود طعام بیمزہ گردد، پس باید کہ برین گفتار عمل کنی و ہزل بسیار نکنی و این سخن کہ گفتی بسیار نمک دارد، سبحان اللہ کلمۂ تعجب ست، فاعل برداشت ملاحت بانوست و شور مفعول، لفظ شور و ملاحت و نمک باہم تناسب ست۔

و در شور ایهام ست ۔

م ۔ ہوا و ہوس کہ شاہزادگان ملک دولتند بخواستگاری حسن آمدند چندان دورباش از خیل مژگان دراز شنیدند کہ مجال اظہار مطلب نیافتند و چون دانستند کہ کابین عروس نقد جان ست و رونمادین و ایمان یعنی تا کسی از چشمۂ حیات دست نشوید بیک نظارہ عمر ابد نیابد ہر کہ بگام ناکامی راہ فرنگستان خیال نپوید رشتۂ حبل المتین اعتقاد نتابد ہر آئینہ بر عکس مدعا شتافتند ۔

ش ہوا و ہوس را شاہزادگان قرار دادہ ست دورباش بواو معروف و شین منقوطہ نیزہ ایست کہ سنان آنرا دو شاخہ سازند و چوب آنرا بانواع زر و جواہر زینت اوہ پیشاپیش سواری بادشاہان برند تا چون مردم آنرا از دور ببینند دانند کہ بادشاہ می آید و یکسو شوند و نیز اگر کسی در روز جنگ کمند بشاہ انداز دازان دفع کنند و قطع سازند و گاہی بطریق استعارہ ازاہ مراد گیرند و ہم کلمۂ تنبیہ ست و مراد اینجا معنی آخر ست یعنی ہوا و ہوس کہ بخواستگاری شاہ حسن برخاستند آنقدر دورباش از مژگان شنیدند کہ نتوانستند اظہار مطلب کرد و چون دانستند کہ مہر این عروس جان ست و رونمایش دین و ایمان ست یعنی تا کسی دست از جان نشوید و کفر نورزد روی مقصد نہ بیند قطع نظر از مدعا کردند و غافل شتافتند ہوا و ہوس ست

م اکنون بے سروپای ہرزہ درای دشت پیمای خودرای کہ چہرہ گردی رنگ زردی آہ سردی بیچارہ غریبے بیمار بے طبیبے بے صبر ناشکیبے از ہاں بے نصیبے شراب خور میکدۂ جگر خونی دفتار بازار بخانۂ ذوفنی خانمان بربادداہ و سیلاب اشک حسرت متاع طاقت سوختہ آتش داغ حیرت ضعیف تونے قوی ضعفے بے شغفے تمام لطفے بخواستگاری برخاستہ و بسرمایۂ بیمائگی بساط آرزو آراستہ لائق بجال اونیست کہ با ہیچو خودی بے سروسامانے

حیرلسنے پریشانے نادانی بے نام ونشانے وصلت نماید۔

مش قابخانہ معنی قمارخانہ است چہ قاب دراصل معنی پارہ ہاے استخوانیست کہ بدان قمار بازند شعف بالفتح معنی شدت محبت ست ولہف بفتحتین دریغ خوردن واندوگہین شدن ست، ای اکنون بے سروپای کہ چنین وچنان ست خواستگاری حسن می کند با این ہمہ بے سروسامانی ہتمنی وصالش می نشیند مناسب حال معشوقہ حسن نیست کہ با این چنین پریشانی وصلت نماید۔

ھ کہ خالق کلام وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ گواہ ست کہ اورا با کفایت میسر آید کہ حبال خیال چنین کدخدای بربال طوطی بال نہبند، وبشکر مقال معجز اشتمال وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ تلخی صبر نہ پسندد۔

مش معنی آیہ کریمہ اول آنکہ ہمتای او ہیچکس نیست حبال بکسر حاے حطی بروزن فعال جمع حبل ست بفتح حاے حطی وسکون با معنی رسن، بال اول معنی بازو وثانی معنی دل ست، ومعنی آیہ کریمہ ثانی آنکہ مقید باشند بر پاکدامنی تا آنکہ غنی یابند از اسباب تا آنکہ ایشان را خدا از فضل خود تونگر کند ای خدا گواہ ست کہ عشق را ہمصحبتی امیسر نشود واورا باید کہ بفحوای آیہ ثانی صبر کند وازین خیال خام درگذرد تا آنکہ خداوند کریم اورا تونگر کند، ودر حبال وخیال تجنیس خطی ست ودر بال وبال تجنیس تام ست۔

ھ وسوگند بپاکدامنی یوسف شمیم وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ کہ ہرچند زلیخاے تمنا گریبان دردستش بدامان وصال یوسف نرسد وچندانکہ مجنون آرزو بدامن دشت دود گریبان آغوش لیلی بچنگش نیفتد۔

ش معنی آیۂ کریمہ آنکہ واین قسمیست بزرگ اگر دانید ای قسم میخورم بپاکدامنی حضرت یوسف ع واین قسم بزرگست کہ ہر چند عشق آرزوی وصالش کند کامیاب نگردد۔

م بگو کای عشق با این ناقبولی ترا بہتر بود ترک فضولی
گلی با خارکے پیوند گیرد ہما با چغد چون الفت پذیرد

ش مراد از گل وہما حسن ست واز خار وچغد عشق، ای مشاطۂ نظارہ عشق را بگو کہ با این ہمہ بے سروسامانی کہ تراست ازین خیال خام بگذر چراکہ غیر ممکن ست کہ گل را با خار وہما را با چغد صحبت بسر آید۔

م کشاید غنچہ را باد سحرگاہ سموے راکہ در گلشن دہد راہ
مزاج حسن نازک آنچنان ست کہ بوی گل برو بار گران ست

ش ای از انکہ نسیم سحری غنچہ را می کشاید و رونق گلستان می افزاید آنرا دخل در باغ می دہند وہیچ کس باد سموم راکہ گلہا را پژمردہ می کند وباغ را برباد می سازد در بوستان راہ نمی دہد، فاعل کشاید باد سحرگاہ است ومعنی شعر دوم ظاہرست، ای مزاج حسن آنچنان نازک ست کہ بوی گل با این ہمہ لطافت وسبکساری بر طبعش بار گران ست۔

م کرا یارا کہ بگذارد قدم پیش کہ این آہو رمد از سایۂ خویش
بود صیاد غمزہ گرچہ بیباک نہ بندد صید لاغر را بفتراک

ش اے کیست کہ پیش او قدم نہادن تواند چراکہ این آہو از سایۂ خود می رمد چہ جائیکہ کسی قدم پیش گذارد واو قرار گیرد ومعنی شعر دوم آنکہ ہر چند صیاد غمزہ بیباک ست وہر چہ پیش او می آید شکار می کند اما صید لاغر را نمی پسندد کہ در فتراک جا دہد، صید لاغر کنایہ از عشق ست وفاعل بندد صیاد غمزہ است وبیباک صفت آنست۔

م اسیرِ زلف گشتن نیست آسان | مبین باز این چنین خواب پریشان
منہ در راہ کام خویشتن گام | کہ عاشق نشنود از کام جز نام
بسے دورست اجابت از دعایت | ندارد رنگ امکان مدعایت

ش فاعل مبین عشق ست ای اسیر زلف شدن آسان نیست دیگر درپے این کار مشو
پریشان مناسب زلف ست معنی شعر ثانی آنکہ در فکر حصول مقصد مباش چراکہ عاشقان
جز آنکہ نام مراد می شنوند کہ مطلب و مراد ہم چیز یست بمقصد نمی رسند، و معنی شعر ثالث آنکہ
اجابت دعای تو کہ برائے وصال می کنی بسیار دورست و حصول مدعا ممکن نیست حاصل آنکہ
وصال شاہد حسن با تو ہیچ صورت صورت نہ بندد از سودائے آن باز آئی و راہ خود گیری

م چون نظارہ بیچارہ جواب صاف چو آب و ہمیزہ ہمچو آب از ملاحت با نوشیدہ بسان
سیلۂ سبنل پریشان گشتہ از ہم پاشید، اما باز خود را بذوق دیدن آن گل در رنگ غنچہ
جمع کردہ از دیوان راقم حسب حال بخاطر آورد۔

ش جو آب بفتح جیم ترکیب مقلوب ست بمعنی آب جو از ہم پاشیدن معنی پراگندہ شدن
اجزا و مستعمل در محل بیخودی ست، ای چون نظارہ جواب صاف از ملاحت با نوگوش کرد
از خود رفت اما باز بہوش آمد موافق حال خود از دیوان مصنف برخواند۔

م از حرف تلخ آن لب شد محو ہستی ما | با آنکہ می نمک داشت افزود مستی ما
بیخود چو شیشۂ می بردیم سر بسجدہ | شد موج بادہ محراب از حق پرستی ما

ش فاعل افزود می ست و مستی مفعول آن، ای سخن تلخ کہ مراد از انکار وصلت حسن ست
ہستی ما را بسترد، محو ستردن و پاک کردن چیزے بچیزے اما این بادہ سخن با آنکہ نمک انکار دران
آمیز کردہ بود ند چیزی از بیہوشی ما کم نساخت بلکہ مستی افزود، و قاعدہ آنست کہ از نمک نشہ

کم می شود، و در شعر ثانی فاعل بردیم ضمیر مستتر ست، ای مانند شیشهٔ مے کہ در وقت ریختن شراب بجام سر نگون می شود و بیخودانہ سر بسجده بردیم، درچنین حالت موج بادہ بسبب حق پرست بودن ما محراب گردید تا سجدہ ادا کردہ باشیم، و تشبیہ موج با محراب ظاہر ست۔

م چون غنچهٔ فسرده داریم مشت خالی — دل تنگ کرد ما را این تنگدستی ما
عیب گهر نباشد گر تہ نشین دریاست — پیش گهر شناسان اوج ست پستی ما

ش دل تنگ کردن بمعنی رنجیده کردن ست، ای مانند غنچهٔ افسرده مارا مشت از وصال معشوق خالی ست واین تنگدستی ما کہ تا دامن وصالش نرسید مارا رنجیده و پریشان کرده ست، دل تنگ مناسب غنچہ ست، و معنی شعر ثانی آنکہ ای ہر چند کہ گوہر تہ نشین دریا باشد عیب گوہر نیست چرا کہ پیش آنانکہ گوہر را می شناسند این ہمہ پستی ما اوج وافتخار ماست و شناسندگان قدر ما می نمایند و در حبیب دو امان جا می دہند، یعنی با آنکہ عشق تہی دست و مفلس ست اما از آنکہ او را مرتبهٔ بلند در مقام محبت حاصل ست اینہمہ افلاس و بیکسی او باعث ذلت و خواری او نیست بلکہ قدر دانان عشق و محبت او را بر سر و چشم خود شان می نشانند

م تیر دعا گذارست از ہفت جوشن چرخ — ای سنگدل حذر کن از صاف دستی ما
ما ہمچو گل دو دستے در گلشن جہانیم — کے اعتماد باشد بر رنگ بستی ما
عالی چو خار گرفت بیہوده دامن کس — آخر بکار آمد کوتاه دستی ما

ش جوشن بمعنی زره ست و شست بمعنی زه گیر، ای تیر دعای ما از ہفت جوشن چرخ بر می گذرد و آنرا خستہ می کند پس ای سنگدل از قدر اندازی و زہگیری ما پر حذر باش و بیباک مشو، ہفت جوشن چرخ کنایہ از ہفت آسمان ست، رنگ بستن کنایہ ست از

برقرار و پاینده بودن رنگ و معنی شعر آنکه ای ما مثل گل هستیم و فنا و بے ثباتی گل ظاہرست
پس بر پایندگی و برقرار ماندن رنگ ما اعتماد نباید کرد، ای ما آماده سفریم بر ہستی ما
تکیہ مکنید، عالی تخلص نعمت خان ست کہ یکی از امرا و شعرای دولت عالمگیر بادشاہ
ہندوستان و مصنف کتاب ست در نثر و نظم پایۂ بلند داشت و بعد وفات بادشاہ ممدوح
زندہ بود، وقایع عالمگیری و دیوان فارسی و غیر آن ازو یادگار ست، ای عالی مانند خار
کہ در دامن ہر کس می آویزد و آزار می دہد بکسی نیا و بحیث آخر ہمین کوتاہ دستی او بکار آمد
و ہمہ ہا ازو خوشنود ماندند۔

م انگاہ نگاہ از حسرت گل رخسار گل اشکے بر روی بیخودی باشید و زبان را چون
مغز بادام بچرب و نرمی تمام در شکر شیرین سخنی پیچید۔

ش انگاہ کلمۂ اختصار کلام ست و تنبیہ ست بر رجوع مقصود و دریجا در ترکیب ظرف
زمان ست ای بعد از خواندن غزل مشاطہ نظارہ اشک خود را کہ از حسرت گل رخسار صفت
گلاب پیدا کردہ بود بر روی بیخودی باشید و بہوش آمد و زبان را مانند مغز بادام بچرب
نرمی در شکر شیرین سخنی پیچید، ای بخوش کلامی و شیرین سخنی گفتگو نمود و تشبیہ مغز بادام
با زبان ظاہرست و شکر تلخی بادام را می برد۔

م کہ عمر زلفت از طول امل دراز تر باد و برق کرشمہ از آتش عشق جانگداز تر حقا کہ
فِیهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ صفت مکان حور
آشیان تست و گویا کہ إِنَّ اللهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ۔
وصف شان جلالت نشان تو۔

ش امل بمعنی امید ست معنی آیۂ کریمۂ اول آنکہ در ان منزل حوراند فرو دآرندہ چشم

کہ نیا میخت بالیشان بیش از جنتیان انسانی و نہ جنی، و معنی آیۂ ثانی آنکہ تحقیق اللہ تعالیٰ برگزید ترا و پاک نمود ترا بر زنان سائر عالم، ای عمر زلف تو از طول امید دراز تر باد و برق کرشمہ تو از آتش عشق جانگداز تر، باد اینجا مقدر ست و این ہر دو کلمات دعائیہ است، لے آیۂ کریمۂ اول در صفت مکان تست، حور آشیان ترکیب مقلوب ست ای آشیان حور، و گویا کہ آیۂ کریمۂ ثانی در وصف شان تست، جلالت نشان ترکیب مقلوب ست۔

م آرے در خوبی حسن چہ سخن، شعر،

مصدرِ اشتقاق ہر خوب ست — گرچہ یوسف و لیک یعقوب ست

عالی نسبی کہ شجرہ اش چون شاخ و برگ انتسای و خبر گردہمان نور ست کہ از فروغ او گلہاے موجودات رنگا رنگ تماشا پذیرد۔

ش اے در حسن و خوبی حسن شکی نیست و ہمہ خوبرویان از مصدر حسن مشتق شدہ اند اگرچہ نسبت بکمال حسن یوسفؑ ست، لیکن چون مصدر خوبرویان ست مثل یعقوب علیہ السلام کہ مصدر اشتقاق حسن یعنی یوسف علیہ السلام بودہ اند یعقوب ست، در عالی نسبی یاے توصیف ست، ای چنان عالی نسبی کہ اگر شجرہ اش درست نمایند بآن نور میرسد کہ از فروغ او ہمہ دنیا و مافیہا روشن است اے حسن پارۂ از نور آلٰہی ست فاعل پذیرد گل ہاے موجودات ست

م زہے جوش بہار نیرنگی کہ گل خود روے حقیقت یاسمن زار تجلی را از نکہت بیخودی عطر آگین کند کہ خرِ موسیٰ صعقا و ہر گاہ نقطہ کن در چمن امکان رویاند گلستان بہجار لالہ زار از کف دست نظارگیان جلوہ دہد فَلَمَّا رَأَيْنَهٗۤ اَكْبَرْنَهٗ وَقَطَّعْنَ اَيْدِيَهُنَّ شعر

نگاہم از تماشا گشت گلگون — بہار این چمن خون میکند خون

ش معنی آیۂ کریمہ اول آنکہ موسیٰ از خود رفت و بیہوش افتاد و ثانی آنکہ پس ہرگاہ کہ یوسف را دیدند بزرگ پنداشتند و دستہای خود شان بریدند ای عجب جوش بہار طلسم اوست کہ گل خوردی حقیقت یاسمن زار تجلی را کہ مراد از جمال اللہ جل شانہ ست از نکہت بیخودی عطر آگین فرماید بفحوائے آیۂ کریمۂ اول و ہرگاہ موجودات را بر صفحۂ ہستی خرامان سازد گلستان بیخار رلالہ زار از کف دست نظارگیان و تماشائیان گل کند، ای دستہای شان از خون مانند لالہ شوند بفحوائے آیۂ ثانی بیخار صفت گلستان ست و معنی شعر آنکہ نگاہ من از دیدن تماشاگاہ دنیا گلگون گشت چرا کہ بہار این چمن خون می کند، تکرار لفظ خون تاکید ست، خودرو بضم را از روئیدن نہ بفتح را چنانکہ زبان زد عام ست۔

م لیکن از مدہوشان بادۂ ہوش و جوان بختان خدمت پیر میفروش کہ صاف انصاف کشیدہ اند و دُرد دُرد چشیدہ لب جام سخن را بجام لب رسانیدہ اند و مستان نشئہ ہردو نشأۃ کہ پیمانۂ عمر لبالب در طلب گردانیدہ اند بنگی کہ قدح قدح خالی شد و زبان خرج زلالی ساکت، زلالی لبساغر گوش کن و گوش ساغر بمال۔

ش نشأۃ بمعنی جہان ست، ای از مدہوشان کہ خود را در راہ طلب باختہ اند ہم باید شنید دوا رسید کہ ایشان چہ می گویند، معنی زلال سابق شرح کردہ ایم در دُرد و دَرد تجنیس خطی ست فاصل بمال ملاحت بانوست و گوش ساغر بترکیب اضافی مفعول بمال ست۔

م چنانچہ حسن خلاصۂ اعیان ست عشق نیز نقادۂ اکوان اگر او جان جہان ست این جہان جان، ببین کہ ہردو دیدۂ بینش و گوش کن کہ ہردو گوشوارۂ آفرینش نسبت ہر دو نسبت لائق ست و صلت ہر دو عزیز موافق جنسیت علت ضم ست بای الجہات، اَلطَّیِّبٰتُ لِلطَّیِّبِیْنَ وَالطَّیِّبُوْنَ لِلطَّیِّبٰتِ۔

ش معنی آیۂ کریمہ آنکہ زنان پاک برای مردان پاک ہستند و مردان پاک برای زنان پاک ہستند، اکوان جمع کون ست بمعنی عالم، ای اگر حسن از خاندان بزرگ ست عشق ہم صاحب حسب و نسب شریف ست، پس مواصلت ہر دو بفحوای آیہ درخورد لائق ست ضم بمعنی وصل ست،

ہ و آنکہ تاج فصاحت بر سر نہادی و سریر تقریر را بہ پیرایۂ بلاغت زینت دادی کہ شاہان ہوا و ہوس را خیال این دولت در سر ست و دل سوختہ را چنین طمع خام کجا این خاکسار افتادگی عجز و نیاز را چہ جرات کہ جوابی از و خیزد مبادا غباری بر خاطرت نشیند و این بسمل تیغ ناز را کجا قدرت کہ با تو ستیزد نشود کہ توفیق طپیدنی نیافتہ بساط حیات برچیند اما ازانجا کہ منشور امید وار بطغرای غرای لَا تَیْأَسُوْا مِنْ رَّحْمَۃِ اللّٰہِ معنون ست و سجل رجا بخاتم اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ مزین ست ـــہ در مذہب عشق ناامیدی کفر ست بخوانم بیتی چند حالی بشنو سخن عالی۔

ش طغرا بالضم نوعی ست از خطوط کہ حرف مرغولہ دارد و ہم دران خط القاب شاہ نویسند غرای بمعنی روشن و تابان ست، معنی آیۂ کریمہ اول آنکہ نومید مشوید از رحمت الٰہی ثانی آنکہ بخوانید مرا تا دعاہای شما قبول افتد، ای اینچہ از کتخدای حسن بادشاہزادگان ہوا و ہوس سخن راندی و عشق بی سر و سامان را ہمچنان نومید گذاشتی او را چہ یارا کہ جواب آن بدہد نشود کہ آزردہ خاطر شوی اما بفحوای آیہ و مصرع رخ از امید گردانیدن در مذہب عشق کفر ست، شعری چند مناسب حال می خوانم، سخن شاعر عالی بشنو، حالی بمعنی مناسب حال و ماجراست، و ہم بمعنی فی البدیہ

ہ یکی گفتا بغمزہ با دہن بند کہ این جان کندن بیہودہ تا چند

ز شیرین بخت شورت دور دارد | که خسرو هم زر و هم زور دارد
چو بشنید این سخن فرهاد دلتنگ | کشید آهی ز دل چون آتش از سنگ
فزود از حرف سختش درد واندوه | بخود پیچید چون آواز در کوه
ز داغش خون روان شد لاله لاله | جوابش داد یک حرف و دو ناله

ش در شیرین و شور صنعت تضاد ست و در شور ایهام ای شخصی بفرهاد گفت که تا چند تهمت خود را در آوردن جوی شیر صرف میکنی خسرو صاحب زر و زور ست پس ترا با اینهمه بی سروسامانی که می پرسد، فرهاد را از شنیدن این سخن دل بدرد آمد و گریستن آغاز کرد، لاله لاله بمعنی بسیاری ست و مناسبت بخون دارد

م بگفت ای تند خوی تلخ گفتار | برو در عشق شیرینم میازار
خیالی در دل غم پیشه دارم | فسون سازم پری در شیشه دارم
نه تنها در رهش بازم دل و دین | فدای جان شیرین جان شیرین
تو بنمائی بنومیدی مرا راه | چه شد لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ الله
من این حرف تو ای خصم امید | دل بسیار گفتم هیچ نشنید

ش غم پیشه صفت دل ست، ای فرهاد از سخنش بر آشفت و گفت که راه خود گیر دلم میازار که تخم محبت شیرین در کشت زار دل کاشته ام و از وعدهٔ جناب الٰهی امید ست که روزی مراد دولت وصالش نصیب گردد و تو مرا نومید می سازی، فاعل بگفت فرهاد ست

م اگر بر مور بندد عشق زنار | سلیمانی کند در ملک دیدار
چه آرد زور خسرو بر شه حسن | گدائی میکند بر درگه حسن
گدای روزی یکروزه باشد | که چشمش کاسهٔ دریوزه باشد

بسوزِ عشق شاہان را چہ کار ست — کہ سنگ لعل خالی از شرار ست

ز درد عشق غم بیگانہ باشد — کہ جاے گنج در ویرانہ باشد

ش۔ فاعل بند و عشق ست و زنار مفعول آن، ای اگر مور ہم عشق کند در ملک و دیار معشوق بادشاہی میکند، سلیمانی کردن مناسب مور ست، خسرو را چہ مجال کہ بر شاہ حسن غالب آید بلکہ او گداے در حسن ست و معنی شعر گدای روزی الخ آنکہ ای خرد گدائیست کہ بضاعت یک روزہ دارد، مصرع دوم اثباتی ست، ای چشم خسرو کاسہ دریوزہ گری ست کہ مدام طالب دیدار ست

م۔ تکلف گرچہ دارد شمع کافور — بود نور خداے شعلۂ طور

چو شمع از آتش دل بر گرفتم — برو گو سر کہ عشق از سر گرفتم

ش ای اگرچہ شمع کافوری ہم پر تکلف ست اما برابر شعلۂ طور نتواند شد کہ چہ آن لمعۂ از نور خداست، در شعر ثانی فاعل گرفتم فرہاد ست، ای چون شمع انا آتش دل روشن کردہ ام گو سر رفتہ باش انا سوداے عشق کہ دارم از سرم بدر نخواہد رفت، از سر گرفتن بمعنی شروع کردن ست فقط۔

نظم فارسی

قصیده در تحریص عشق حقیقی

بایدت در عین هجران روی خندان داشتن — دشنه بر جان خوردن و پیمان بجانان داشتن

یک گلستان گل بدامن بایدت در یاد وصل — یک جهان شادیت باید در هجران داشتن

لب ببند و تن بزن و دم درکش و خاموش باش — ننگ باشد در ره عشق آه و افغان داشتن

در تماشاگاه امکان بایدت چون نقش پا — سر بخاک و خاک بر سر دیده حیران داشتن

بایدت در ذوق و شوق و لذت صبر و رضا — تلخکامی های دوران شکرستان داشتن

تا کجا از دیده دریا کنی هر سو روان — تا بکی روی زمین را غرق طوفان داشتن

چند سر تا پا فگار از سنگ و خشت کودکان — پاره از دست جنون تا کی گریبان داشتن

چند از سوز درون بنیاد گلخن ریختن — تا کجا از چشم پر خون گل بدامان داشتن

چند هندو بچگان را کعبهٔ دل ساختن — چند ترسا زادگان را قبلهٔ ایمان داشتن

تا بکی جان از پی هر غمزه آوردن نثار — تا بکی دل بر سر هر عشوه قربان داشتن

تا بکی بودن مطیع نفس نافرمان خویش — تا بکی خود را بغرش زیر فرمان داشتن

تا بکی خود را بتلبیس و فریب و مکر و زور — وانمودن پارسا خبث شیطان داشتن

تا بکی بنیاد بیدینی نمودن استوار — خانهٔ دین متین را چند ویران داشتن

دانه نا افشانده و ننشانده نخل طمع باز
شکوه‌ها از آفتاب و باد و باران داشتن

تا نیاری روی دل سوی ریش نیابی کام جان
فائده ندهد ترا تن کار و تبیان داشتن

عمرها باید بدریای مصیبت غوطه خورد
نیست در گنجینه آسان در و مرجان داشتن

سالها باید بدشت نامرادی خاک بیخت
سهل نبود این رواق و کاخ و ایوان داشتن

بایدت از جور سپهر و سختی دهر مدام
تیک بر سر خوردن و سر را بسندان داشتن

راه عشق ست این و در وی گر زنی پره دو
پای همت باید و سعی فراوان داشتن

باید از زندان ننگ و نام بیرون تاختن
سر بسجده دادن و جا در بیابان داشتن

گاه در خرمن ز هجرش آتشی افروختن
گاه در دامن ز وصل او گلستان داشتن

گاه از یادش خیابان در بیابان ساختن
گاه در راهش بیابان در خیابان داشتن

کوه کندن سهل باشد در طریق عاشقی
لیک دشوار ست الحق عشق پنهان داشتن

تشنه کام و تشنه لب تفتیده جان بودن مدام
موج زن از دیده تا دل بحر عرفان داشتن

طرح بزم عشرتی از بیخودی انداختن
شیشه و پیمانه را بر طاق نسیان داشتن

سینه را از خون دل کان بدخشان ساختن
دیده را چون ابر نیسان گوهرافشان داشتن

تا که باشی ایمن از نادیدنی‌های جهان
بیخودی باید بخود هر دم نگهبان داشتن

عشق اگر ورزی برو ترک هوا و حرص گوی
آتش و خاشاک یکجا جمع نتوان داشتن

بر زمین تا آسمان حکمش به بحر و بر روان
چیست حاجت شهنشاهیش برهان داشتن

او بود جان جهان و پادشاه شهنشهان
ملک جان را می سزد اینگونه سلطان داشتن

گر تو خواهی ساغر وحدت زدن بر یاد دوست
چشم لطفی باید از ساقی دوران داشتن

ابر جود و التفات او ز ماهی تا بماه
خلق را خواهد غریق بحر احسان داشتن

چشمهٔ لطفش بود جاری و تابد این عجب | بر کنار چشمه ات آلوده دامان داشتن

ایضاً فی النعت سید المرسلین رحمة للعالمین صلی اللہ علیہ وسلم

بایدگرفت ساغر مے روز نوبہار | اما ز دست ساقی گلفام گلعذار

باید شنید بار بدی نغمہا مدام | اما ز طائران غزل سنج شاخسار

باید گرفت از مے گلگون بکف چراغ | کز ابر گشت تیرہ و تاریک روزگار

بارید ابر و سبزہ ز دیوار و در دمید | منشین فسردہ خاطر و آزردہ زینہار

در طرف بوستان چو کشی مے بدوستان | جامے بکش بیاد حریف شرابخوار

دانی شراب چیست سرور روان فزا | دانی حریف کیست ظریف سخن گذار

یعنی کہ کرد نشئہ ہستی چو سرخوشم | بگرفت مادرم بتصد عطاف در کنار

میکرد مام سعی بپرورد نم مدام | با گونہ گونہ شفقت و با لطف بیشمار

بودست مادرم ہمہ تن مہر جان فزا | بالیدمے چو ماہ ز مہرش من نزار

پیوستہ بود ردی دلش مو فی ذی الجلال | دائم ز بیم روز جزا چشمش اشکبار

راہم سخن مسلک توحید از پدر | پنہان بندہ مطیع و رضا جوی کردگار

از شرک بود کارہ و بر شرع مستقیم | میداشت در ولای نبی جان و دل فگار

از خلق خوش بود دل خلق جز دام | در بر دلی نبود سہمش بر دنگار

سلہ تاریخ وفات حضرت والدہ ماجدہ از مولوی ضامن علی مرحوم مدرس گورنمنٹ کالج آگرہ سہ

کہ بانوے نصر اللہ خان | سلمان سفر زین دنیا بست

تاریخ وفاتش ہاتف گفت | با رحمت حق بانو پیوست

۱۲۹۲ھ

سلہ آن یگانہ روزگار در آگرہ فی سنہ ۱۸۰۹ فرنگی بعالم علوی رحلت فرمود رحمہ اللہ تعالیٰ ۱۲

در رنگ و بو وجودی از فرق تا قدم | گلدستهٔ نوازش و احسان کردگار

طبعی شگفته داشت که صد رشک بوستان | بردے بیک تبسم او رنگین دل از هزار

در دوستی یگانه و در یکدلی تمام | در چاره سازی من و تو هم نداشت عار

در بذل زر نداشت بارباب فضل ننگ | میکرد در هدایت ما جبر اختیار

در ظل آن پدر شدم از ذره آفتاب | وز فیض آن سحاب شده این قطره جو بار

برداشتم ز دانش و فن گنج بیزوال | نشناختم ز فرط شغف لیل از نهار

چون دید بیقراری من در ره طلب | چون گشت تشنه کامی من نزدش آشکار

از بهر کسب دانش و بینش ز راه لطف | آورد بنده را بر صدر بزرگوار

آن کو نشسته بر سر اورنگ آگهی | در چار سوی دهر زده کوس افتخار

مضمون فتاده بر سر هم بر بساط وے | معنی هجوم کرده به بزمش ز هر کنار

سباح بحر علم و عمل بر در آستین | سیاح دشت فضل و هنر بحر در کنار

آری برای تشنه لبان طریق عشق | میکرد فیض ز حلقه اش کار چشمه سار

یعنی جناب محسن[1] حسان خاک هند | مرحت سرای عاشق محبوب کردگار

بخت رسای من چو بر آن آستان رساند | دادند حاجبان حریمش نوید بار

مفتاح فیض بود زبانش که صد دهان | بر روی دل کشود در گنج اعتبار

تقدیر برد سال دگر سوی آن کسم | کو بود در فنون ادب میر روزگار

معنی طراز عصر امیر[2] سخن سرای | در گلشن نظم ز اندیشه لاله کار

---

[1] مولانا مولوی محمد محسن کاکوروی علیه الرحمة ۱۲

[2] جناب منشی امیر احمد امیر مینائی لکھنوی رحمة الله علیه ۱۲

اکنون ز فیض فطرت و رنگینی متاع — طبعم شکسته رونق بازار نوبهار

نازم بنظم خویش که در قیمت و بها — هر سطر هست سلک گهرای آبدار

شادم بفیض ساقی این فن که طبع من — از ساغر رحیق سخن بشکند خمار

اما ز دست هجر حریفان گرم رو — دارم دل شراره فشان چشم دجله بار

مرگ عزیز و مرگ صفی شعله زد بجان — از تن توان ربوده و از جان دل قرار

رفتند رهبران طریق صفا و صدق — من مانده ام بنقش قدم [illegible] نگهدار

افتاده دور از من بخته مضمحل — ممتاز دهر قافیه سنج سخن گذار

افسوس کس نماند که مهر افگند بمن — غیر از حبیب نیر اقبال روزگار

برهان عقل و دانش و معیار علم و فضل — حسرت سپهر مجد و علا یار غمگسار

تزئین بزم صدق و صفا صدر اذکیا — بدر سپهر مهر و مه اوج اعتبار

دارد همیشه چشم توجه بسوی من — یا رب ز چشم زخم مرا او نگاهدار

با این غم فراق عزیزان خوش سیر — نام آور و کشاده دل و راستی شعار

خواهی که گویمت که چه بر من همی رود — از جور روزگار درین نیلگون حصار

جانم فتاده است بتاب و تب عجب — از مکر و ظلم و نخوت اخوان روزگار

بدخوی و بدشعار و بد اطوار و بد مآل — بیدین و بی حمیت و بیقدر و بیوقار

در جوع چشم دوخته بر قرص آفتاب — در حرص بخیه [illegible] جمله خاکسار

---

(۱) مولوی حافظ نواب عبد العزیز خان عزیز بریلوی (۲) میر مومن حسین صفی امروہوی منشی فقیر محمد خان انور اکبرآبادی نے تاریخ وفات میر مرحوم گفتہ —

انور سن وفات کی لکھو ہو فکر کیوں — گھر بسے ہی بہشت میں مومن کا ہی بنا ۱۳۱۹ھ

(۳) قاضی ممتاز حسین ممتاز مرحوم متوطن پیلی بھیت (۴) مولوی حبیب الرحمن خان حسرت شروانی ۱۲

بدخواه خلق دشمن ارباب احتیاج | از بخل و آز در همه عالم ذلیل و خوار

بدبین بد سگال و بدانجام چون سگان | از اقربا نفور و ز اغیار برکنار

آری ریا بمذهب شان شیر مادر است | آری ریا بملت شان هست خوشگوار

دور از نماز و طاعت و گستاخ در حضور | بر حسب شرع ختم رسل مستحق دار

یارب بریست صاعقه بر منکرین خبر | انکار تو کنند و ندارند هیچ عار

در خود نخواهی اینکه سزای علو هی | این داوری بحضرت داور ای دین سپار

یعنی بهار روضهٔ کونین مصطفیٰ | از خلق او نسیم و صبا هست عطربار

درویش هست از کرمش بادشاه وقت | اکسیر هست از نظرش خاک رهگذار

از قهر اوست آتش دوزخ در اشتعال | در لطف اوست روضهٔ جنت به برگ و بار

دارای دهر داور دین فخر انبیا | سرور خلق سرور جبریل هوشیار

قرآن چو آیت خلقت خاص نعت | مجموعهٔ محامد و محمود روزگار

امی و لے جهان همه زیر حکم او | شاهنشه دو کون و بفقرش بود افتخار[1]

باشکر ملائکه فتح چو در غزا[2] | فتح از یمین بدر اگر نصرت از یسار

آبی که از اصابع پاکت برای شرب[3] | جوشید چو بحر رد عطش تشنه کام زار

---

[1] الفقر فخری ۱۲ [2] وعن سعد بن ابی وقاص قال رأیت عن یمین رسول الله صلی الله علیه وسلم وعن شماله یوم احد رجلین علیهما ثیاب بیض یقاتلان کاشد القتال ما رأیتهما قبل ولا بعد یعنی جبرئیل ومیکائیل متفق علیه ۱۲ [3] وعن جابر قال عطش الناس یوم الحدیبیة ورسول الله صلی الله علیه وسلم بین یدیه رکوة فتوضأ منها ثم اقبل الناس نحوه قالوا لیس عندنا ماء نتوضأ به ونشرب الا ما فی رکوتک فوضع النبی صلی الله علیه وسلم یده فی الرکوة فجعل الماء یفور من بین اصابعه کامثال العیون قال فشربنا وتوضأنا قیل لجابر کم کنتم قال لو کنا مائة الف لکفانا کنا خمس عشرة مائة متفق علیه ۱۲

اسلام از دعای تو بر کفر خندہ زن | اعجاز از کلام شریعت تو آشکار
کے باشد اکہ از شرف خدمت رسول | آید بگلستان خزان دیدہ ام بہار
کے گردد اکہ از مدد بخت رخت خویش | بیرون کشم بسوی مدینہ ازین دیار
مستانہ راہ وادی محبوب طے کنم | میرم زشوق وصل و خرد شم زہجر یار
حاضر شوم چو بر در دلدار جان نواز | ہم دل فدا نمایم و ہم جان کنم نثار
سایم سر نیاز دہم بوسہ از ادب | افتم بپای مرقد آقائے نامدار
خیر الوری حبیب خدا زینت تقی | حق بین و حق ہاس و حق آگاہ و حق گذار
شاہا چرا ہاد دل من نمی رسی | بخشے بآہ و نالۂ درویش گوش دار
فرمودہ کہ سحر ہمی زاید از کلام | حسان زشعر یافت بہت عز و اعتبار

۱ عن ابی ہریرۃ قال کنت ادعوا امی الی الاسلام وھی مشرکۃ فدعوتہا یوما فاسمعتنی فی رسول الله صلی الله علیہ وسلم ما اکرہ فاتیت رسول الله صلی الله علیہ وسلم وانا ابکی قلت یا رسول الله ادع الله ان یھدی ام ابی ھریرۃ فقال اللھم اھد ام ابی ھریرۃ فخرجت مستبشرا بدعوۃ النبی صلی الله علیہ وسلم فلما صرت الی الباب فاذا ھو مجاف فسمعت امی خشف قدمی فقالت مکانک یا ابا ھریرۃ وسمعت خضخضۃ الماء فاغتسلت فلبست درعھا وعجلت عن خمارھا ففتحت الباب ثم قالت یا ابا ھریرۃ اشھد ان لا الہ الا الله واشھد ان محمدا عبدہ ورسولہ فرجعت الی رسول الله صلی الله علیہ وسلم وانا ابکی من الفرح فحمد الله وقال خیرا رواہ مسلم ۱۲

۲ عن ابن عمر قال قدم رجلان من المشرق فخطبا فعجب الناس لبیانھما فقال رسول الله صلی الله علیہ وسلم ان من البیان لسحرا رواہ البخاری ۱۲ ۳ وعن البراء قال قال النبی صلی الله علیہ وسلم یوم قریظۃ لحسان بن ثابت اھج المشرکین فان جبرئیل معک وکان رسول الله صلی الله علیہ وسلم یقول لحسان اجب عنی اللھم ایدہ بروح القدس متفق علیہ ۱۲

دانی که عندلیب از بوستان قدس — دستان من کجا و کجا نالهٔ هزار

چون من ندیده شاهد رنگین بیان جهان — شرمم گرو ببرد ز رنگینی بهار

در بزم بخردان ادب نکته سنج — نثرم نمود معنی اعجاز آشکار

آنم که مثل من نتوان یافت در سخن — سیلم گرفت کشور معنی ز هر کنار

من جرعه خوار عشقم و در بحر چشم مست — می نه پیاله دارم و هر دم بسر خمار

شد سالها که سعی کنم در طریق عشق — پایم فگار گشته و فرسوده کوهسار

مستغنیم ز لذت دیدار کرده اند — عشقم نمود روی بحسن و جمال یار

سیراب دو سه چشم ز ره لطف کرده است — زان لعل آبدار و ازان چشم پر خمار

دیگر چه کرد عشق من انچه کرد کرد — در جان زد آتشی که برآورد زان دمار

زر دشت دین پارسایم که دزدان — شاخ نهال تازه برزن آورده نار

ضلال گر سپهر بگردد محال هست — کار دگر من نه بات حرف نفیسی کار

از مستی شبانه از گرمی سخن • — آتش چه بر زند کلکم چون شعله از چنار

تا قبلت مثال زهره ره پیره واز ادب — بوسی بپای شه زنم و دست عابد آر

آن خواهم از حضور رسالت که رنجه — ریزند سبوی من انه راه بیمار

راحی که نغمه اش دل و جان تازه می کند — رنگش بنو بهار دهد ساز در برگ و بار

بیجی که قلب گیر از ان هیچ نتوان — راحی که روح یابد انان ساحت قرار

قطعه در مدح جناب امیر مینائی لکھنوی حضرت محسن کاکوروی نور الله مضجعهما

ایا امیر سخنوران ظهیر هنر — ایا امیر کلام و ایا نصیر کمال

ایا بنیر فن سپاهان کوه شکوه — ایا بفر پادشاه مهر جمال

ایا خدای کلام و ایا ضیای ظلام | ایا بلال کمال و ایا کمال جلال
ایا بکشور معنی نظیر تو مفقود | ایا مثال تو معدوم در جهان مثال
سخنوران زبان در اطاعت مصروف | سخن ببزم تو افتاده شل گر دفعال
معانی از تو دلآویز و دلکش و دلبر | بدلبری همه آماده اندر همه حال
بفن خاص لغت پایه که سیدری | نشانده مدعیان را بدل غبار ملال
زهے امیر لغات تو اشرف التحقیق | خهے کلام بلیغ تو غایت آمال
شمیم خلق تو انگیخت از قلوب سرور | نسیم لطف تو برداشت گرد ضمحال
گلے از گلشن طبع تو باغ خلد نشان | نمے ز قلزم فکر تو سلسبیل مثال
بوصف نثر تو نثری بعمد پریشانی | بمدح نظم تو پروین چو مرغ بے پر و بال
من و خدا که تو و آن امام فن محسن | که نیست هیچ یکی را بر زگار همال
دو گوهرند درخشنده یا دو ماه شرف | دو اختر مه جهان تاب یا دو مهر جلال
دو کاملند بنظم بدیع و نثر شگرف | دو فاضلند درین عصر افتخار کمال
جریدهٔ سخن تا قیامت خرین بادا | ز فیض این دو سخنور مدام مالا مال

ایضاً در مدح جناب امیر مینائی مرحوم

نازم خرام خامهٔ استاد عهد را | دارائے ملک نظم و امیر سخنوری
ای ساحرو بسحر حلال آیهٔ کمال | در جنبت بسحر بود مسخ جنبری
آموزگار شعری و شعری ز شعر تو | زد بر فراز گردون کوس سکندری
حلال مشکلات سخن هست طبع تو | ختم ست بر قریحهٔ تو نکته پروری
هر شاعری ز خرمن نظمت خوشه چین | با تو کرا سزد که زند لاف همسری

ای آرزوی شخص کمال آبروی علم | حقا که بر سپهر شرف مهر انوری
لامع بود ز جبهہت انوار علم و فضل | ساطع بود ز ناصیات فر برتری
لطفی تو از اساتذه جلاب نام نیک | خلق تو با تلامذه در مهر گستری
ماچ بسوی تو همه آثار فن شعر | رائج بذات تست نظام سخنوری
نثر تو با وحید کند دعوی کمال | نظم تو با فریه زند طبل همسری
تحقیق راز شخص شریف تو نازها | تدقیق راز ذات لطیف تو برتری
ثاقب خموش دست دعا بین حق آر | اوصاف قبله شعرا چند بشمری
روحی فداک دیر بمان و اد عیش ده | ما از تو بہره خوریم تو از عمر برخوری

بگوہر فرخ آبادی در رسید انبه

گوہر آن مخلص یک رنگ ارزان داشت این | از ره دور ره آورد فرستاده جان
ثمر تازه و بس نغز که شد آب ز شرم | بینا این انبه نورس همه اثمار جنان
آن حلاوت که کسی مصر نگیرد بعوض | آن لطافت که گرو برد ز آب حیوان
نیست این انبه نگاریست بر حله سبز | که مسخر دل و جان ساخته شیرینی آن
تا قبا نامه بگوہر بدعا ختم کنم | با دسر سبز از آن جان و فا باغ جهان

در ستایش روزنامه تربیت طهران

هست فیض تربیت این بس که من | ترزبانم در بیان تربیت
آرزوی همزبانی در دل ست | بر لسان مدح لسان تربیت
گو تعالی شانه در وصف آن | کاتبی باشد بشان تربیت
بنده حیرانم بدین کج مج زبان | تا چه آرم ارمغان تربیت

میزند پهلو به تسنیم جنان	چشمهٔ طبع روان تربیت
تا کی این داستان زنی تا قب غموش	مختصر به داستان تربیت

در مرثیه غفران مآب حضرت پدر والا گهر نور الله مرقده

فغان که بار دگر نو حه از لبم سر زد	نوای درد و الم آتشی بدل در زد
فغان ز مرگ پدر آه کو نگرم روی	قدم ز دائرهٔ این و آن فراتر زد
فغان که این تب جانسوز شعله سرکش	هزار دوزخ آتش بجان محشر زد
ستم نگر که ز مرگ پدر دلم خون شد	جفا ببین که چه آذر بدیده تر زد
کنون ز ماتم این غم چه رفت بر سر من	کنون ز هر بن مویم چه آتشی سر زد
همای فرخی من فراز عرش رسید	هزار طائر بسمل ز بام من پر زد
فغان ز جور و جفای فلک که این بهیر	قرار و صبر و سکون مرا بهم بر زد
دلم فگار و رگ جان فگارتر بودست	غم وفات پدر تا چه نیشتر در زد
ایا پدر تو کجائی ستم نگر که فلک	سرم بخاک دکف خاک بر سرم در زد
ایا پدر تو کجائی ببین ز رو ز من گور	که در فراق تو زاهم چه محشری سر زد
چه شعلهٔ ایست که از مغز طاقتم برخاست	چه آتشیست که از خانهٔ سکون سر زد
کجاست آه جهان سوز من که برگویم	که روزگار ز رم می توان بهسم بر زد
چه نالهٔ ایست که صد لخت دل بدامان ریخت	چه شعلهٔ ایست که آتش بجان مضطر زد
ایا پدر تو کجائی ببین که تا تب تو	پیالهٔ ز شراب غمت مکرر زد

قطعهٔ تاریخ وفات حلیلهٔ اولی غفر الله لها

آه کز باد خسزان روزگار	گل زگلشن ریخت بست ماند خار

ساقی ما چشم ازین میخانه بست | بزم برہم خورد و ما اندر خمار
لیلی محمل نشین تا رفت رفت | از کف مجنون زمام اختیار
نقش شیرین شد ز چشم کوہکن | داد جان کندن در کوہسار
وامق از بیخود بود معذور باد | در فراق دلبر عذرا عذار
دل ز دستم رفت و دلدار از برم | جان جان از چشم و جان از جسم زار
ای عجب تا شمع من خاموش شد | سوخت بال و پرم اپروانہ دار
خانہ از خانہ خدا گیرد بہا | شہر آبادان بود از شہریار
آہ عالم سوز ثاقب سر کشید | یا شہاب ثاقب آمد شعلہ بار
الامان از تیرہ بختیہا کہ شد | تیرہ تر از روز من شبہای تار
ماہ من ای آہ شد پنہان ز چشم | ماہیم ناگاہ رفت از چشمہ سار
فاش گویم حالیا این ماجرا | ماجرای جانگزا و دل فگار
ہمسرم را بالش سر خاک شد | خاک بر فرق سپہر کج مدار
غمگسارم بود چون آن خوش سیر | گفتمش تاریخ رحلت غمگسار ۱۳۲۱

سلہ منشی نقیر محمد خان انور مرحوم در تاریخ عقد ثاقب اند و نگین گفتہ سہ

محمد احسن اسد خان ذی جاہ | جوان پاک طینت نیک سیرت
مرا ایام ہمایون کتخدا شد | بحکم کبریا بر رسم سنت
ز انور بشنو این فرخندہ تاریخ | قران احسن نجمین سلطنت

واضح باد کہ آن عفیفہ مرحومہ در سنہ ۱۳۰۴ ہجری رونق کاشانہ ام افزود و در سنہ ۱۳۲۱ ہجری بمقام حیاورہ انتقال نمود پس کما بیش ہیژدہ سال رفاقت من خستہ جگر فرمود ۱۲ ثاقب

قطعه تاریخ حیات سقراط مولفه حکیم حبیب الرحمن خان احسن جهانگیرنگری (ڈھاکہ)

زهی این سرگذشت دانش آرا — که هر سطرش بود سلک لآلی

شد از کلک گهرافشان احسن — مکمل در جهان بی‌مثالی

نمودم فکر ثاقب سال تالیف — برآورد من از تاریخ عالی

۱۳۲۲ھ

غزل

بود دل بستگیها با طپیدن بسمل ما را — بکش شمشیر و بگشا عقده‌های مشکل ما را

هنوز از قبر گلهای تمنا می‌دمد یا رب — مگر روزی گذر بر خاکم افتد قاتل ما را

مقام امن جای ماندن ما دیدنی می‌باشد — بران ای ساربان آن سوی گیتی محمل ما را

زمین تا آسمان از اشک و آه ما بخود لرزان — محبت داده شور رستخیز آب و گل ما را

ز کار و کشت ما برگی بکار او نمی‌آید — که برق بی‌نیازی سوخت یکسر حاصل ما را

بر آر از دار چون منصور بر دار از میان خود را — که ثاقب نیست تمکینی وجود باطل ما را

غزل

دگر ای گردش ساغر مکن تکلیف می ما را — که چشم مست ساقی از نظر انداخت صهبا را

ز دیر و کعبه راهی روز و شب بر درگهش خواهم — که داغ از حسرتش یا هم جبین سجده فرسا را

سرت گردم هجوم لاله و گل دیدنی دارد — ز سر آراست فصل نوبهاران کوه و صحرا را

بیا ای مست ناز درکه در شوق تو از عمری — پر از می ساغر و از خویش خالی کرده‌ام جا را

حریفان مست و ثاقب خمار آخر چه ظلم است این — مگر با صاف انصافی کنی سرخوش دل ما را

غزل

شیشه در دست قه نهان بر در خمار بیا — مست و بیخود رود آگه دل هشیار بیا

پای فهمیده نه اینجا که جبین ها فرش ست | گر بپاے بدر میکده هشیار بیا
گر نداری سر دارین ازان دل بردار | یا چو منصور انا الحق زن و بردار بیا
چند در خانقه این زهد فروشی زاهد | همره اهل خرابات ببازار بیا
شاهد گل همه تن گوش و عنادل بخروش | ثاقبا خیز و تو هم بر سر گفتار بیا

غزل

مومن جداست چشم به برهمن جدا | در هر مقام جلوه کند ماه من جدا
من صاف باده با کس و ناکس نمیخورم | بایست طرح میکده از بهر من جدا
از فرصت حسن چراغی که در جهان | هر بزم از فروغ رخ روشن و هر انجمن جدا
گیرا ز بسکه خون شهیدان ناز است | آسان نمی شود ز تنم پیرهن جدا
ثاقب بفکر من نرسد فکر مدعی | دارم بدل من از همه راه سخن جدا

غزل

اندرین کاشانه شمع زیر دامانیم ما | بزم از ما روشن و از بزم پنهانیم ما
بعد ازین یارب بیابان وادی جها خواهیم گرد | چون جرس در سینه راه شوق نالانیم ما
بر قد ما راست باشد جامهٔ دیوانگی | گرچه عریانیم اما چاک دامانیم ما
در سلوک از حد خود گامی برون نتوان نهاد | گرچه آزادیم اما پا بجولانیم ما
شد صفی[١] از دیده وا ز سینه ثاقب صفا | بی صفای سینه چون آئینه حیرانیم ما

غزل

زبس بلند بود پایگه جهان مرا | سپهر جای زمین آمد آسمان مرا

---

١ میر مومن حسین صفی مرحوم ١٢

ز تیرگی نهراسم چه باک کآتش عشق
بجای شمع فروزد ز هر استخوان مرا

حذر ز سوز درونم بهشتیان دارند
که دوزخیست نهان در بغل قبا مرا

نماند یک کف خاکی ز بس تیمم باقی
غبار ناله مگر سر دهد نشان مرا

بغیر گریه که نگذاشت در جگر آبم
دگر که آب زند آتش نهان مرا

خوشم براه محبت ز مرگ خود ثاقب
که کرده اند بجانان نثار جان مرا

غزل

ز من هست ارتباط رنگ و بو مهر و محبت را
بود گلدسته بند انفاس من ارباب الفت را

پریشانی بجای گرد از هر بام و در ریزد
مگر کردند صرف خانهٔ من رنگ غربت را

چه حسرتها که از نادیدن روی تو خون گردد
اگر امروز می سازند فردای قیامت را

حریف عشق اگر هستی بمستی گریه‌ها می کن
که می از خون دل باشد خرابات محبت را

گهی شمع و گهی پروانه و گه خانه می سوزد
تماشا بر تماشا چیده حسنش چشم حیرت را

بره از ناتوانی ماند ثاقب که تا گلشن
چو بوی گل نسیمی آرد آن رنگین طبیعت را

غزل

بلند رتبه غمت کرد خسته حالی تر
دماغ بر عرش هست پایمال ترا

نگارخانهٔ افرنگ و چین همه دیدم
نیافریده خدا در جهان مثال ترا

هر آنقدر که تو نازی بخویش بجا دارد
فرشته رشک کند حسن بی‌مثال ترا

گهی بپای تو افتم گهی نثار شوم
خدا نصیب کند دولت وصال ترا

بغیر دیدهٔ ثاقب گدای درگه حسن
دگر چه کاسه گدای بود جمال ترا

غزل

بر دمیم ای گل خندان در چمن بکشا | گره به نیم تبسم ز کار من بکشا
دلے بسینه ام از شیشه هست نازکتر | مرنج و دل اشکن از جبین شکن بکشا
زبان دعوی خوبان دهر را بر بند | نقاب از رخ پر نور خویشتن بکشا
شگفت غنچه سر شیشهٔ مے اے ساقی | اگر نه بهر من از بهر خویشتن بکشا
درین حدیقه چرا بستهٔ دل ای ثاقب | بقصد سدره پر و بال خویشتن بکشا

غزل در نعت

اے خضر از کشتگان آب حیوان شما | عیسی مریم بود از دردمندان شما
عاشق از محبوب جان و دل کجا دارد دریغ | هر چه غیر از جان و دل آن نیز از آن شما
پیش ازین خوبی بعالم بود خوان بے نمک | یافت حسن آرے ملاحت از نمکدان شما
ظلمت کفر از جهان یکسر برون افگند رخت | شد شب تاریک روز از مهر تابان شما
یا شفیع المذنبین رحمی بثاقب کاین غریب | هست از آن شما و از غلامان شما

اشعار

کشد دلهای میخواران بنجد درے کشیدنها | فغان زان چشم مست و آن همه دزدیده دیدنها
چنین کز فیض ابر و باد بستان تازگی دارد | بزیر هر نهالے می توان میخانه چیدنها

وله

از حال من مپرس و مرا درد سر مده | هجران نصیب بے خبر خویشتن کجا

وله

ز خود بگذر که گردی بهره ور از آب و تاب اینجا | گهر هر قطره و هر ذره گردد آفتاب اینجا

بنازم التفاتش را که همچون شمع فانوسش (یعنی اورا ۱۲) — نگاهی جانب عشاق باشد از نقاب اینجا

مبارکباد ثاقب را بخون خویش غلطیدن — که تیغش بیقرار اینجاست او در اضطراب اینجا

ولہ

مقتلست این یا سر کوی شما — آفرین بر دست و بازوی شما

پایهٔ اعجاز دادن سحر را — هست کار چشم جادوی شما

ولہ

ای از گل روی تو تر و تازه جگرها — صد گلکده گل کرده ز دامان نظرها

اوراق خزان گشته فراهم گلستان — یا از تن مرغان چمن ریخته پرها

ولہ

ساز و برگ سفری نیست من حیران را — التفات تو مگر ساز دهد سامان را

بار غمهای جهانی کشد آسان اما — بر نتابد دل غمدیده غم هجران را

پیشتر زانکه شود پردهٔ خاکم منزل — کاش از پرده نماید رخ جانان را

ولہ

کردیم خاک راه تمنای خویش را — آتش زدیم خانهٔ فردای خویش را

ولہ

بصحرای محبت دلکشا باغی نشان دادند — دل من بعد عمری بر لب هر گنج راز شب

ولہ

ز صورت تو و سیرت کرا دهم ترجیح — که در نگاه من این دلکش است و آن دلچسپ

جز آن زمین که در و جای سبزه روید شعر — ندیده هیچ زمین چشم آسمان دلچسپ

ولہ

جلوہ افروزشوای مہرجہانتاب زبام | عاشقی خستہ دلے ز پس دیواری ہست
عشق ای بوالہوسان کوچۂ آسایش نیست | کارہا دل شدگان با رسن و داری ہست
ای مسیحای من از چارہ گری دست مکش | کہ مرا کید و نفس طاقت دیداری ہست

ولہ

از بادۂ دوشینہ دلم نور ضیا یافت | در دامن پیر مغان صدق و صفا ریخت
ناز تو ہم از مغز خرد دود برآورد | رفتار تو بس فتنہ کہ در کار بلا ریخت
زہراب ستم چرخ کہ در عمر خود اندوخت | در ساغر ما آن ہمہ بے چون و چرا ریخت
یک حشر شد و از دل ہر پیر و جوان خاست | آن فتنۂ عشقے کہ بسر دست قضا ریخت
ساقی مے باقی بکفم ریز مخور غم | زان بادۂ سرجوش کہ از دست ادا ریخت

ولہ

فغان کہ قطع رہ عشق سخت دشوار ست | کہ من گسستہ دم و جادہ نیشتر زار ست
ببلغ دہر برافتاند طائر کردار | کہ ہر کہ ہست درینجا اسیر گفتار ست

ولہ

در تماشائے رخ خوش نگہان گلچہر | دیدہ جا ئیست کہ لبریز مے حیرانی ست
تا قیا ملک فصاحت ہمہ در ملک من ست | ہستم از ہند مگر زمزمہ ام طہرانی ست

ولہ

در راہ عشق ہمسرہ ربود م زہر دمے | دل جلوہ گاہ کعبہ و بتخانہ گشتہ است

ولہ

ساعتے در وصل ہم خواب فراغت مشکل ست | درد مندان محبت را ترک عادت مشکل ست

نالہ سا مانند لذت یاب زخم عاشقی | ای ہوس سرمایگان کار محبت مشکل ست
ثاقب امشب سر ببالین خموشی می نہم | شب برو زآوردنم از درد فرقت مشکل ست

ولہ

چہ رخنہ ہا کہ نگاہست بکار دین افگند | فغان ز پایۂ کفرے کہ در زمانۂ تست

ولہ

در شب تار از رخ روشن چراغان کردہ اند | باختن دل در ہوای ماہ رخساران خوش است

ولہ

چہ غم ثاقب اگر اشعار کم یابی بدیوانم | ز دست خامۂ من ہر چہ آید انتخاب آید

ولہ

صد در مسجد اگر باز کشایند چہ سود | ای خوش آن دم کہ در میکدہ ہا بکشایند
ثاقب از جام بجوش آمدے شیراز امروز | تا حریفان ہمہ خون از مژہ ہا بکشایند

ولہ

دردا کہ نماندست درو جز نفسی چند | بشنو ز لب کشتۂ خود ملتمسے چند
ہستند ہنوز از غم خال تہ زلفش | آوارۂ صحرای بلا نکتہ رسے چند
ثاقب ہمہ گو ترک محبت چو ظہوری | خواہم کہ برآرم بفراغت نفسے چند
(ظہوری)

ولہ

دی بکعبہ می رفتم یادی فروش آمد | گام مینزدم بیراہ لیک دل بہوش آمد

ولہ

ہیچ کس لفظ محبت شرح نتوانست کرد | در حقیقت خالی از تحقیق ہر فرہنگ ماند

ثاقب از افسردگی آہم چراغے بر نکرد | از ہجوم کلفت دل نالہ بے آہنگ ماند
(میرزا بیدل)

ولہ

زاہد تو و بوسیدن حوران بہشتی | این سبزہ امید دمیدن نشناسد

ولہ

ببین موسیٰ چہ نازک ماجرای ست | تو خواہی جلوہ و سینا بسوزد
الٰہی آتشی در کار دل کن | کہ ساز ہستی من وا بسوزد
لب لعلت نہ دیا قوت بر سنگ | نگاہ گرم تو صہبا بسوزد

ولہ

جام را بر کف ساقی ہمہ خندان آرید | ینبہ را از دہن شیشۂ مے باز کنید
ای اسیران قفس غمزدہ تا کے باشید | با ہمین مشت پری کوشش پرواز کنید
نتوانید اگر چیدن دامان در جبر | تا برآید بہ نہنگان بلا ساز کنید

ولہ

چند داغ جنون کاین لالہ رویان بارہا | دامن نظارہ پر گل از بہار رم کردہ اند

ولہ

ز چشم غیر نہان وہ مرا بدل راہے | دمے بہ گوشۂ خلوت رسیدنم بنگر
روم بگرد سرت پای بر سرم بگذار | بپای سر بدر خود رسیدنم بنگر

ولہ

نتوان شمرد لالہ و گل روز نوبہار | افروختست وے بہ چمن صد ہزار شمع
ترسم چو بے نقاب درآی بانجمن | سوزد ز تاب حسن تو پروانہ وار شمع

خواهی اگر بگور بری بهرهٔ ز نور ثاقب ببر ز صدق و صفا در مزار شمع

وله

از جان و دل بعشق کسی دست شسته ایم جان از برای درد بود دل برای داغ

وله

مے خور که دانی سر حق هستی ندارد یک نسق در خنده ساغر یک طرف در گریه مینا یک طرف

وله

بهار نظم مرا گر به بینی اے ثاقب گمان کنی که فرو می چکد ز شعرم رنگ

وله

نالهٔ بے اختیارم بیقرار کیستم بیقرارم اینچنین در اختیار کیستم

وله

خنده ام بر دل سودا زده آید قاصد نامه ننوشته تمنای جوابی دارم

وله

چه یک فردا اگر بینیم دو صد فردای محشر را من آفت طلب چشمی بفردای دگر دارم

وله

ما باده کش ز غم بسیه خانه خودیم بے خود ز سوز نالهٔ مستانه خودیم

وله

تن را ز گرمی دل دیوانه سوختیم افروختیم آتش و کاشانه سوختیم

وله

من فرقت زده را ناله نخیزد از لب از تب سوز درون سوخته شد فریادم

ثاقب از فیض ضمیرست چه شعرم چه غزل — هست در فن سخن طبع رسا استادم

ضمیر خاطر و اندرون دل ۱۲

ولہ

زنهار قصد خسته دلان بی سبب مکن — پوشیده دار ساعد زیبا در آستین

برآر و در کف آر دل کشتهٔ فراق — پنهان مدار دست تقاضا در آستین

ولہ

گدای عشقم و در خاکساری مسکینم شاهی — زند تر خندها بر مسند سلطان حصیر من

ز خاک هند ثاقب چشم دلداری عبث داری — مگر خیزد کسی من در عجم اندازه گیر من

ولہ

هستم بر آن که خاک شوم در هوای تو — خاکم بسر اگر نشوم خاک پای تو

باری بگو که کار جهان چون شود درست — تو فارغ از جهان و جهان مبتلای تو

ولہ

تو آن که سکه بر آرایش بیان زدهٔ — بحیرتم که چرا مهر بر دهان زدهٔ

ولہ

قتل عشاق اجرها دارد — کار بر حسب مدعا کردی

ولہ

باش بیدار دو ساعت که اثرها دارد — گریهٔ هر سحری نالهٔ هر نیم شبی

ولہ

ای فتنهٔ روزگار چونی — بی عاشق بیقرار چونی

سله ترخنده بر وزن و شرمنده بمعنی طعنه و طنز و بیهوده و مکر و حیله باشد و باین معنی بجای خای بحذف فا و قاف هر دو بنظر آمده ۱۲ برهان قاطع۔

من بی تو بخاک و خون طپیدم | تو بی من دلفگار چونی
افتاده چنین بخاک غربت | ای گوهر آبدار چونی
آسوده بفکر و شعر برلب | ای ثاقب هرزه کار چونی

ولہ

دل بجان آمد ز دست اضطراب زندگی
بر نتابم بیش ازین هرگز عذاب زندگی
از لب لعلت کز و می جوشد آب زندگی
مردهٔ صد ساله گردد کامیاب زندگی
هم درین اندیشه مردم از غم دست تهی
تا چه باید داد در محشر حساب زندگی
جان من خیری بکن تا بعد مرگ آید بکار
پیش ازان ساعت که نتوان دید خواب زندگی
صفحهٔ عمرت ندارد هیچ نقش دلپذیر
بنگرے گر از تامل در کتاب زندگی
ثاقب از نیرنگی ایام غافل، داد جان
سوخت کشت آرزوهایش شتاب زندگی

ولہ

شد ست این دل دیوانه مبتلای کسی | ز دست می رودم باز در هوای کسی
کدام دین و چه دل بیخود محبت را | ز دین و دل خبرم نیست در هوای کسی

ولہ

باز در سرفتاد شیدائی　　　کار من میکشد برسوائی

من نیایم ز خاکساری ہا　　　در نگاہ کسے پذیرائی

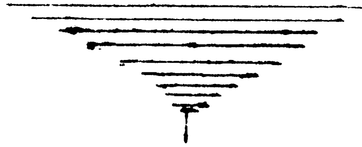
شوخی چشم ساقی عیار　　　داد برباد عقل و دانائی

دل کہ می داشتم بغارت رفت　　　داد از دلبران یغمائی

نالۂ حسرتے دریغ مدار　　　بر سر خاک ما چو می آئی

ولہ

در شیشہ نہان شراب تاکے　　　این ابر بر آفتاب تاکے

نثر عربی

هذا ما کتبه الی العالم الجلیل والفاضل النبیل مهتمم المدرسة العربیة الواقعة فی دیوبند

الحمد لله رب العالمین والصلوٰة والسلام علی خاتم النبیین
وبعدُ فهذا کتاب من العبد الضعیف المفتقر الی الله الرحمٰن
اقلّ الانام کثیر المعائب المدعو بمحمد احسن الله خان ثاقب
احسن الله الیه الی الادیب الاریب والعالم اللبیب الفاضل الاجل
جامع العلم والعمل الحبر المحقق والنحریر المدقق الالمعی اللوذعی سمیّ
نبی الله المدعو بمولانا محمد یعقوب مد الله ظله ودام فیضه قد
اردت فی سهارنفور ان ابلغ بحضرتك ما صنفتها من الکتب لکن
وقع التعویق فیها لان جاءنی من ذلك البقعة الی شاه جهان فور و
ترقی علی منصب صدر الصدور و وردت بمعیته فی هذا المقام
فالآن ارسل آتش بے دود و حاشیة للاصطرلاب وارجو ان
تقبلها وتدخلها فی دار الکتب التی تعلقت بالمدرسة العربیة وتعلمنی
وصولها الیك والسلام الذی هو خیر ختام

المرقوم ۲۳ ذی الحجه سنه ۱۲۹۹ من الهجرة النبویة علی مشرفها السلام والتحیة من بلدة شاهجهانفور

هذه صورة ما نمقه الى الخليل الجليل المولوى محمد حبيب الرحمن خان
حسرت شروانی

نحمد الله العلى و نصلى و نسلم على محمد النبى الهاشمى - و بعد فهذا
كتاب من العبد المستهام اقل الانام كثير المعاصى والمعائب الراجى
رحمة الله الواهب محمد احسن الله خان ثاقب غفر له ذنوبه الى
المحب المكرم فخر الاماثل والاقران صديقى وحبيبى المولوى محمد حبيب الرحمن
خان سلمه الله المنان - قد وصلت الى نميقتك الانيقة فى
اسعد الاحيان واشرف الاوان وشكرت الله العزيز على
عافيتك وصحة مزاجك وانا اريد ابلاغ الرقيمة لطلب رسائل اللغة
العربية الى لكهنؤ وارجو ان ترسل الهلال الى فى اقرب الساعات
وانا مشتاق بوصولها غاية الاشتياق -

قد جاءت المعلمة الى بالامس وقلت لها ان تكتب ورقا
لملاحظتكم وهي وعدتني كتابته وكانت هذه المعلمة
ملازمة فى بهيكن فور فى وقت من الاوقات فانا ارسل ذلك
الورق اليك بعد الوصول عنها وانا بالخير والعافية والسلام -

١٢ - ذى القعدة ١٣١٨ سنه من الهجرة النبويه معاضد ٤ مارچ ١٩٠١ سنه

مسجيه من اكبراباد محله كمل كترا

صورة ما كتبه الى الفاضل الناظم لمدرسة الندوة الواقعة فی لکھنؤ

اما بعد فاهدی السلام والتحية الی حضرة الفاضل الاديب حفظه الله
تعالی وسلم - انما وصل الی کتابکم العزيز فی سوابق الايام وکنت
منتظرا لوصول نصاب التعليم الی الان فارجو من لطفکم العميم
ان تمنوا علی بترسيله فی اسرع الازمنة لانی اظن انه يکون
مطبوعا وموجودا فی دار العلوم الندوة والله يبارک فی انفاسکم الشريفة
الراقم الاثم محمد احسان الله خان ثاقب احسن الله اليه من اکره اجولائی سنة ۱۹۰ع

وقد کتبه جوابا الی الحبيب الصديق المولوی محمد حبيب الرحمن خان شروانی

ذو المجد والفضائل فخر الاقران والاماثل حبيبی وصديقی دامت مكارمهم
غب اهداء التسليم والتحية فانی وجدت کتابکم الشريف وقرأت
نظمکم اللطيف فما احسن کلامکم وما احلی اشعارکم وانتم
القاءآنی الثانی فی حسن الکلام والمعانی وما حررتم فی طلبی فانا
مشتاق لقائکم حفظکم الله تعالی بالعز والاقبال ارجو عفوکم عن
ايفاء العهد فی هذا الان لانی رجعت الی الوطن بعد زمان طويل
ولکن اقصد لاحراز سعادة مشاهدة ذاتکم العالية فی اقرب الساعات
انشاء الله والبعد لا ينقص المحبة وانتم اعز الخلان کما قال ؎

خيالکم فی العين ما زال حاضرا ... وان غبتم عنی فقلبی فداکم

وانی علی العهد القدیم لثابت   ومالی فی الدنیا حبیب سواکم

وما حررتم شعرا من الاشعار الرائقة لجامع المحاسن والمحامد

محمد مزمل الله خان وانا مشتاق لکلامه العزیز فبلغوا سلامی

علیه وقلبی لدیه والله یحفظکم اینما کنتم،

کاتبه العبد الجانی محمد احسن الله خان ثاقب احسن الله الیه

اکره، کمل کترا، ۱۷ جولائی سنه ۱۹۰ مسیحی

صورة ما کتبه الی الفاضل الادیب مولانا المولوی محمد محسن الکاکوروی

نخبة الفضلاء وزبدة الادباء الدر الفاخر الجوهر الباهر کریم السجایا

کعبة المجد فی البرایا زین العالم معجزة العصر حسان الهند حضرة

استاذی ومولای المولوی محمد محسن لا زال سحاب کلامه مطیرا

غب السلام والتحیه یعرض احقر التلامذه العبد الجانی المذنب

محمد احسن الله خان ثاقب عفی عنه وارضاه انه وجد کتابکم العزیز

وهو یدعو لصحة ذاتکم وعافیة مزاجکم من الله تعالی ؎

بقیت بقاء الدهر والدهر طائع   ودمت دوام الخلق والخلق تابع

قد ختم تلمیذکم الابیات المشار الیها فی کتابه السابق حررها فی صورة

القصیدة فی مدح النبی الکریم علیه الصلوة والتسلیم ویرجوان تشرفوه

بجواب هذه السطور فی اکبرآباد والله یحفظ استاذی من شر الاعادی والسلام علی المولی

نور الحسن سلمه الله ذو المنن کتبه فی التاریخ ۱۲ نومبر سنه ۱۹۰۲ مسیحیه من محکمة رجسٹری متهرا

صورة ما كتبه الى حاذق الملك حكيم محمد اجمل خان الدهلوى وكان هو واردا فى دار الحكومة لندن

بعد الحمد والصلوة قد ارسل مكاتيب الامير المرحوم ملفوفة على الحسنة فى حضرتكم العالية وارجو ان تشرفونى بالاخبار عن وصولها وتطلعونى عن عافية مزاجكم الشريف وفراقكم شاق على الاحباب والخدام والله معكم اينما كنتم

نمقه العبد المذنب محمد احسن الله خان ثاقب على گرهـ يكم جون سنة ۱۹۱۱ع

صورة ما كتبه الى المحب الفاضل مولانا عبد الله العمادى

نخبة الاحباب وزين الفضلاء ذوالالباب مولانا عبد الله العمادى سلمه الله وعافاه ولازال رافلا فى حلل السلامة والكرامة فائزا بما نال اهل الفضل والاستقامة وبعد فقد مضت برهة من الايام ولم نتشرف من جنابكم بخبر ولا كلام فالمرجو من الله ان تكونوا بخير وعافية والموجب لتحرير هذه الالفاظ اليكم انى كتبت ترجمة لشيخنا الشيخ حسين المحدث الانصارى المشهور بشيخ حسين عرب فالمرجو ان تشرفونا بكتابة هذه الترجمة وتجعلوها فى الرسالة المنجمة المسماة بالبيان ويظن الكرم علينا من جملة الاحسان وشيخنا الممدوح مشهور ومعروف فى جميع اقطار الهند واذا تم طبع هذه الترجمة

ؤارسلوا الينا منها ثلاثة لبعض احبابنا، واذا وصلت اليكم هذه الترجمة اخبروني عن وصولها اليكم حتى يطمئن الخاطر بذلك ولا زلتم في حفظ الله وعونه والسلام

العلامة المحدث الشيخ حسين الانصاري الخزرجي دام افضاله[1]

شيخنا العلامة المحدث الشافعي الذي ليس له نظير بارض الهند في علم الحديث وهو حسين ابن محسن الانصاري الخزرجي السعدي يعني انه من ذرية سعد ابن عبادة الخزرجي الانصاري والانصار قبيلتان الاوس والخزرج وهما ابنا حارثة واصله من المدينة المنورة وانتقل بعض اجداده المسمى بعمر من المدينة الى ارض اليمن في بلدة يقال لها ثبيا من اعمال جيزان وهي بلدة بساحل البحر وكان كثير الاولاد منهم والد الشيخ حسين القاضي محسن بن محمد انتقل من مدينة ثبيا الى مدينة زبيد من ارض اليمن لتحصيل العلوم اخذ العلوم كلها من علماء زبيد منهم شيخ الاسلام السيد عبد الرحمن ابن سليمان وغيره وبعد الفراغ من تحصيل العلوم كلها صار قاضيا في بلدة حديدة ولم يزل على منصب القضاء مدة اربعين سنة الى ان مات وكانت ولادة شيخنا الشيخ حسين بن محسن في شهر جمادى الاولى لاربعة عشر ليلة خلون منها سنة الف ومائتين خمس واربعين ١٢٤٥ﻫ

[1] قد مات شيخنا الشيخ حسين في سنة ١٣٢٧ من الهجرة المقدسة في بهوفال رضي الله عنه ١٢

من الهجرة النبوية فى حديده من ارض اليمن وهى بلدة بين قمران
وعدن وحصّل العلم بقرية المراوعه عند السادات الاهدليين
والاهدليين نسبة الى جدهم الولى الكبير على ابن عمر المكنى
بالاهدل، واخذ شيخنا علم الحديث والفقه فى مذهب الشافعى
عن السيد العلاّمه حسن بن عبد البارى الاهدل، ثم انتقل الى
مدينة زبيد وحصل العلم عن مفتيها السيد العلامه سليمان
ابن محمد بن عبد الرحمن، ثم انتقل الى مكة المشرفة وحصل العلم
ايضا عن الشريف الحافظ محمد ابن ناصر الحسني الحازمی، ثم تلمذ
ايضا على الامام الحافظ احمد ابن الامام الحافظ محمد ابن على
شوكانى، وبعد فراغه من تحصيل العلوم شرع فى التدريس فى حياة
مشائخين مذكورين وكان طلبة العلم يقصدونه من كل جهة،
ثم ان توجه الى بلدة بهوفال لملاقاة اخيه القاضى زين العابدين
فى حياة المرحومة النوّاب سكندر بيگم واقام فى بهوفال سنتين
ثم رجع الى حديده ولما ارادت سكندر بيگم التوجه الى الحج طلبت
الشيخ من حديده ليتوجه معها فذهب معها الى ان فرغت
من الحج ورجع معها الى بهوفال واقام هناك سنة ثم رجع الى
حديده ثم صار قاضيا فى بلدة اللحيه من ارض اليمن واقام مدة
عشر سنين وهى بلدة متصلة بقمران، ثم انتقل من اللحيه الى
بهوفال من ارض الهند سنة الف ومائتين واربع وتسعين من الهجرة

النبوية على صاحبها افضل التسليم والتحية فی ايام رياسة المرحومة
النواب شاهجهان بيگم بسبب ما وقع بينه وبين الباشا احمد
حاكم اليمن فی مقدمة اللؤلؤ وهی قصة طويلة حاصلها ان الباشا
المذكور سأله عن اللؤلؤ الذی يخرج من البحر هل يجوز اخذ المحصول
عليه شرعًا فاجابه الشيخ بان الشرع لا يحكم بجواز ذالك فشدّ على الشيخ
وهدّده وامر بحبسه فی السجن مدة ثلاث ايام ثم دعاه وهدده
وشدّ عليه والشيخ صابر على ذلك ولم يساعده على ما يريد وكانت
مشاهرة شيخنا الممدوح فی بهوفال باسمه خاصة مائة روبية و
لاولاده لكل منهم ما يقوم بحاجته، واشتغل شيخنا حسين فی ارض
بهوفال بدرس الحديث من جهة النواب شاهجهان بيگم ورحل
اليه الناس من كل جانب وبلغت تلامذته فوق الالف منهم النواب
صديق حسن والفاضل البارع مولانا محمد بشير السهسوانی والمولوی
سلامت الله والاديب الكامل والشاعر الفاضل المولوی محمد طيب
المكّی الاصل المتوطن ببلدة رامفور والمولوی ذو الفقار احمد والمولوی
بديع الزمان الحيدرآبادی والمولوی شمس الحق العظيم آبادی
الذی شرح سنن ابی داؤد واولاده عشرة منهم خمسة ماتوا صغارًا
وخمسة احياء منهم ولده الاكبر الحافظ الاديب الشاعر المحدث
محمد بن حسين والفاضل الفقيه الحنفی الحافظ عبد الله بن
حسين وهو من احبابی سلمه الله تعالی والحافظ زين العابدين

ابن حسين - وحسن بن حسين وهو الآن مشتغل بتحصيل العلوم
عند والده وغيره والحافظ داؤد بن حسين وهو رجل شاب
له يد بالشعر والانشاء في اللسان الهندي واستاذي الممدوح متوطن
الى الآن ببلدة بهوفال احسن الله له الحال والمآل وهو الآن
عند الرئيسة المفخمة النواب سلطان جهان بيگم والية بهوفال
زاد الله قدرها وله عندها مكان عظيم وله فتاوى ومؤلفات كثيرة
وقد حضرت بفضله تعالى في درسه وتشرفت بذلك مع شريكي
حبيبي وصديقي المولوي محمد حبيب الرحمن خان الشرواني و
قرأت صحيح البخاري عليه وفقنا الله جميعاً لما يرضاه وسلك بنا
طريق النجاة والحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه
سيدنا محمد خاتم الانبياء والمرسلين وعلى آله واصحابه اجمعين

نمقه بلسانه وكتبه ببنانه العبد المذنب محمد احسن الله خان
ثاقب كان الله له ابن المرحوم المولوي محمد نصر الله خان
بهادر صدر الصدور الدهلوي ثم الاكبرآبادي بتاريخ
يوم الاحد لاحد عشر يوماً بقين من ربيع الاول سنة
الف وثلاث مائة وسبع وعشرين من الهجرة النبوية

نثر اُردو

منشی محمد احمد صاحب قمر خلف مرحوم جناب منشی امیر احمد صاحب امیر مینائی کے نام

روضۃ المجد و دوحۃ السعد محبی مکرمی منشی محمد احمد صاحب قمر سلمہ اللہ الاکبر بعد اہدائے سلام مسنون اخلاص مشحون مدعا طراز ہوں ہر چند بعد مسافت مانع ملاقات صوری ہے مگر قرب معنوی ابدی ہے امتداد زمانہ نے میری نیازمندی میں کوئی تغیر پیدا نہیں کیا، کما قال ؎

مَا غَیَّرَ البعدُ وُدّاً انت تعرفہ   وَلَا تبدلتُ بعدَ الذکر نسیاناً

امید ہے کہ آپ مع الخیر والعافیہ ہوں گے اگر کبھی کسی دور افتادہ کو یاد کر لیا کیجئے تو مخلص نوازی ہے میں آپ کی خدمت سے علیحدہ ہو کر مشاغل مختلفہ میں مبتلا رہا، کبھی انتظام املاک، کبھی ملازمت گورنمنٹ، کبھی بی اے اور لا کلاس کی خواندگی، کبھی سفر یورپ کا قصد اب دو برس سے سلسلہ سب تیتر ابیتر ہے اور ادب عربی میں مصروفیت ہے، برخوردار عطاء اللہ کی تعلیم عربی نے مجھے پھر اپنی تکمیل کی جانب متوجہ کیا، کلیات نظم و نثر فارسی مرتب ہو چکا ہے قصائد کا آغاز ہے خدا انجام کو پہنچائے اب برائے چندے اپنی سخن گذاری بند ہوتا ہے حضرت استاذ مرحوم جناب امیر مینائی کے سوانح اور اُن کے کلام پر ریویو کرنے کا ارادہ ہے، کام گو دلچسپ اور مفید ہے مگر بغیر اعانت احباب طے مرحلہ دشوار نظر آتا ہے، فہرست مضامین سوانح پیش کرتا ہوں اس کے

متعلق جو کچھ سرمایہ آپ بہم پہنچا سکیں دریغ نفرمایئے، مشاغل زندگی مرحوم آپ سے بہتر کون جان سکتا ہے اَھلُ البیت ادری بما فیھا اپنا وہ کلام جس پر صلاح ہے بھیجدیجیے میں بعد فراغ واپس کر دوں گا اور اگر یہ خلاف احتیاط ہو تو اہم حصہ صلاحوں کا اس طرح کہ اصل اور اصلاح دونوں ہوں نقل کرا کر ارسال فرمائیے جناب منشی صاحب مرحوم کے ممتاز تلامذہ کے نام و نشان سے مطلع کیجیے، رام پور میں جو جماعت تلامذہ کی ہو اس سے بھی اس کام میں مدد لی جائے، آپ توجہ فرمائیں گے تو جلد میرے التماس کا جواب شافی مل سکتا ہے، لیکن اگر دیر ہو تو اول صرف نام و نشان تلامذہ کی فہرست عنایت فرمائیے تاکہ اصل درسائل کا آغاز تو ہو جائے، کام گو مشکل ہے مگر اسعد کے نزدیک آسان ہے

توکّل علی الرحمٰن فی الامر کلّہٖ — ولا ترغبن فی العجز یوماً عن الطلب

فہرست مضامین میں تاخیر و تقدیم ترمیم دا ضافہ جو کچھ آپ ... ایں احسان ہے، ہاں اور میرے تلمذ کا ذریعہ جو سفارش نامہ تو شتۂ استاذی حضرت محسن کاکوروی مدظلہ ہوا ہے وہ اگر جناب منشی صاحب مرحوم کے کاغذات میں مل جائے تو ضرور بھیجدیجیے۔ والسلام

از آگرہ محلہ کڑہ ۳۰؍ اگست ۱۹۰۲ء

حضور میں جناب مولوی محمد محسن صاحب قبلہ مدظلہ کے

مدظلہ العالی

سلام کا نفاس النسیم تعطّرت — بھا روضۃ الریحانِ والاٰسِ والورد

عرصہ ہوا والا نامے نے مشرف کیا تھا، قصیدۂ خندان ناشتن کی نسبت جو ارشاد ہوا وہ ہرگز اس قابل نہیں تتبع کلام اساتذہ فارس اور شوق سخن نے اگر کوئی خوبی پیدا

کی ہو تو خیر، میں ایک مدت سے قصد احراز سعادت پا بوس کا کر رہا ہوں اگر حضور اجازت
دیں تو ایک ہفتے کے لیے بعد ۲۰ اکتوبر کے حاضر خدمت ہوں، ترک شعر کی نسبت
جو حکم ہوا وہ بجا ہے، قدر دان کہاں اب تو مخاطب صحیح بھی عدیم الوجود ہیں انشاء اللہ
تعمیل ارشاد کروں گا، قصائد اور مثنوی سے فارغ ہو کر اس کاہش سے نجات مل جائیگی
نوکری کی حالت یہ ہے کہ سب رجسٹراری کی قائم مقامی ملتی ہے، مستقل عہدے صاحب
انسپکٹر جنرل کے ہاتھ میں ہیں اور وہ نہیں مل سکتے مگر با اثر سفارش سے،
ججوں کی تحریرات مقبول نہیں ہوتیں، اب بھوپال سے کچھ امید کی جاتی ہے و علی اللہ
التوکل علاقے کا حال اچھا ہے، فصل بفضلہ اچھی ہے، بند و بست میں اس ضلع کے لیے
چند سال باقی ہیں، مولوی نور الحسن صاحب تو تعطیل میں کاکوری کو گئے ہونگے،
اب حضور کا مزاج کیسا ہے، رخصت ہوتا ہوں اور آداب بجا لاتا ہوں، نمقہ المذنب
ثاقب غفرلہ و لوالدیہ ۱۱ اکتوبر ۱۹۰۸ء از آگرہ۔

مولوی محمد حبیب الرحمن خان صاحب حسرت کے جواب خط میں

الحبیب المحترم النجیب بالصدیق الادیب الاریب حفظہ اللہ عز و جل

نامہ محبت ۱۹ اکتوبر کا لکھا ہوا پہونچا، یہ پڑھ کر خوشی ہوئی کہ پنجاب کو ندوے سے ہمدردی
ہے، عجلت کتابت کی یہ وجہ ہوئی کہ اعز الاحباب مولوی حبیب الرحمن خان احسن
جہانگیر نگری نے تذکرۃ الفضلاء من زمرۃ الشعراء بزبان عربی لکھنا شروع کیا ہے، اس
مجموعے کے لیے صرف وہ اصحاب منتخب ہوے ہیں جو عربی داں اور شاعر فارسی،
عربی یا اُردو کے ہیں اور جن کو مولف سے خصوصیت ہے، اس قید کے ساتھ صرف
دس بارہ شعراء کا کلام اور حال درج تذکرہ ہوگا، آپ کی تحریرات اور تالیفات بھی

مولف کو دعویٰ اُلفت غائبانہ ہے اور وہ مجبور کرتے ہیں کہ میں اصرار کروں کہ آپ بھی اپنے قدوم سے اس بزم احباب کی عزت افزائی فرمائیں، لہٰذا مکلف ہوں کہ اپنے کلام اور حالات سے مشرف فرمائیں، باقی محبت حبیب روز افزوں ہے ؎

بینی و بینک فی المحبۃ نسبۃ مستورۃ من اھل ھذا العالم،

رقیمہ طرازِ اخلاص ثاقب عفی عنہ، از آگرہ، ۲۲ر اکتوبر ۱۹۰۸ء

صاحبزادہ یار محمد خان بہادر سی، ایس، آئی، وزیر ریاست جاورہ کی خدمت میں تحریر ہوا

رافع اعلام العدل والانصاف خافض ظلام الجور والاعتساف دامت معالیہ

ہر چند بعض عوائق نے حاضر خدمت ہونے دیا مگر ایک عرصے سے جی چاہتا تھا کہ اپنے خیالات پریشان کا مجموعہ کسی وقت پیش کروں لیکن چونکہ اس میں ایک بڑے خود نمائی آتی تھی، آج تک طبیعت نے اجازت نہ دی، اب چونکہ زمانۂ فراق قریب ہے لہٰذا وہ نسخہ ملاحظے کے لیے بھیجتا ہوں، اگر وقت اجازت دے اور دلچسپی اُسکی سیر کے لیے دامن کشی کرے تو دو چار روز صحیفۂ مرسلہ زیر ملاحظہ رہے، چونکہ یہ مجموعہ مکمل طور پر شایع نہیں ہوا ہے اس لیے حفاظت اور نگہداشت ضروری ہے۔

اس کتاب کے ارسال میں اس امر نے بھی مجھے جرأت دلائی کہ جناب مغفرت مآب مدار المہام بہادر سابق جنکے محامد و مناقب میں بیاں ہر کہ و مہ تر زبان ہے اور جن کی ذات گرامی واقعی نفوس قدسیہ سے تھی ؎

قد مات قوم وما ماتت مکارمھم وعاش قوم وھم فیھا کاموات،

اُن کو زیادہ شغف دینِ متین میں تھا پس ضرور ہے کہ ایسے ملکی الصفات بزرگ کی تعلیم و تربیت

بمقتضائے الولد سر لابیہ جناب کو بھی علوم مشرقیہ سے بہرہ وافی ملا ہوا اور یہ مجموعہ شاید دل کشی کرے کیونکہ ؎

آن شعلہ کہ افتد بخس و خار رہ عشق ست ۔۔۔ ہر سوختہ زین نشہ خبردار نباشد

جاورہ، مرسلہ ۲۰ جولائی ۱۹۰۲ء

دیباچہ زبدۃ الصرف والنحو التی الفتہا لابنی العزیز عطاء اللہ خان سلمہ اللہ المنان

نحمدہ و نستعینہ، جمادی الثانی ۱۳۱۹ھ مطابق اکتوبر ۱۹۰۱ء میں جب مؤلف بمقام تحصیل باہ ضلع آگرہ سب رجسٹرار اور برخوردار عطاء اللہ اعطاہ اللہ علما نافعًا و فہمًا کاملًا میرے ہمراہ تھا تو وہ مجھ سے نحو میر اور سلم الادب (انٹرنس کورس عربی، پنجاب) پڑھتا تھا، اُس وقت مجھے یہ ضرور محسوس ہوئی کہ مسائل صرف و نحو عربی اُردو زبان میں لکھے جائیں اور اُس کو محفوظ کرا دیے جائیں تاکہ آسانی سمجھ میں آئیں اور آئندہ فن ادب میں معین ہوں لہذا یہ مختصر معرض تالیف میں آئی۔ اس رسالے میں دو باب ہیں اور ہر باب میں چند فصلیں۔

باب اول بیان صرف میں، اور اُس میں پانچ فصلیں ہیں، فصل پہلی بیان افعال میں، فصل دوسری بیان ابواب ثلاثی و رباعی میں، فصل تیسری بیان تعلیلات میں، فصل چوتھی بیان خواص ابواب میں، فصل پانچویں بیان فوائد متفرقہ علم صرف میں۔

باب دوم بیان نحو میں، اور اُس میں پانچ فصلیں ہیں، فصل پہلی بیان قوائد متفرقہ علم نحو میں، فصل دوسری بیان حروف عاملہ میں، فصل تیسری بیان عمل افعال میں، فصل چوتھی بیان عمل اسمائے عاملہ میں، فصل پانچویں بحث مستثنیٰ میں وما توفیقی الا باللہ

ایک عاشق مجبور کی زبان سے

آہ سے

دعا ہائے سحر گویند می دارد اثر وحشی
اثر می دارد اما کے شب ہجران سحر دارد

کیا میری اس تاریک شب کی سحر ہی نہیں؟ کیا مجھے دعا کا وہ مخصوص وقت جس میں اثر تقسیم ہوتا ہے کبھی نصیب ہو گا؟

حسرت اس کشتۂ اندوہ کی مایوسی پہ
جسکی کوشش سے نہ کچھ ہو نہ دعا سے کچھ ہو

اللہ اللہ نو برس کی التجا سے کچھ نہ ہوا، زبان دعا کرتے کرتے گھس گئی، نہ اجل مہربان ہوئی نہ کسی قاصد نے تسلی کی، بیمار غم مبتلائے مصیبت کی فریاد کون سنے، برگشتگی بخت جو نہ دکھائے کم ہے۔

اے نسیم سحر کے خوشگوار جھونکو! تم حریم حسن کے دخیل اور رموز عشق سے باخبر ہو، کیا تم سے کوئی مایوس وصال کچھ توقع کر سکتا ہے، کیا خاک ماوہ پر تمہارا گذر ہوتا ہے کیا تم کو اکتوبر سنہ ۱۹۱۰ء سے پہلے کے واقعات کی کچھ خبر ہے، کیا کوئی وفا شیوہ اس کشتۂ ستم کا دمساز و غمگسار تھا، کیا اسکی معصومیت کا تمکو اقرار نہیں ہے، کیا اسکی بے لوث محبت میں تمکو شک ہے، پھر اب کیا ہو گیا، کیوں میرے حال تباہ سے یہ چشم پوشی کیوں ہے، میری غربت اور تنہائی اسکو کسطرح گوارا ہوئی، میں تنہا کیوں ہوں، وہ باوفا میری آنکھوں سے کیوں پنہاں ہے، کیا زمانے نے اس نقش دلفریب کو صفحۂ ہستی سے مٹا دیا، اور اب اُسکے نورانی پیکر نے غبار پریشاں کی صورت اختیار کر لی، کیا اسباب وصال منقطع ہو گئے، کیا اب اُس خیر مجسم کو اس عالم کثیف سے کوئی واسطہ نہ رہا، کیا وہ عصمت مآب فضائے لطیف میں جلوہ گر ہے، خیر اب اگر مجھے سروکار نہیں تو جہاں کہیں بھی ہے

کس حال میں ہی، کیا میرے مصائب کی اُسکو خبر ہی، اُسکے فراق کے صدمے جو شب و روز میرے اطمینان کے دشمن ہیں کیا وہ اُن سے آگاہ ہی، ملاقات کیوں نہیں ہوتی، مانع کون ہی، سترہ برس کی صحبت و رفاقت خواب فراموش کیوں ہوگئی" جب ایک لمحے کی جُدائی گوارا نہ تھی تو اب یہ نو برس کی مفارقت کس دل سے اختیار کی، اے پیارے جھونکو جاؤ اور مجھے اُسکی خبر لادو، یہ احسان تمھارا میں کبھی نہ بھولوں گا، عمر بھر کے لیے غلام رہوں گا، آہ، کوئی جواب نہیں، کیا کروں، کس سے کہوں، آخر کوئی بھی ہی جو جائے، اور میرا حال زار اس کو سُنائے، اُس کی خاک عنبر آگیں ہو، نہ خود کیوں خاموش ہی، با اینہمہ رغبت یہ کدورت کیوں ہی، کیا حجاب ہی، نہ خط ہی نہ جواب ہی، اللہ، تیری ذات بے نیاز ہے تیرے سامنے ہر مشکل آسان ہی، تو حلّال مشکلات قادر و توانا ہی، تیرے لیے دعوئ انا ولا غیری زیبا ہی، خاک پر تیری فرمانروائی، افلاک تیرے مطیع، نسیم تیرے ایوان قدس کی جاروب کش، تسنیم و جحیم تیرے منقاد، شجر و حجر تیرے حلقہ بگوش، تو مسجود بحر و بر، تو غنی، تجھے کسی کی کیا پروا، مگر با اینہمہ برتری و یکتائی تو اپنے بندوں پر ماں باپ سے زیادہ شفیق، تیرا دریائے رحمت ہر وقت موج زن، تیرا حلم و عفو عاصیوں کا پردہ دار، تو میری رہنمائی کر، مجھے اپنی طرف بلا، اور اس دودلی سے نجات دے، پریشانیاں دور فرما، اور فراغ و سکون عطا کر۔ ثاقب المدعو باحسن اللہ خان،

مقدمہ خمخانہ سرور

خاندان | شاعر رنگیں نوا منشی دُرگا سہائے صاحب سرور مرحوم ماہ پوس سمہ ۱۹۲۹ مطابق ۱۸۷۳ء کو اسی قصبہ جہان آباد ضلع پیلی بھیت میں پیدا ہوئے۔ سرور کے والد

حکیم پیارے لال صاحب قصبۂ جہان آباد کے رؤسا میں سے ہیں اور زمینداری
و مطب وجہ معاش ہے، وہ ڈسٹرکٹ بورڈ کے ممبر بھی ہیں۔

تعلیم | جناب سرور نے مدرسۂ تحصیلی جہاں آباد سے مڈل اُردو کا امتحان پاس کیا، پھر انگریزی مڈل کے امتحان میں شریک ہوئے، اور بطور خود انگریزی میں انٹرنس کلاس کی استعداد بہم پہونچائی، مولوی سیّد کرامت حسین صاحب بہار تخلص سے فارسی کتابیں پڑھیں، اور فن شعر میں بھی اُنھیں سے اصلاح لی کچھ عرصے کے بعد حضرت بیان یزدانی میرٹھی کے کلام کو پسند کیا اور اپنے آپ کو اُن کا شاگرد معنوی سمجھنے لگے، وہ پہلے وحشت تخلص کرتے تھے پھر سرور تخلص قرار دیا۔

معاش | وہ کچھ عرصے تک ایک رئیس ضلع بجنور کے صاحبزادہ کی تعلیم پر مامور اور دو تین سال تک رسالۂ زمانہ کانپور کے دفتر میں منیجر رہے، بعدۂ اپنے وطن جہاں آباد میں آکر مطب شروع کیا مگر اُس کو وجہ معاش قرار نہیں دیا، جب کبھی کوئی مریض فیس کے قبول کرنے کے لیے اصرار کرتا تھا تو کہہ دیتے تھے کہ تھوڑی سی شراب لے آ۔

اخلاق و عادات | سرور مرحوم متواضع، نیک طینت اور راست باز تھے، اور شعر و سخن ہر وقت اُن کی دلبستگی کا مشغلہ تھا۔ اُن کے حالات سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ نہ بڑے ذی علم تھے، نہ بڑے صاحب ثروت و جاہ، اور نہ کوئی معزز عہدہ دار تھے، لیکن شاعر کو ان میں سے کسی چیز کی احتیاج نہیں ہے، وہ عالم خیال کا بادشاہ ہوتا ہے اور کسی کی دولت و ثروت کی اُس کی نگاہ میں کوئی وقعت نہیں ہوتی نیچر اُس کی روح کے لیے اپنی کرشمہ سازیوں کی وہ رنگینیاں پیش کرتی ہے جس سے اسکی زندگی خوشگوار اور اُس کا وقت بہار بے خزاں بن جاتا ہے، اور اہل دانش اُس مہبطِ انوارِ قدسی

کو اپنے سرآنکھوں پر جگہ دیتے ہیں، لیکن اگر سخنور صاحب علم و فضل بھی ہو تو اُس کا کیا پوچھنا ہے۔

رحلت جب سے اُن کی اہلیہ اور اُس کے بعد اُن کے اکلوتے بیٹے نے جو سات سال تک آغوش سے دریں پرورش پاتا رہا مفارقت دائمی اختیار کی اُس وقت سے سرورؔ نے اس نشار فانی کے عیش و راحت کو رخصت کر دیا تھا اور دنیا کے کاروبار کی وہ کوئی پروانہ کرتے تھے، البتہ اس تنہائی اور بیکسی کے ایام میں شاعری اُن کی مونس و رفیق تھی۔ مگر فن سخن کے ساتھ کمبخت شراب بھی غم غلط کرنے کے لباس میں اُن کی مصاحب ہو گئی جس نے بالآخر ذات الجنب کی صورت اختیار کی، اور وہ ۳۰ر نومبر ۱۹۱۰ء کو بیمار ہو کر ۳ر دسمبر ۱۹۱۰ء کو ۳۷ سال کی عمر میں بمقام پیلی بھیت جہاں وہ اپنے بھائی منشی مصری لال صاحب ورما کے پاس مقیم تھے راہی ملک بقا ہوئے۔ افسوس! سرورؔ سا نونہال گلزار سخن صرصر فنا کے ایک جھونکے سے پژمردہ ہو گیا، اور ایسے گوہر آبدار کو دستبرد زمانہ نے ہم سے چھین لیا، جوان مرگی کا داغ خدا دشمن کو بھی نہ دکھائے۔ یہ ایسا بلبل ہزار داستان چار روز کی بیماری میں ہنستا بولتا دفعتہً نقاب احتجاب میں چھپ جائے وہ زخم ہے جسکا التیام ممکن نہیں، سرور نہیں گئے، سوز و گداز، کاہش و درد، افسوں و افسانہ ساقی و پیمانہ، حسرت و عبرت، طریقت و معرفت کی مجلسوں اور ہنگامہ آرائیوں کو درہم و برہم کر گئے آہ! (راقم)

نہ نقش پائے عزیزاں نہ بانگ کوس رحیل ... یہ کب کدھر کو گیا کارواں نہیں معلوم

حالت مرض میں شراب کی احتیاط کی جاتی تھی، جب ایک روز خدمتگار نے

بجائے شراب مرحوم کو پانی کا گلاس دیا، تو ہنسے اور کہا ؎

بجائے مے دیا پانی کا اک گلاس مجھے　　سمجھ لیا مرے ساقی نے بدحواس مجھے

جناب سرور کی وفات کا ماتم صاحبان اخبار اور اڈیٹران رسائل نے کیا، شعراء نے اُن کی وفات پر نوحے اور قطعات تاریخ ارتحال موزوں کیے۔

شاعری پنڈت دیاشنکر نسیم کے بعد اب تک کسی شاعر کو فرقہ ہنود میں یہ مقبولیت نصیب نہیں ہوئی، ابتدا میں اُن کا کلام اخبار انیس ہند میرٹھ میں شایع ہوتا رہا، اُسکے بعد رسالہ اُردوے معلی و مخزن کو اُن کی نظم نے زینت دی، اور زمانہ کے لیے تو سرور نے اپنے آپ کو وقف ہی کر دیا تھا، رسالہ ادیب کی عمر ابھی ایک سال کی ہے اسمیں بھی مرحوم نے گل افشانی کی ہے نیچرل نظم اُردو کے موجد اگرچہ پروفیسر آزاد مرحوم اور شمس العلماء حضرت خواجہ حالی مدظلہ العالی ہیں مگر سرور نے اُس کو ایشیائی شاعری کی رنگینی سے بہت کچھ دل آویز کر دیا۔

فارسی ترکیبیں وہ حسن و خوبی کے ساتھ اپنے اشعار میں کثرت سے استعمال کرتے ہیں، اِسکے سوا تشبیہات بلیغ اور استعارات لطیف سے اُن کا کلام دلربائی کی ایک خاص شان رکھتا ہے سرور کی شاعری میں جوش طبیعت میں سوز و گداز اور بیان میں تاثیر ہے، البتہ "آہ" کا بہت استعمال کیا ہے بلکہ یہ غلط نہیں ہے کہ شعر میں کمی الفاظ کو بلاضرورت بھی اسی لفظ سے پورا کیا ہے کہیں کہیں کچھ اور کمزوریاں بھی نظر آتی ہیں جن پر ہم نے صفحات آتیہ میں انتخاب کلام کے وقت خط کھینچ دیا ہے مگر جب ہم روح رواں شاعری یعنی جذبات و واردات خیالات کی فراوانی، مضامین متنوعہ پر قدرت نظم اور اصناف سخن پر تسلط کی کیفیت معائنہ کرتے ہیں اور اُن کا کلام پڑھتے ہیں تو یہ کمزوریاں

ہمارے سرور میں خلل انداز نہیں ہوتیں بلکہ حسن معانی ہم کو اُن کے احساس ہی کی فرصت نہیں دیتا۔

تعجب ہے کہ وہ ایسے مقام میں پیدا ہوے جسکی آب و ہوا میں شاعری کا نشو و نما کچھ کم غیر ممکن تھا۔ نہ وہاں شعر و سخن کا چرچا تھا اور نہ کوئی علمی سوسائٹی تھی، پھر جناب سرور کی لیاقت علمی بھی کوئی غیر معمولی نہ تھی ان حالات پر نظر کر کے ان کی سخن پروری اور نکتہ پردازی ایک معجزہ معلوم ہوتی ہے۔

اس تمام ترقی کا سبب سوا اسکے کچھ اور سمجھ میں نہیں آتا کہ اُنھوں نے اساتذہ دہلی کے کلام کا مطالعہ خوب غور سے اور بار بار کیا، اور صحیفہ فطرت پر بھی وقتاً بعد وقتٍ نگاہ ڈالتے رہے، اور سب سے زیادہ وہ اس بات میں خوش نصیب ہوے کہ نیچر نے اُن کو شاعر بنانے میں بخل نہیں کیا، بلکہ فیاضی سے درد و طپش، سوز و گداز کی دولت عطا فرمائی۔

غزل گوئی کی جانب اُنھوں نے توجہ نہیں کی مگر کوئی نظم اُن کی ایسی نہیں ہے جسکو تغزل کی رنگ آمیزی نے شوخ نہ بنا دیا ہو۔ افسوس ہے کہ سرور کی عمر نے وفا نہ کی ورنہ یہ تمام محاسن سخن پایۂ تکمیل کو پہنچ جاتے۔

ہندو اور مسلمان دونوں نے اُن کے کلام کی داد دی اور یہ دونوں گروہ اُنکی مرگ بے ہنگام کے ماتم میں شریک ہیں۔ کون کہہ سکتا ہے کہ آیندہ مناظر قدرت نیرنگی عالم اور وطن پرستی پر ایسی دلکش سخن طرازی پھر دیکھنے اور سننے میں آے گی۔

اب ہم سرور کے کلام کا نمونہ جو اُنھوں نے بعض مقاصد مختلفہ پر لکھا ہے ہدیہ ناظرین کرتے اور اُن کو دعاے خیر سے یاد کرتے ہیں۔ علی گڈھ، ۱ اپریل ۱۹۱۱ء

دیباچہ خطوط منشی امیر احمد معروف بہ مکتوبات امیر مینائی

نحمدہ تعالیٰ ونصلی ونسلم علی خیر الوریٰ ۱۳۲۸ھ سنہ ۱۹۰۲ عیسوی سے میں بذریعہ اعلانات قند پارسی، زبدۃ الرسائل (یہ دونوں ماہواری رسالے تھے جن کو میں اڈٹ کرتا تھا) وا گر دوسرے علی سبیل التواتر والتوالی اس امر کے درپے رہا ہوں کہ استاذی جناب منشی مفتی امیر احمد صاحب مرحوم کا مجموعۂ نثر کسی طرح مرتب ہو جاوے،

جو بے پروائی استاذ کے صاحبزادوں علی الخصوص منشی محمد احمد صاحب خلف اکبر جناب مرحوم (جن سے تعارف کے سوا ایک طرح کی خصوصیت بھی ہے) اور مرحوم کے تلامذہ حضرت جلیل وغیرہما سے اس بارے میں ظہور میں آئی اس کا بیان دل خون کن ہے، ان احباب نے کوئی تحریر استاذ مرحوم کی مرحمت نہیں کی، بلکہ سچ یہ ہے کہ بعض نے تو میرے خطوط کا جواب تک نہیں دیا۔

اس بے پروائی کے ساتھ جب جناب مرحوم کا خلق اور محبت یاد آتی ہے تو زمانہ آنکھوں میں تیرہ و تار ہو جاتا ہے، ایسا کوئی عریضہ میں نے استاذ کی خدمت میں نہیں بھیجا جسکا جواب نہ دیا ہو۔ اور کوئی ایسا مسئلہ فن شعر کے متعلق دریافت نہیں کیا، جسکی جانب توجہ نفرمائی ہو،

شکوت وما شکوی لمثلی عادۃ ولکن تفیض الکاس عند امتلائها

پس جو خطوط حضرت مغفور کے بہم ہو سکے اُنھیں کو غنیمت سمجھ کر مجموعہ مرتب کرتا ہوں، ارباب فن ملاحظہ فرمائیں گے کہ استاذ کو مبدا فیاض سے کیا متانت اور سلاست بیان عطا ہوئی ہے۔

مجھے اس امر کا ظاہر کرنا ضرور ہے کہ اس مجموعے کی ترتیب نتیجہ ہے مولوی محمد حبیب الرحمن خانصاحب

شروانی ابقاہ اللہ تعالیٰ وسلم کے مسلسل تقاضون کا، ورنہ مجھے کہ جو فن شعر سے محبوب کو وداع کر چکا ہو کسی تالیف و تصنیف کی امید رکھنا عبث تھا، مزید برآن پہلے اپنی حالت اور تھی اب کیفیت اور ہے آلام گوناگوں کا ہشین روزافزوں جب یہ صورت ہو، تو تالیف کی کیا ہمت ہو پھر یہ آفت کہ جو کیفیت ایک مدت سے طاری ہے تجربے نے اُس کے تغیر کو غلط ثابت کیا، آس یاس ہو گئی کما قلت

ویران دل کسی سے بسایا نہ جائے گا اس گھر میں اب چراغ جلایا نہ جائے گا

وقد قال الحسین بن مطیر ؎

لقد[1] کنت جلداً قبل ان توقد النوی علی کبدی جمراً بطیاً خمودھا

وقد[2] کنت ارجوان تموت صبابتی اذا قدمت ایامھا وعھودھا

فقد[3] جعلت فی حبۃ القلب والحشا عھاد الھوی تولی بشوق یعیدھا

جناب سید زاہد حسین صاحب زاہد نے خط ارسال کیے اور یہ غائبانہ محبت بھی صرف کی فرمائی

---

[1] الجلد الشدید القوی والجمر جمع جمرۃ وھی النار الموقدۃ والضمیر فی خمودھا للہ
ترجمہ: تحقیق میں ایک مضبوط شخص تھا اس سے پہلے کہ میرے جگر پر فراق ایک بھڑکتی آگ جو بہت دیر میں بجھتی ہے روشن کرے ۱۲

[2] ترجمہ، اور مجھ کو امید تھی کہ میرا عشق مر جاے گا رجاتا رہے گا جبکہ اس کے دن اور زمانہ (بصیغہ جمع) آئے گا یعنی مرنے اور زائل ہو جانے کے دن اور زمانہ، یا جب کہ اس کے دن اور زمانہ پرانا ہو جاے گا ۱۲

[3] حبۃ القلب ھی العلقۃ السوداء فی جوفہ العھاد جمع عھدۃ وھی مطر اول السنۃ۔ تولی مد کیا جاتا ہے۔ ترجمہ سو اس عشق نے میرے سویداے قلب اور اعضاے باطنی میں باران محبت برسایا جو سبب شوق عظیم کے اسکو لوٹا لاتا ہو مدد کیا جاتا ہے یا مکرر برسایا جاتا ہے ۱۲

کہ مرحوم کے کچھ حالات لکھ کر زحمت فرمائے۔ جناب سید فضل الحسن صاحب حسرت موہانی
بی اے ایڈیٹر اردوے معلی نے اپنے بیش قیمت رسالے میں وقتاً بعد وقت جناب مرحوم
کے خطوط مجھسے لیکر شایع کیے جس سے استاذ کے تلامذہ اور احباب میں فی الجملہ تشویق
پیدا ہوئی اور کسی قدر سرمایہ بہم پہونچا۔ میں ان صاحبوں کا دل سے شکر گذار ہوں
جناب برہم، حضرت کوثر خیرآبادی، جناب قاضی محمد خلیل صاحب حیران
حضرت طاہر فرخ آبادی، مجی مولوی نور الحسن صاحب بی اے، ال ال بی،
خلف اکبر جناب قبلہ اُستاذی واستاذ العصر حسان الہند مولوی محمد محسن صاحب کاکوروی
طاب اللہ ثراہ، مولوی اعجاز حسن خان صاحب اور حضرت شہیر کا بھی جنھوں نے ابلاغ مکاتیب میں
مضائقہ نہیں فرمایا شکریہ ادا کرتا ہوں۔
واضح ہو کہ اس مجموعے کی ترتیب اگست ۱۹۰۷ء میں کی گئی تھی مگر خطوط اور
سوانح اُستاد کے انتظار میں اب نومبر ۱۹۱۰ء میں بہت کچھ ترمیم اور اضافے کے بعد
شایع ہوتا ہے۔
اس کتاب کا تاریخی نام خطوط منشی امیر احمد ہے۔
۱۳۲۸ھ
میرا قصد تھا کہ صرف وہ خطوط کتابی حیثیت میں شایع کیے جائیں کہ جن میں
یا ادب کی رنگینی ہو یا فن شعر کے متعلق کوئی نکتہ، بحث یا کوئی بات ہو مگر شمس العلما مخدومی
حضرت مولانا شبلی نعمانی دامت افاضتہم نے فرمایا کہ نہیں، تمام تحریریں جو مل سکیں بلا
ترک و حذف درج کی جائیں کیونکہ مصنف کے فقرے فقرے اور لفظ لفظ سے اُس کے
حالات، خیالات، ذکاوت اور طبیعت کا پتا لگتا ہے، پھر ایسے خط جنمیں انشا کی رنگینی
یا بحث فن ہو بہت کم مل سکے، بس جو مکاتیب استاذ مرحوم کے مجھ کو بہم پہونچے ہیں وہ سب

شایع کیے جاتے ہیں۔

مخفی نہ رہے کہ بعض اصحاب نے مجھے اس امر پر مجبور کیا کہ مکتوبات کی ابتدا استاد مرحوم کے سوانح اور اُن کے کلام کے ریویو سے کی جائے، اس میں مشکل یہ واقع ہوئی کہ جو خط میں نے استاد کے فرزند اکبر منشی محمد احمد صاحب کو بطلب حالات مرحوم لکھا اُسکی جانب اُنھوں نے کوئی توجہ نہ کی، خیر جناب زاہد نے کچھ حالات استاد کے مجھے لکھ بھیجے اور خود میں نے بعض سوانح متفرق رسائل اور تذکروں سے لیکر مختصر اور ضروری تاریخ مرتب کردی۔

کلام پر ریویو کرنے میں یہ دقت محسوس ہوئی کہ اول تو میں بے بضاعت پھر ایسے کامل الفن اور اپنی ہی اُستاد کے نتائج فکر پر نکتہ چینی کرنا بڑی دشواری کا سامنا تھا، مگر چار ناچار کرنا پڑا، امید ہے کہ انصاف گزین طبایع انصاف کریں گے،

سلہ راقم کی شاعری کی ابتدا جناب قبلہ حضرت محسن کاکوروی رح کی خدمت میں ہوئی، پھر جب میں ۱۸۸۶ء میں ملازم ہو کر رام پور گیا تو حسب سفارش جناب محسن چند اردو غزلیں جناب منشی امیر احمد صاحب مرحوم کو دکھانے کا اتفاق ہوا، اُس کے بعد آگرے میں فارسی نظم اور عربی نثر کیطرف میلان خاطر زیادہ ہوا اور معقول سرمایہ کلام کا جمع ہو گیا جو کسی وقت انشاء اللہ تعالیٰ شایع ہوگا۔

مین پوری میں جب میں اُستاذی حضرت محسن کی خدمت میں حاضر ہوا کرتا تھا تو اُس وقت مولانائے ممدوح کے والد ماجد جناب مولوی حسن بخش صاحب مرحوم بقید حیات تھے، اُن سے میں شرح جامی پڑھتا تھا، میری عمر اس وقت بارہ تیرہ سال کی تھی، حضرت مولوی حسن بخش صاحب نے مولانا حسن علی صاحب محدث لکھنوی سے فقہ، حدیث اور تفسیر کی تکمیل کی تھی، اور جناب مولانا حسن علی صاحب محدث شاگرد رشید فخر المحدثین حضرت مولانا شاہ عبد العزیز صاحب دہلوی رحمۃ اللہ علیہ کے تھے۔ راجہ کندن لال اشکی نے جو لکھنؤ کے عمائد سے تھے کتاب سوانح میں جن اہل علم سے اپنی ملاقات کا تذکرہ فرمایا ہے اُس خصوص میں مولوی حسن بخش صاحب مرحوم سے بھی ملاقات کا بمقام مین پوری ذکر کیا ہے۔ ثاقب

وانا العبد المستہام اقل الانام کثیر المعائب الراجی رحمۃ اللہ الواہب محمد احسن اللہ خان ثاقب احسن اللہ الیہ علی گڈھ، نومبر ۱۹۱۰ء

(نزیل دہلی)

مقدمہ مینائے سخن

واسوخت میں شاعر ابتداءً اپنی بیگانگی عشق و محبت سے پھر گرفتار بلا ہونا بیان کرتا ہے، پھر کسی محبوب پر فریفتہ ہوتا ہے اور ایک مدت تک مصائب و آلام فراق جھیل کر کامیاب وصال ہوتا ہے چند روز مسرور رہتا ہے، پھر اغیار یا اقربائے معشوق مخلل انداز ہوتے ہیں اور محبوب کج ادائی کرنے لگتا ہے، عاشق کو یہ بات ناگوار ہوتی ہے وہ معشوق سے ازراہ طنز و تشنیع کہتا ہے کہ تجھ سے زیادہ حسین تلاش کرونگا جو میرا مطیع ہوگا اور ہر وقت میری مدارات میں مصروف رہیگا اُس وقت تو شرمندہ ہوگا اور اپنے جور و جفا پر نادم۔ غرض شاعر انھیں مضامین کو طول دیکر واسوخت کو تمام کرتا ہے،

فارسی میں وحشی یزدی نے واسوخت کی ابتدا کی اور غالباً اُسی پر اس مضمون کا خاتمہ بھی ہوگیا۔ کیونکہ کسی اور شاعر کا فارسی واسوخت دیکھنے میں نہیں آیا۔

اُردو زبان میں پہلے پہل واسوخت سلطان عالم واجد علی شاہ بادشاہ اودھ کے عہد میں امانت لکھنوی نے پھر مداری لال نے لکھا، اُسکے بعد تقلیداً اور شعرا نے بھی چند واسوخت لکھے مگر اب عرصے سے یہ مضمون متروک ہوگیا ہے۔ اِس مجموعے میں واسوخت نتیجۂ فکر سخنور عالی نظر حضرت امیر مینائی علیہ الرحمۃ ہیں اُستاد امیر بڑے پایہ کے شاعر تھے، آپ ۱۶ شعبان ۱۲۴۳ھ روز دوشنبہ کو بعہد نصیر الدین حیدر بادشاہ

اودھ بیت السلطنۃ لکھنؤ میں پیدا ہوئے، ۵

درسیات کی تحصیل علما فرنگی محل اور دیگر علما نامور مثل حاجی مفتی محمد سعد اللہ صاحب مرحوم مرادآبادی کی خدمت میں کی تھی، قبل غدر ۱۸۵۷ء ایک دیوان مرتب فرمایا تھا جو اُس ہنگامے میں تلف ہو گیا، دربار شاہی میں بھی رسائی تھی بعد ایام غدر ۱۲۷۵ھ میں نواب یوسف علی خان بہادر متخلص بہ ناظم مسند آرائے ریاست رام پور نے طلب فرما کر حاکم دیوانی جسکا لقب مفتی عدالت تھا مقرر کیا۔ نواب ناظم کی رحلت کے بعد اُن کے فرزند اور جانشین خلد آشیان نواب کلب علی خان بہادر نے بہت کچھ قدردانی فرمائی اور تلمذ اختیار کیا، ۴۰ برس رام پور میں جناب امیر نے عزت و آبرو اور عیش و راحت کے ساتھ بسر کیے، آخر میں حسب الطلب فرماں فرمائے دکن ۱۰ رجمادی الاولی ۱۳۱۸ھ کو وارد حیدرآباد ہوئے اور ایک مہینے نو روز کے بعد بتاریخ ۱۹ جمادی الاخری ۱۳۱۸ھ شہر مذکور میں انتقال فرمایا۔

نہایت نیک نہاد، متعبد، متواضع بزرگ تھے، آج تمام ہندوستان اُن کو فن شعر میں استاد مانتا ہے، علاوہ دیگر تالیفات و تصنیفات کے تین دیوانوں کے مالک ہیں، جناب باری عزاسمہ داخل فردوس بریں فرمائے۔ چند بند دست راست کے اس مقام پر بطور نمونہ درج ہوتے ہیں۔ مرقومہ وکٹوریا کالج، گوالیار ۲۴ نومبر ۱۹۱۹ء

خواجہ حالی مرحوم کا کلام فارسی و عربی

حضرت مولانا خواجہ الطاف حسین صاحب حالی مرحوم فرزند خواجہ ایزد بخش صاحب مغفور حضرت شیخ عبد اللہ انصاری رحمۃ اللہ علیہ کے اخلاف سے تھے، مولانا کی

عمر نو سال کی تھی کہ اُن کے والد ماجد نے انتقال فرمایا، اول مولانا نے قرآن مجید حفظ کیا، پھر فارسی شروع کی جب فارسی سے طبیعت کو فی الجملہ مناسبت پیدا ہو گئی تو عربی کا شوق ہوا مگر ہنوز کتب درسیہ تمام نہ ہوئی تھیں کہ اُن کو شادی پر مجبور کیا گیا، سترہ برس کے سن میں اُن کا عقد ہوا اور اب اُن کے اعزہ تلاش ملازمت کے لیے متقاضی ہوئے مگر چونکہ تحصیل علم کا شوق غالب تھا وہ اُن سے روپوش ہو کر دہلی چلے گئے جہاں اُنھوں نے جیسا کہ ہم سے خود بیان فرمایا تھا جناب مفتی صدر الدین خاں صاحب آزردہ سے ڈیڑھ برس تک عربی کی کتابیں پڑھیں، نواب صدیق حسن خاں مرحوم آف بھوپال بھی اُنھیں ایام میں مفتی صاحب مرحوم سے درس لیتے تھے، مولانا نے اُسی زمانے میں مرزا غالب مرحوم سے فن شعر میں تلمذ اختیار کیا۔

۱۸۵۶ء میں اُن کو قلیل تنخواہ کی ایک ملازمت کلکٹری میں مل گئی مگر ۱۸۵۷ء میں جب ہنگامۂ غدر ہندوستان میں برپا ہوا تو وہ ترک ملازمت کر کے اپنے وطن پانی پت کو واپس چلے گئے اور وہاں فضلاء شہر سے بلا ترتیب خاص منطق، فلسفہ، تفسیر، حدیث کا درس لیا، بعد چندے پنجاب گورنمنٹ بک ڈپو میں ایک اسامی پر مقرر ہو کر لاہور تشریف لے گئے جہاں اُن کو اصلاح ترجمہ کی خدمت سپرد ہوئی یعنی جو ترجمہ انگریزی کتابوں کا اُردو میں کیا جاتا تھا اُس کو وہ از روے محاورہ و روزمرہ اصلاح کرتے تھے، اس خدمت پر چار برس تک مامور رہے۔

چونکہ خدمت ترجمہ کے زمانے میں اُن کو انگریزی خیالات اور انگریزی علم ادب سے فی الجملہ ربط پیدا ہو گیا تھا، اس لیے ۱۸۷۴ء میں جب کرنیل ہالرائڈ ڈائرکٹر

سرشتۂ تعلیم پنجاب کے ایما سے لاہور میں ایک ایسے مشاعرے کی بنیاد قائم ہوئی جسمیں شعرا کو بجائے مصرع طرح کے کسی مضمون خاص کا عنوان طبع آزمائی کے لیے دیا جاتا تھا تو اُس مجلس میں مولوی محمد حسین آزاد مرحوم اور مولانا حالی جدید شاعری کے رکن رکین تھے۔

لاہور سے وہ دہلی میں اینگلو اربک اسکول میں مدرس مقرر ہو کر تشریف لائے اور انھیں ایام میں لاہور جنھیں کالج میں بھی آٹھ مہینے تک اتالیق رہے، لیکن چونکہ یہ خدمت اُن کے مذاق کے موافق نہ تھی اس لیے پھر بدستور مدرسی پر دہلی میں چلے آئے۔ ۱۸۶۳ء میں مولانا کا تعلق نواب محمد مصطفٰے خان صاحب شیفتہ رئیس جہانگیر آباد ضلع بلند شہر کی سرکار میں ہو گیا، نواب صاحب علاوہ کمال سخن کے قدر دان کمال بھی تھے، وہ مولانا کی نہایت قدر فرماتے تھے اور اپنے ساتھ شریک غزل گوئی کرتے تھے، چنانچہ اکثر فارسی غزلیں دونوں صاحبوں کی ایک ہی زمین میں ہیں، نواب شیفتہ کے کمال کی نسبت مولانا ایک خط میں حافظ عبد الرحمن مرحوم پانی پتی المتخلص بہ تحسین کو تحریر فرماتے ہیں "ملازمت این یگانۂ روشن طبع، آگاہ دل را از فتوحات غیبی می شمرم، ذہن ثاقب و فہم رسا و طبع جواد و خلق کریم و فکر صائب و نظر عمیق بریں پایہ کمتر دیدہ شدہ، الحق فرشتہ را طبع کرشمہ سنج و خاطر سحر آفرین بخشیدہ بصورت انسان آفریدہ اند" جناب والد مرحوم مولوی محمد نصر اللہ خان بہادر صدر الصدور کو بھی نواب صاحب کے ساتھ خصوصیات تھیں اور وہ بھی اُن کے موصف و مداح تھے، آٹھ نو برس تک مولانا نواب صاحب موصوف کی خدمت میں رہے،

۱۳۰۹ھ میں جب سر آسمان جاہ بہادر مدار المہام حیدر آباد دکن علی گڈھ
کالج کے ملاحظے کو تشریف لائے تو مولانا بھی وہاں موجود تھے، مدار المہام صاحب ممدوح نے بسلسلۂ
امداد مصنفین ۱۰۰ ماہوار کا وظیفہ اُن کے لیے تجویز فرمایا، پھر جب مولانا ٹرسٹیان
علیگڈھ کالج کے وفد کے ہمراہ حیدر آباد گئے تو نواب مدار المہام بہادر نے ۵۰ روپیہ
کا اضافہ کرکے سو روپے ماہوار اُن کا وظیفہ کر دیا، یہ وظیفہ اُن کی حیات تک جاری رہا۔
وظیفہ مقرر ہو جانے پر اُنھوں نے مدرسی دہلی سے استعفا دیدیا اور اپنے وطن کو چلے
گئے اور قومی تصانیف میں تا حیات مشغول رہے۔

مولانا جدید شاعری کے بانی تسلیم کیے گئے ہیں اور اُن کا مسدس قومی از روے
شہرت و مقبولیت بے مثل ہے۔

حکومت برطانیہ نے بھی اُن کے علم و فضل کی قدر فرما کر اُن کو شمس العلما کے
خطاب سے مخاطب فرمایا، مولانا صاحبِ تصانیف کثیرہ ہیں اور اُن کی کتابیں عرصۂ دراز
تک زندہ رہیں گی اُن کی تصانیف سے کلیات نظم اُردو، حیات سعدی، یادگار غالب
اور حیات جاوید وغیرہ چھپ کر ملک میں مشہور ہو چکی ہیں، فی الحال مولانا کا مجموعۂ نظم
و نثر فارسی و عربی شایع ہوا ہے۔ اس مجموعے کے ملاحظے سے اہل نظر کو واضح ہو گا کہ جناب
مصنف کو زبان فارسی و عربی پر کافی قدرت حاصل ہے، وہ نظم و نثر فصیح و بلیغ لکھتے ہیں
اور متانت و رزانت اُن کے کلام سے ہویدا ہے۔

مولانا کے اشعار میں حقائق و معارف کا عنصر غالب ہے، شوخی و رندی کے
نمونے مولانا شبلی نعمانی کے اشعار فارسی میں ملیں گے۔ حضرت خواجہ عزیز الدین صاحب
عزیز لکھنوی کا پایۂ فارسیت بہت بلند ہے۔ مولانا کی عربیت کی داد اُدباے مدینہ منورہ نے

بھی دی ہو جیسا کہ حضرت مولانا شاہ عبدالغنی صاحب دہلوی مجددی نقشبندی نزیل مدینہ طیبہ نے اُس قصیدے کی رسید میں جو عربی میں مولانا حالی نے اُنکی شان میں تصنیف فرمایا تھا تحریر فرمایا ہے "ما استحسنها بعض ادباء المدینۃ المنورۃ لما فیہ من البراعۃ والفصاحۃ"

مولانا نہایت پاک باطن اور برگزیدہ بزرگ تھے، تواضع، انکسار، رحم، مروت، اور ہمدردی مخلوق الٰہی اُن کے جوہر ذاتی تھے۔ راقم سنہ ۱۹۰۸ء میں بمقام پانی پت اُن کا مہمان تھا، برسات کا زمانہ تھا، دو تین روز مینہ بہت زور شور سے برسا اور غرباء کے مکان گرنے لگے، مولانا کا معمول تھا کہ روزانہ میرے پاس آٹھ بجے صبح سے بارہ بجے تک اور عصر سے عشا تک تشریف رکھتے تھے، اس بارش کے ہنگامے میں میں نے دیکھا کہ وہ متواتر دو تین روز تک جب تک سخت بارش ہوئی صبح کے وقت میرے کمرے میں مضطربانہ برابر ٹہلتے اور ہاتھ اٹھا اٹھا کر نہایت خضوع و خشوع سے جناب باری میں غرباء کے لیے جن کے مکانات گر رہے تھے دعا کرتے رہے، پھر بارش موقوف ہو گئی۔

مولانا لذت یاب مشرب عذب تصوف و حقیقت تھے اور روزانہ صحبتوں میں مسائل علمی و دقایق و غوامض شعر و سخن کے علاوہ حضرت مولانا شاہ عبدالغنی صاحب مجددی، حضرت غوث علی شاہ صاحب پانی پتی اور نواب محمد مصطفٰی خان صاحب شیفتہ نور اللہ مضاجعھم کے حالات و مقالات بیان فرمایا کرتے تھے۔

مجھے جن اہل کمال کی مفارقت دائمی کا ایک مدت تک خیال اور رنج رہا ہے اُن میں فرات ستودہ صفات حضرت قبلہ اُستاذی جناب محسن کاکوروی حضرت

خواجہ عزیز لکھنوی اور مولانا شبلی غفر اللہ لہم اجمعین کے علاوہ مخدومی حضرت حالی کی یاد ابتک میرے دل کو مضطرب رکھتی ہے اب زمانہ ایسے نفوس قدسیہ جامع فضائل و کمالات متخلق باخلاق رضیہ وسجایائے سنیہ کاہے کو پیدا کریگا۔

مولانا نے اٹھتر برس کی عمر پائی ۱۸۳۷ء میں پیدا ہوئے اور ۱۹۱۴ء میں فالج کے اثر سے بمقام پانی پت دو دن کے کرب کے بعد قرآن شریف اور ادعیہ سنتے سنتے رہ گرائے خلد بریں ہوئے، اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ

جب میں نے رحلت مرحوم کی اطلاع حضرت خواجہ عزیز لکھنوی کو دی تو اُنھوں نے قطعۂ وفات تصنیف فرما کر راقم کو ارسال فرمایا، وھی ھٰذہٖ ؎

خواجۂ حالی زالطافِ حسین | کرد حاصل آخر آنجا قرب رب
گفت ہاتف حال و سال رحلتش | یافت حالی رتبۂ عالی عجب

افسوس کہ حضرت حالیؔ مولانا شبلی اور خواجہ عزیز رحمہم اللہ تعالیٰ وتبارک ایک سال کے اندر یکے بعد دیگرے دار عقبیٰ کو سدھارے ؎

این البدور التی کانت طوالعھا | محت صروف الردیٰ ھی مغانیھا

مجموعۂ نظم ونثر حالی میں حسب ذیل مضامین ہیں۔

نظم فارسی، قصائد و قطعات، ترجیع بند، ترکیب بند، قطعات تاریخ، نثر فارسی قدیم و جدید، نظم عربی، نثر عربی۔ اب ہم مولانا کی نظم ونثر فارسی و عربی کا ضروری اقتباس پیش کرتے ہیں، ارباب فن ملاحظہ فرمائیں اور مسرت اندوز ہوں۔

المذنب ثاقب عفی اللہ عنہ

نظم اُردو

بعد مدّت کے فلک لایا دیارِ یار میں

کیا یہی ہے وہ مقامِ نغمہ ریز و عطر بار — جس کی صبح و شام پر قربان ہوتی تھی بہار

کیا یہی ہے وہ مقامِ دلربا و دلفریب — جسکا تھا ہر ایک ذرہ مایۂ صبر و شکیب

کیا یہی ہے وہ مقامِ غمزدا راحت فزا — سبزہ رنگین جسکی تھی مرقع عیش کا

ہاں یہی وہ خاک ہے جس سے برستی تھی خوشی — جسکا دن تھا نور آگیں عنبر آگیں رات تھی

ہاں یہی وہ خاک ہے سرمایۂ تسکین دل — حسن پرور تھی، سرور آور تھی جسکی آب و گل

ہاں یہی وہ خاک ہے جس خاک پر تھا دل کو ناز — چشم گر نمناک تھی، تو یہ بھی رہتا تھا گداز

یا رب ایسی گلزمیں کو کھا گئی کس کی نظر — اب ہے سبزہ کی وہ شادابی نہ وہ لطفِ سحر

اے فلک اے جور پرور ظلم کی کچھ انتہا — ہائے کیسے باغ کو برباد تو نے کر دیا

کیا سنوں بلبل کو اُسکا آشیاں ملتا نہیں — گل کو کیا پاؤں کہ پتے کا نشاں ملتا نہیں

اے گل سیراب تیری عطر افشانی کہاں — عندلیب زار تیری مرثیہ خوانی کہاں

اے گلستانِ تمنا یوں تو تیرے برگ و بار — سرزمین صدق و خلت کے تھے زیبا یادگار

پھول تیرے سب کے سب تھے آرزو دیدار کی — جن کی رنگینی تھی سُرخی آتشیں رخسار کی

لیکن اُن پھولوں میں تھا اک پھول نازک خوشنما — جسکی بوئے خلق سے عالم تھا کل مہکا ہوا

تھا اُجالا میرے گھر کا دلکی راحت اُس سے تھی — اُسکو مجھ سے عشق تھا اور مجھ کو الفت اُس سے تھی

عصمت و عفت کی دیوی کو وہ تمکین و حیا — چارہ ساز اہل حاجت ماہ اوج اتقا

دلربائی میں تبسم رشک موج سلسبیل — جانفزائی میں تکلم دارو ے طبع علیل

تھا منور اُس رخ روشن سے کاشانہ مرا — بادۂ عشرت سے تھا لبریز پیمانہ مرا

تھا سفر یا تھا حضر اُسکی جدائی شاق تھی — فرقت اُسکی آفت جان و دل مشتاق تھی

خوب تھا جس بات کا آخر کو پیش آئی وہی — گردش تقدیر اپنے سامنے لائی وہی

آہ خاک مالوہ نے میرا دلبر سب ربا — چھین کر مجھ سے خدا جانے کہاں پر چھپا دیا

کیا کروں کس سے کہوں ڈھونڈوں کہاں پاؤں کہاں — کچھ نشان ملتا نہیں حیران ہوں جاؤں کہاں

اُسکے مرجانے سے جینے کا مزا جاتا رہا — بلکہ تھا جو زندگی کا مدعا جاتا رہا

اے اجل اے ہادم لذات بربادی نشاں — تو بتا مجھ کو کہ ہے وہ شاہد رعنا کہاں

حال پر ہم دردمندوں کے نظر ہے یا نہیں — اسکو میرے روز ہجراں کی خبر ہی یا نہیں

اسکو میری روز ہجراں کی خبر ہے یا نہیں — آہ آتشبار میں یارب اثر ہے یا نہیں

آہ آتشبار میں یارب اثر ہے یا نہیں — مائل بیداد پھر وہ فتنہ گر ہے یا نہیں

کون بتلائے کہ وہ فرخندہ صورت کیا ہوئی — دل ہی کیوں ویران وہ الفت کی مورت کیا ہوئی

عیش کے دن کیا ہوئے عشرت کی راتیں کیا ہوئیں — برہمی وہ کیا ہوئی اُلفت کی باتیں کیا ہوئیں

اے گل تر کیا محبت کا یہی تھا اقتضا — چھوڑ کر تنہا مجھے آباد ویرانہ کیا

کیا خطا مجھ سے ہوئی آزردگی کا کیا سبب — یاد صحبت روز و شب کی ہائے غفلت ہے عجب

تیری دوری دیکھیے کیا کیا دکھائیگی مجھے — ہر گھڑی کی یاد دیوانہ بنائے گی مجھے

ہجر میں جز آہ و زاری جی بہلتا ہی نہیں — گریۂ پیہم پہ اپنا زور چلتا ہی نہیں

نالۂ ناشاد لب سے دور ہو سکتا نہیں — زندگی جب تک ہے دل مجبور ہو سکتا نہیں

موت آجائے تو شاید رنج فرقت دور ہو — اُسکی صورت دیکھ کر جان حزیں مسرور ہو

نوحۂ وفات محمد عُزیر خان مرحوم پسر سوئیں مولوی حبیب الرحمن خاں حسرت شروانی

اے چرخِ پیر جور کا تیرے بیاں عبث
اظہارِ بیقراری و سوزِ نہاں عبث
تیری جفا سے نالہ و شور و فغاں عبث
طینت پہ تیری رحم کا ظالم گماں عبث

کیا کیا حسین خاک میں تو نے ملا دیے
کتنے چراغ عشق و محبت بجھا دیے

اے آسماں عزیر سا فرزند خوش سیر
سرمایۂ سرور دل و دیدۂ پدر
بحرِ حیا و حلم کا وہ بے بہا گہر
آنکھوں کے سامنے سے ابھی چھپ گیا کدھر

ہاں اے عزیز کیا تجھے اب ہم نہ پائینگے
صدمے ترے فراق کے کیونکر اُٹھائینگے

دل ہے کہ تیرے ہجر میں وحشت سرا ہے یہ
منزل ہے غم کی مسکنِ رنج و عنا ہے یہ
مصروفِ گریہ، مورد آہ و بکا ہے یہ
دل اب کہاں ہے سینے میں کوئی بلا ہے یہ

تیرے بغیر محفلِ جاں بے چراغ ہے
بزمِ سکون و تاب و تواں بے چراغ ہے

تیرہ برس کے سن میں سفر وا مصیبتاہ
تاریک شب، یہ راہگذر وا مصیبتاہ
اہل وفا سے قطع نظر وا مصیبتاہ
جاتا ہے اے عزیز کدھر وا مصیبتاہ

جانے نہ دیں گے تجھکو سُنا، فسخ عزم کر
او جانیوالے بہر خدا، فسخ عزم کر

اے شمعِ دودمانِ محبت کہاں ہے تو
اے دُرِّ آبدارِ فتوت کہاں ہے تو

نورِ نگاہِ چشمِ مروت کہاں ہے تو — بوئے گلِ حدیقۂ خلّت کہاں ہے تو

اے آسمانِ ذہن و ذکا یہ سکوت کیوں

اے آفتابِ مہر و سنا یہ سکوت کیوں

قطعہ تاریخ دیوان مولوی رضا علی وحشت

میں کیا مدحِ دیوانِ وحشت لکھوں — کلامِ متین و دل آرا ہے یہ

ہے شاداب گلزارِ معنی ہنوز — ہر اک شعر تر سے ہویدا ہے یہ

نہیں اس میں گنجایشِ شک ذرا — خیالاتِ زیبا کا دریا ہے یہ

۱۳۲۸ھ

غزل

پھر کسی در پہ جبہ سائی کی — دل نے پھر ہم سے بیوفائی کی

تو ہی ہے جس نے قیس سوائے عشق — خاک چھنوائی اک خدائی کی

دل لگانا گناہ کیوں ٹھیرا — اس میں کیا بات ہے برائی کی

پھر ہے وہ چشمِ مست عشوہ فروش — اب نہیں خیر پارسائی کی

میرے اشعار کیا ہیں اے ثاقب — ہے کہانی شبِ جدائی کی

ایضاً

عشق جب جانِ حزیں میں کارفرما ہو گیا — عالم اپنی آب و گل کا کچھ نرالا ہو گیا

پھر مہیا ہو گئے وحشت کے ساماں خیر سے — پھر کسی رشکِ پری کا دل کو سودا ہو گیا

کچھ نہ پوچھو مجھ سے میرے دل کی کیا حالت ہوئی — کیا کہوں تم سے کہ تم کو دیکھ کر کیا ہو گیا

طعنۂ اغیار، تشنیعِ عزیزاں، رنجِ ہجر — ایک لگ جانے سے دل کے سب گوارا ہو گیا

ہم یہ سمجھے تھے کہ دل دینے سے ہوگی زندگی — دل کا دینا اور رنجِ روح فرسا ہو گیا

نہ دی رُخ نے ہمارے کہہ دیا احوالِ غم — دل میں جو نہاں تھا چہرے سے ہویدا ہو گیا
موت سے آزردہ جانوں کے لیے مار الحیات — درد جب حد سے بڑھا بیمار اچھا ہو گیا
اب یہ دزدیدہ نگاہیں ڈھونڈتی پھرتی ہیں کیا — دل کو تو مدت ہوئی صرفِ تمنا ہو گیا
مایۂ تمکین متاعِ صبر سب غارت ہوئے — کیا کہوں اس دل کو کیوں کمبخت رسوا ہو گیا
ثاقب اب معنی طرازی سے نہوں بیزار آپ — لیجیے شایع پھر اُردوے معلیٰ ہو گیا

ایضاً

شوقِ پنہاں کے ستم اے بیوفا کس سے کہوں — کیوں سُنے یہ داستاں کوئی میں کیا کس سے کہوں
اے ترا روے منور رشکِ صد صبحِ چمن — تو نہ جب میری سُنے پھر میں بھلا کس سے کہوں
میری جاں افشانیوں کی قدر کیوں کوئی کرے — دل کی ان بیتابیوں کو اے خدا کس سے کہوں
یا سمیع المستغیثین یا انیس العاشقین — حسن تجھ سے عشق تجھ سے پھر میں کیا کس سے کہوں
وہ نہیں سنتا اگر ثاقب تو پھر تو ہی بتا — سرگذشتِ ہجر و جورِ ناروا کس سے کہوں

ایضاً

فراغِ خاطرِ دل خستگاں نہیں معلوم — نہیں نہیں تجھے اے آسماں نہیں معلوم
نگاہِ ناز میں شوخی ہے آج حد سے سوا — گرے گی کس پہ یہ برقِ تپاں نہیں معلوم
نہ ہنس تو رونے پہ میرے کہ اے جفا پرور — ہنوز مجھ کو طریقِ فغاں نہیں معلوم
جفا سے کام ہے اُن کو وفا سے کیا مطلب — دوائے دردِ مصیبت کشاں نہیں معلوم
فلک بتا کہ زمانے کو تو نے دیکھا ہے — ہمیں تو ایک بھی دلِ شادماں نہیں معلوم
ہزار جانِ گرامی فداے شوخیِ یار — کہ ہر کہیں ہے پھر اُسکا نشاں نہیں معلوم
نہ ہے یگانہ سرافرازِ شانِ رسوائی — کسی کو حالتِ پیرِ مغاں نہیں معلوم

رواں ہر قافلہ غفلت کا رہ ہے باریک | کہاں تمام ہو عمر رواں نہیں معلوم
نہ نقش پائے عزیزاں نہ بانگ کوس رحیل | یہ کب کدھر کو گیا کارواں نہیں معلوم
کسی کی مرگ غریبی ہے پوچھتی پھرتی | کدھر ہے خاک وطن کچھ نشاں نہیں معلوم
شہید ہوتے ہیں مردان راہ حق پیاسے | کچھ اور حال جگر تفتگاں نہیں معلوم
یہ کیا ستم ہے بتا اے زمین کرب و بلا | تجھے وہ تشنہ امام زماں نہیں معلوم
مگر ہو دار بقا دار امن اے ثاقب | کہ اہل ارض کو دارالاماں نہیں معلوم

ایضاً

الٰہی کیا بلا ہے جی لگانا میں نہ سمجھا تھا | قیامت کا ہے آنا دل کا آنا میں نہ سمجھا تھا
دل و دیں کر دئے قربان اُن نیچی نگاہوں پہ | طلسمی ہے یہ سارا کارخانا میں نہ سمجھا تھا
جنوں تھا یا محبت تھی مگر تھا آہ کیا عالم | نہ پاؤں گا کبھی پھر یہ زمانا میں نہ سمجھا تھا
محبت یہ نہیں اک کارواں ہے بیقراری کا | سواد اسلیے دل کا ستانا میں نہ سمجھا تھا
مگر اخفائے راز عشق تھا مد نظر مجھ کو | دم رخصت ترا آنکھیں چرانا میں نہ سمجھا تھا
ہوئی برباد یارب عمر سب غفلت کے ہاتھوں سے | مناسب اسکو مٹی میں ملانا میں نہ سمجھا تھا
شب تاریک دشت پرخطر بار گراں سر پر | یکایک اسطرح نا وقت جانا میں نہ سمجھا تھا
تری رحمت نہیں محتاج طاعت کی نمایش کی | مآل زندگی یہ میں نے مانا میں نہ سمجھا تھا
کسی کے ذکر پر کیوں بیخودی طاری ہوئی ثاقب | یہ افسوں تھا کہ تھا کوئی فسانا میں نہ سمجھا تھا

ایضاً
مشاعرہ علیگڈھ

جز عشق اور شمع حریم لبقا ہے کیا | اے عقل تو بتا کہ ترا مدعا ہے کیا

سلہ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ ۱۲

منزل ہی ایک راہ کا کچھ پھیر ہو تو ہو — ہنگامہ آفرینیٔ عشق و ہوا ہے کیا

اللہ رے جانفروزیٔ انوارِ عشقِ یار — حیران ہی چشمِ شوق کہ یہ ماجرا ہے کیا

اک آگ ہی جہان میں گویا لگی ہوئی — نیرنگیٔ جمالِ حقیقت نما ہے کیا

غفلت محیط عیش مہیا فلک مطیع — ان ظلمتوں میں نور کہاں ڈھونڈتا ہی کیا

جاتا ہوں ارجعی[۱] کی صدا پر بڑھا ہوا — میں بندۂ رضا ہوں مرا پوچھنا ہی کیا

رحمت وسیع دست کی سرکار عذر جو — یہ ابتلائے شورشِ روزِ جزا ہے کیا

بدعت سے پاک شرک کا کھٹکا ذرا نہیں — ثاقب طریقِ سنتِ خیرالوریٰ ہی کیا

ایضاً

مشاعرہ لکھنؤ

کیا کہوں میں کہ کیا کیا میں نے — دل لگایا برا کیا میں نے

مر کر اک بیوفا کی الفت میں — اپنا وعدہ وفا کیا میں نے

مے اگر پی تو بر سرِ بازار — جو کیا برملا کیا میں نے

درِ جاناں پہ جبہہ سائی کی — فرض اپنا ادا کیا میں نے

ثاقب اب دل سے گفتگو موقوف — عمر بھر تو کہا کیا میں نے

ایضاً

مشاعرہ وکٹوریا کالج، گوالیار ۱۹۱۹ء

بر سرِ لطافت جب پیرِ مغاں ہو جائیگا — آستانِ میکدہ رشکِ جناں ہو جائیگا

کوچۂ دلدار میں گرنے گیا بختِ رسا — آستانِ یار ہم کو آسماں ہو جائیگا

پھر بہار آئی ہوا گوہر فشاں چرخِ بریں — گلستاں کا ہر شجر مینو نشاں ہو جائیگا

ہم کہ ہیں محوِ رضائے دستِ مرتضیٰ دوست — غم نہیں گر آسماں نامہرباں ہو جائیگا

۱؎ اِرْجِعِیْٓ اِلٰی رَبِّکِ رَاضِیَۃً مَّرْضِیَّۃً روح کو ارشاد ہوتا ہی۔

غیر ممکن ہے کہ رہ جائے نشان آسماں — گر دلِ ناشاد سرگرمِ فغاں ہو جائیگا
آپ آئے ہیں اجازت دیجئے ہو لوں نثار — دردِ دل کا بھی کسی عنواں بیاں ہو جائیگا
دیدۂ بینا کو ہے مصنوعِ صانع کی دلیل — شمعِ راہِ معرفت حسنِ بتاں ہو جائیگا
میں ہوں عاشق سر ہے حاضر شوق سے فرمائیں قتل — جھوٹ سچ سب آپ کے میرا عیاں ہو جائیگا
ہم کو ثاقب یار کی چشمِ توجہ چاہیے — ہو بھی جائے گر مخالف آسماں ہو جائیگا

ایضاً

مشاعرہ وکٹوریا کالج، گوالیار، ۱۹۲۰ء

تمنا ذن کا ہنگامہ ہے عاشق کے دلِ ویراں میں — قیامت کی کشش ہے حسنِ روز افزونِ جاناں میں
حقارت رندِ مے آشام کی زاہد معاذ اللہ — کہ ہر اک یادگارِ دورِ جم ہے بزمِ رنداں میں
جھپک جاتی ہیں آنکھیں دیکھنے والے کی جب دیکھے — تجلی ہے تمہارے رخ کی خورشیدِ درخشاں میں
بیاباں وحشت افزا، نالۂ دلگیر در دالا — عجب دنیا بسی ہے یاس کی شامِ غریباں میں
شبِ غم کے لیے اب کیا دھرا ہے آہ میں ناصح — سمٹ کر آ گئی ساری سیاہی روزِ ہجراں میں
زلیخا بے خبر ہے گو حقیقت سے مگر پھر بھی — نگاہیں ڈھونڈتی ہیں ایک مہ طلعت کو کنعاں میں
خدا حافظ ہے بس زہد ریائی کے تقدس کا — کہ شوخی ہے بلا کی اس نگاہِ فتنہ ساماں میں
اگر اشعار کم ہیں کیا عجب ہے اس میں اے ثاقب — کہ گنجائش نہیں آمد کی اب طبعِ پریشاں میں

ایضاً

مشاعرہ وکٹوریہ کالج گوالیار ۱۹۲۱ء

ایامِ گل میں اور ہی ساماں ہو گیا — دستِ جنوں کی نذر گریباں ہو گیا
ساقی کی چشمِ مست پہ قرباں ہو گیا — کاملِ طریقِ عشق میں ایماں ہو گیا
صد شکر آج اس بتِ کافر کو شیخ بھی — ایمان نذر دے کے مسلماں ہو گیا
آزردگانِ دشتِ محبت کے واسطے — سجدہ درِ حبیب کا ایماں ہو گیا
آخر ہے کوئی حد بھی تحمل کی اے عزیز — بیتابیوں سے دل کی پریشاں ہو گیا

میں شاد قتل سے وہ پریشان جور سے — مشکل تھا جو اُنھیں مجھے آسان ہوگیا
ناہد میں وہ ریا وہ یبوست نہیں رہی — رندوں میں بیٹھ بیٹھ کے انسان ہوگیا
پیر مغاں کے فیض توجہ کو کیا کہوں — حاصل تصورات سے اذعان ہوگیا
مشتاق مر مٹے کہ گری برق جانستاں — اُن کی نگاہ ناز کا احسان ہوگیا
جب چارۂ فراق نہ کچھ بن پڑا تو میں — اپنے کیے سے آپ پشیمان ہوگیا
اللہ رے جمال کہ صناع بیمثال — صورت کو تیری دیکھ کے حیران ہوگیا
ثاقب امید وصل ہی مین ہوگیا وصال — پورا کسی طرح مرا ارمان ہوگیا

اشعار

قصۂ یاران رفتہ ہی بلا سے چھیڑے — نیند آنکھون سے اُڑے ایسا کوئی فسانہ ہو
واے ناکامی بلاؤں میں تو ہم ہوں مبتلا — کامیاب بوسۂ گیسو تمھارا شانہ ہو

ولہ

زہرہ فلک سے بہر تماشا زمیں پہ آئے — وہ رشک آفتاب جو گرم خرام ہو
میخانہ رشک باغ جناں ساقیا رہے — دور شراب ناب الٰہی مدام ہو

ولہ

بے کیف تو رندوں سے رہا ہی نہیں جاتا — یا بادہ ہو یا وہ نگہ ہوش ربا ہو

ولہ

نالوں میں گذر جاتی ہیں راتیں مری ہمدم — رونے کے سوا کچھ مجھے دن بھر نہیں آتا
ہم جو رشب ہجر سے کل تک نہیں بچتے — گر آج بھی وہ ترک ستمگر نہیں آتا

جنبش ہو نہ ہاتھوں کو نہ دل کو مرے قوت | جب تک کہ مرے ہاتھ میں ساغر نہیں آتا

ولہ

چھپا ڈالا کہ تم لیکن شرارت | نہیں چھپتی نگاہِ آشنا کی
عنایت شد مراد در عالم عشق | غم این تشنہ کامی سینہ چاکی
کرے گی وہ تو یوں عالم کو پریشاں | پریشانی تری زلفِ دوتا کی

ولہ

ستا اب نہ او بے مروت زیادہ | نہیں جور اُٹھانے کی طاقت زیادہ
یہ کس کا ہے مدفن یہ کس کی ہے تربت | کہ ہے بیکسی سے بھی حسرت زیادہ

ولہ

جتنے فتنے ہیں دمِ رقص کھلے پڑتے ہیں | آپ دیکھیں تو ذرا گوشۂ داماں کی طرف
وہ اندھیرا ہے کہ نالے کو بھی ملتی نہیں راہ | اثر آنے نہیں پاتا شبِ ہجراں کی طرف
ہے کہاں کشمکشِ فکر سے شاعر کو نجات | دام پھینکا ہے غضب مرغِ خوش الحاں کی طرف

ولہ

عالم تصویر ہے بزم بتاں | دل بھی اک حیرت کا پتلا چاہیئے

ولہ

کر لیا ساری خدائی کو تو بندہ اپنا | اور کیا چاہتے ہیں آپ خدا ہو جانا
عشق میں بن پڑے تجھ سے جو تو تب کچھ اور | مٹ کے خاک رہ اربابِ وفا ہو جاتا

ولہ

یہ تسد ہے کہ گور غریباں میں پڑ مریں | اب نامراد آئیں جو کوئی بتاں سے ہم

اب موت سے مٹے تو مٹے اضطراب دل | تنگ آ گئے ہیں چارۂ دردِ نہاں سے ہم

ولہ

لطف میخانہ و شراب کہاں | ہائے اب عالمِ شباب کہاں
پی سکو جسقدر رکھے پی لو | پھر یہ بزم شراب ناب کہاں

ولہ

ضدین جمع ہیں تری چشمِ سیاہ میں | شوخی بھی ہے حیا بھی ہے ظالم نگاہ میں

ولہ

مجھسے نہیں ملتی نظر اُس عربدہ جو کی | اور آنکھیں بچاتا ہے جو آمد ہو عدو کی

ولہ

بس کہ میں مست شراب نرگس مستانہ تھا | پھول جسپر ہی چمن میں تھا وہ اک میخانہ تھا

ولہ

عشق میں خوب نصیحت سے ڈرا اے ناصح | اس نصیحت سے کہیں دل کی لگی جاتی ہے

ولہ

تمھارے دل میں تو شمہ نہیں ہے خاکساری کا | یہ پیشانی پہ کیوں اے زاہدو مٹی لگائی ہے

ولہ

بیمارے دم دلاسی ہیں اب آتے ہیں اب آتے ہیں | وہ دم دیتے رہیں گے اور ہمارا دم نکلتا ہے
نکلنے کو نکل جائینگے محفل سے مگر ساقی | وفادار دنیں میخواروں میں ہم سا کم نکلتا ہے

ولہ

دلِ آوارہ کا اُس زلف گرہگیر سے ہائے | ہو گیا چھوٹنا دشوار قیامت آئی

ولہ

ویران دل کسی سے بسایا نہ جائے گا اِس گھر میں اب چراغ جلایا نہ جائے گا

ولہ

زندگی جسکی ہو سرمایۂ حرمان اتم ایسے مجبورِ محبت کو ستانا کیا تھا
دل کے ارمان نگاہوں میں نکلجاتے تھے وقت وہ کیا تھا، وہ دن کیا تھے، زمانا کیا تھا
شکوۂ رنج والم اور دل بیتابِ عبث ناسمجھ ایسے فسونکار پہ آنا کیا تھا

ولہ

رنج فراق طبع حزیں پر گراں ہے اب تو تے وہ دل میں نالے میں طاقت کہاں ابھی

ولہ

ہاے وہ عالم تصویر کہاں اب تصور ہی کہ حیرت میری
مُنھ سے کچھ کہ نہیں سکتا ورنہ مجھ پہ روشن ہی حقیقت میری
کیا جلائے گا جہنم مُجھ کو آبِ دوزخ ہی ندامت میری
قدر دان کوئی نہیں دنیا میں ہے پریشان محبت میری
گنج راحت ہی زبان خاموش مایۂ عیش ہی عزلت میری
میر کا رنگ ہی غالبؔ کی نوا گل بداماں ہی طبیعت میری
بڑھکے ہی بخت سیہ سی ثاقبؔ کیا بلا ہی شبِ فرقت میری

ولہ

آوارۂ وطن کا دیارِ غریب میں کوئی اگر نہیں ہی نہو بیکسی تو ہی
گردشت فتنہ خیز ہی گو چرخ حیلہ جو خضر رہِ مراد مری بیخودی تو ہے

ہے جاں گداز و تاب گسل گرچہ سوزِ ہجر — مرنے کی اپنے روز ہیں اک خوشی تو ہے

ولہ

وہ بیحجاب ہے یہاں فرطِ شوق سے — تابِ نگاہ طاقتِ دیدار بھی نہیں

ولہ

مجھے کیا احتیاجِ بادہ و ساغر کہ ساقی کی — فسوں پرداز چشم مست سے مخمور رہتا ہوں
مری جنت ہے اُسکے جلوۂ دیدار کا عالم — میں کب مشتاق شہد و شیر و قصر و حور رہتا ہوں
ہوس سرمایہ ننگ عشق کیا منھ اپنا دکھلائے — شہیدانِ محبت سے بہت مستور رہتا ہوں
کوئی کیا جانے ثاقب آگ جو سینے میں پنہاں ہے — طفیل عشق صاقی مشرباں مغفور رہتا ہوں

غزل نعتیہ

عالم میں کوئی آپ سا اب دلستاں کہاں — یہ خلق، یہ کلام، یہ حسنِ بیاں کہاں
اے رہروانِ وادی سلمیٰ بڑھے چلو — کیا دیکھتے ہو دور گیا، کارواں کہاں
مخصوص ہے یہ چشم ملائک کے واسطے — خاکِ درِ حبیب کہاں آسماں کہاں
پھر آئی نغمہ ریز نسیم دیارِ دوست — اب میرے دل میں صبر و سکوں کا نشاں کہاں
ہم بار یاب کوچۂ محبوب بھی نہیں — اے عشق فتنہ زا تری بیتابیاں کہاں
پھر رنگ لائیں بادۂ وحدت کی مستیاں — میرے حضور آپ سا پیرِ مغاں کہاں
ثاقب کو فیض کی ذات سے تھی گرمی سخن — حسانِ ہند محسنِ خلد آشیاں کہاں

مسودات علماء و ادباء و شعراء که اندران از مصار بعیدهٔ ممالک هند و ایران و مصر داد سخن نامه نگار داده اند

فارسی

نامه نوشتهٔ مدیر محترم چهره نما که از اسکندریهٔ مصر بنام نامه نگار ارسال داشتند۔

پیوسته از بخشایش یکتا خداوند دانا چنان خواستگارم که آن دانش پژوه خرد ابنوه که پیرایه بند سخن سرای ست همیشه بپاید و این قند پارسی پے درپے بزنگار رنگ آردو این بیرنگ فارسی آهنگ از نگارشات شیرین و گذارشات نمکین شور شکر برسر بیارد ستایشش بیش از گنجایش حوصلهٔ خرد ست ؎

شکر شکن شوند همه طوطیان هند زین قند پارسی که تو ریزی زکام خویش

منقول از روزنامه چهره نما، قاهره، مصر

پارسی گویم که نغز و دلکش ست چون مرا با پارسی گفتن خوش ست،

نامهٔ نامی روزنامهٔ گرامی قند پارسی چاپ شدهٔ علی گره هندوستان که چون باغی ست از گلهای رنگارنگ پارسی آراسته و بوستانے ست از غنچهاے نوشگفته زبان دری پیراسته و نگارشات شیرینش بازار سخن سنجان ترک و تازی را شکسته و سخنان نمکینش بازوی شیرین زبانان بسته، شاهدی ست در سخن پردازی شکر زار و دل آرای ست در سخن طرازی سراسر زیبا، ستایشش بسیار و گذارشش بیشمار ؎

زشیرینی شکر را بسته بازار از و مدهوش طوطی در شکر زار۔

این نخستین نامهٔ مشکین چگامه ایست که در هندوستان از ریزش خامهٔ عنبرین آمده

خردمند دانش پژوه یگانه فرزانه محمد احسن اسد خان المتخلص بثاقب بپارسی
سخن راند، نوآموزگاران را در پارسی آموختن و دبستانیان را در فرس دری اندوختن
بهترین سرمایه ایست بسزا و خوشترین پیرایه ایست بجا، مدیر روشن ضمیرش ثاقب در
چکامهٔ پارسی با تازی سرودن سرآمد سخن سنجان ست، و زنده کن سنائی و خاقانی ست
چنانکه می گوید

بایدت در عین هجران روی خندان داشتن — دشنه بر جان خوردن و پنهان ز جانان داشتن
یک گلستان گل بدامن زیبدت از یاد وصل — یک جهان شادیت باید در ز هجران داشتن

برای دانستن دانایان و نمودن گنجایش چهره نما از همه چکامه چشم پوشی کردیم و هنگام
گریز چنین می فرماید

چشمهٔ لطفش بود جاری و ثاقب این عجب — بر کنار چشمه ات آلوده دامان داشتن

منقول از روزنامه تربیت، طهران

نوشتهٔ ادیب الممالک ذکاء الملک بهادر

قصهٔ قند پارسی، نقل گل و شکر بود — معنی شهد و انگبین، دفتر شعر تر بود
صحبت و خبرت و خبر صنعت و دانش و هنر — شور و نشاط و خرمی، مشک و می و گهر بود

راستی که قند پارسی مجموعه ایست از اشعار سخن سرایان که بزبان ما انجمن آرای کرده
مضامین خوش گفته دار مغانهای نیکو از سفرهای خیالی آورده، شیرین و رنگین مطبوع
و دلنشین که صیقل اذهان ست و معرض طبع آزمائی یاران اسباب نقادی آیات و
شواهد استادی و علاوه بر ابیات رائقه و نظمهای روح افزا اخبار مفیده نیز درین مجموعه
از هر جنس و نوع هست تا فیض آن عام باشد و کار تمام صاحبان مشارب مختلفه جمله

ازان بهره برند و دارای نصیب و قسمت باشند۔

مجموعهٔ قند پارسی که در حکم مجلهٔ ادبی ست در علی گره هندوستان جمع و نگاشته میشود و مدیر آن نامهٔ معنبر شمامه جناب معالی نصاب محمد احسن الله خان ثاقب دامت افاضته می باشد که در ذوق ادبیات از سران باشور و چشمهای بانور محسوب می گردد و حال و ذوقی عالی و صافی دارد، از سخن سنجان کامل صاحب محامد و فضائل، و ما بزیارت دو سه نمره از این مجموعهٔ فضل و کمال فائز گشته قدر آن گوهرهای بابها را باندازهٔ دانش ضعیف خود دانستیم و نائد الوصف از مطالعهٔ آن رسائل که خجسته وسائل شادمانی ست ولصفا و لطف روزگار جوانی شاکر و ممنونیم، و انشاء الله بعد ها از علی گره هندوستان و این مجلهٔ شریفه باز چیزی خواهیم نوشت.

منقول از روزنامهٔ "مظفری" بوشهر

خواجه لسان الغیب علیه الرحمة شش صد و اند سال قبل از این را در حق اشعار گهربار خود فرموده ؎

شکر شکن شوند همه طوطیان هند　　　　زین قند پارسی که به بنگاله میرود

کنون که قند مان برای صرف شربت و چای همه از مارسیل فرانسه و ممالک جرمن و روسیه است باز خدا را شاکریم که یک اسم قند پارسی هم از اطراف هندوستان شنیدیم که حلاوتش بمراتب بهتر از قند مکرر است قند پارسی مطبوعه علی گره هندوستان مجله ایست که ماهوار در ۲۰ صفحه طبع و نشر می شود بقرائن آئین نامه که در صفحه آخرین نامه انتشار می یابد "غایت نامه بر سر لوه داشتن و ترقی دادن مذاق پارسی زبان ست در افراد قوم" این رسالهٔ شریفه چند ماهی بیش نیست که زینت افزای عالم مطبوعات اسلامی گردیده، چند نمره اش که تا بحال باداره رسیده دیدیم و اگر ارباب معارف

بدیدهٔ تحقیق نگرند دانند که درین حقه چه گوهرها مخزون ست و درین طبله چه عنبرها مشحون،
و در تعریف و تمجیدش همین بس که از ریزش و پاشش قلم با نمایش فاضل یکتا و اوحد
بے ہمتا جناب محمد احسن اللہ خان المتخلص بثاقب دامت افضاله است که جنابش
در سخن سرای و نکته پردازی عمدهٔ فصحا ست و زبدهٔ بلغا، و مخصوصاً در الفاظ فرس و
دری صاحب ید طولی،

کسانیکه از تاریخ آگاهند نه از وضع روزگار با اطلاع میدانند که او صدها سال
قبل ازین لفظ رسمی هندوستان و فارسی و این مطلب که شرف و افتخار ایرانیان را
می نماید در ادارات دیوانی جاری بود، و بزرگان و فضلای هند دانستن زبان فارسی
را لازم می دانستند، و بآن مباهات می کردند که آن رسم دیرینه بهم پیچیده و بعوض لسان
نازنین فارسی لفظ انگلیسی را متداول کرده اند و معلوم ست در چنین موقعی که عموم
مسلمین عجم از ایرانی یا هندوستانی همه تحصیل لسان انگلیسی را برای خود باعث
افتخار و بلکه انگلیسی دانها خود را دارای علوم اول و آخر می دانند الحق دیر بهم
قند پارسی منتے بزرگ بر زبان فارسی و فارسی زبانان گذاشته که می توان همین را
عقب کرده مجدداً لفظ دری را در صفحهٔ هندوستان رواج داده و تدریجاً آب رفته را
که همان دوستی دیرینهٔ ایران و هندوستان ست بجوی باز آورد۔

بهرحال چون بیش ازین گنجایش نیست توفیق و تائید مدیر محترم آن نامهٔ نامی را از
خدا خواهانیم و ترقیات و تجلیات شان را طالبیم و انشاء الله بعد ازین بعضے از
مندرجات آنرا در مظفری نقل می کنیم و توفیق از خدا می خواهیم۔

منقول از جریدهٔ دکن ریویو ماه فروری ۱۹۰۵ء مسیحی

نوشتہ جناب آقا میرزا کاظم نمازی شیرازی

بسم اللہ ولہ الحمد والصلوٰۃ والسلام علی من ہو ماحی الجہل والغباوۃ
وآلہ الابرار وصحبہ الاخیار الذین اشرقت بنورہم آفاق العلم والدرایہ
وغابت عنہم ظلمۃ الرجایۃ والقساوہ وعاشروا المسلمین باصلاح حالہم
بالعدل والانصاف ورفعوا عنہم الجور والاعتساف واقاموا فیہم
العدالۃ السویہ والحریۃ المفترضۃ التی لم تزل باقیا وراعیا الی یوم التناد وبعد کتاب
فصاحت قرین کہ زادۂ طبع استاد بلاغت مہین جناب ادیب اریب وحبیب نسیب
مولوی محمد احسن اللہ خان المتخلص بثاقب بزبان عذب البیان فارسی تصنیف و
ترصیف فرمودہ اند بنظر تفرس وچشم تعمق دیدہ وکلمات شیرین آنرا کہ درحقیقت کاغذ زر
آوان نامید سنجیدم، الحق ادیب ہنرمند وفاضل دانش پیوند درین گفتار حلاوت شعار
گوی سبقت از ہمگنان زمان خود ربودہ وسزاوار نامی برای کتابچہ طرح والقا فرمودہ آنرا
قند پارسی نام دادہ، سزد کہ مرحوم خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ در فردوس برین براین بالد و مباہات
کنند کہ "شکرشکن شوند ہمہ طوطیان ہند" الی آخرش را وحید این عصر و فرید این دہر
براین خوردہ تصنیف خود نہادہ وآنرا قند پارسی نام گذاشتہ کہ در معنی آنرا قند مکرر توان
گفت، وانیقدر کافی ست کہ بگوئیم کہ آفتاب این علم از مطلع دبستان ودبستانیان دار العلوم
علی گرھ طالع وساطع گردیدہ کہ بنای این مبنای خیر جلوہ نا ظلمت زدا از مساعی جمیلہ
مرحوم سر سید احمد خان دانش پژوہ حقیقت جو بودہ وخواستہ کہ بارسن تدبیر اطفال نوخیز

سلہ جناب معترفا را غلط افتادہ، بندہ گاہی در علی گرہ کالج اکتساب دانش نہ کردہ در ظل تربیت حضرت
والدم از خدمت دانایان روزگار بہرۂ از علم انچہ مقدر بود بر داشتم، ثاقب

مسلمین را از چاه ضلالت و بیدانشی برآورده و در امور ریاست و سیاست با
خردمندان فرنگ با فرهنگ شریک ساخته خدمت بوطن و اولاد وطن نماید
بحمدلله مرام قلبیه سید هاشمی نسب ازین بنای خیر حاصل و هر ساله تعدد نجیب زادگان
کامل ازین دبستان فاضل فاصل و از فروغ رخش این جلوه افروز دار العلوم
فارغ التحصیل و خارج و در امور ریاست سرکار عظمت مدار دولت باشوکت انگلیس احسن الوجوه
داخل و مستفید می شوند سزد که به این بنا و بانی آن تفاخر کنند و در حوزهٔ اسلامیت
در میان سائر ملل مختلفه سری برآورده گویند الحمدلله ما هم دبستان اعدادیه تکمیلیه شان
و شوکتے داریم جناب مصنف قند پارسی ثاقب را همین فخر و مباهات بس که با آنکه
زبان پارسی زبان اصلی او نبوده اما از برکت این دبستان چنان با توجه این
دانش را فرا گرفته که دران علم تصنیف استواری آغاز نموده اند درگاه عالم الغیب
والشهود مستر صدیم که همواره درین ملت اسلام که فخر ملل عالم است اینگونه جوانان پر خرد که
فخر ملت خود ند زیاد بشوند واجعل اللهم عواقب امورنا خیرا

اقل الخلیقه بل لاشیٔ فی الحقیقه الراجی بلطف الازلی میرزا کاظم نمازی
مترجم سپه سالار عساکر منصورهٔ سرکار بادشاه فریدون جاه نظام الملک دکن
صانها الله تعالی عن الحوادث والفتن

نامه نوشته میرزا سنجر قزوینی ثم طهرانی

مهر پدرا! سپاس و ستایش مر توانا خداوندی را سزاست که پس از چندے
بیماری و زمین گیری این بندهٔ ناتوان را تندرستی و توش و توان دستی از گنجینهٔ بخشایش
بے پایان خویش ارزانی فرمود که پس از رسیدن چندین نامهٔ زرگاک درافشان آن

ستودهٔ جهان و جهانیان با نوید آرایش و نگارش نامهٔ قند پارسی و دیباچه پارچه
از آن نامهٔ نامی امروزم بنگارش پاسخ آن همه کامیاب کامگار گردانید۔

همانا در پیشگاه آن دانش آگاه یگانه و بلند دستگاه فرزانه گزارش می نماید
که پس ازینکه از بیماری های گوناگون و رنجوری های رنگارنگ رسته و از چنگال مرگ
برجسته ام بخواست خداوند یکتا آنچه که این بنده را از زشت و زیبا دست دهد از چامه
و چکامه و سخنان پراگنده آگنده گیهای روان گوش آشنا خواهد فرستاد، اگرچه
خود می دانم که سخنانم شایان آن نامهٔ نامی و درخور دیدار و شایستهٔ انجمن نکته سنجان
آن نامی گاهی نخواهد بود، مگر از آنکه می بینم که در نگارش این نامه کوشش آن
جوان مرد دانشور و بجانکاهی آن خرد پرور بس برای زنده کردن زبان پارسی
که زبان نیاکان این هیچمدان ست در هندوستان مینویسان، پس می باید مرا که بیش
از همه و بیش از همه درین کار نیک جانکاهی و کوشش و پایداری نمود، ایزد بیهمتا
آن نامهٔ نامی را دل پسند و دل نشین هر کهین و مهین گیهان بویژه پسندیده
دانشمندان و سخن سنجان جهان گرداناد و بس ۔ بندهٔ دادگر سنجر سوخته اختر

۳؍ جنوری ۱۹۵۰ء، از رامپور۔

نامه مرسلهٔ میرزا فتح الله خان پسر وزیر اصفهان

۴ ۲؍ ماه رمضان، از اصفهان،

بعرض عالی میرساند، در سطح جرائد مختلفه از طلوع جریدهٔ فریدهٔ قند پارسی از
افق فواضل آنحضرت شرح مفصله خوانده ام ولے بحکم و اثر گونی بخت که مالت ایرانی
را شامل ست شمارهٔ ازین مجموعهٔ کمال برای حلاوت کام دانش دوستان ایران

توزیع نشده یا شده است من نمی دانم، چونکه از طهران طلب نموده جواب یاس شنیده ام شوق استفاضه و ذوق استفاده برانم داشت که با وجود ندانستن آدرس باین عریضه خاطر مدیر مهرضمیر آن را مصدع ام که باهم از تشنگانیم درگاه توزیع یکی دو نمره از آن را با درس این بنده که در طهران مرقوم است ارسال فرمائید، شرایط اشتراک آن با کمال امتنان بعمل خواهد آمد زیاده جسارت است۔ فتح الله

تبریز ۴ ربیع رجب ۱۳۲۳ھ

اسلے علی گرده

جناب سعادتمآب فاضل بزرگوار محمد حسن اللہ خان ثاقب دامت ایام افاضته العالی

امیدوارم مزاج مبارک را ملالی نیست، بعدها در جریدهٔ مبارکهٔ تربیت الغراء قرهٔ انتشار جریدهٔ شریفهٔ قند پارسی را با کمال خوشی دقتی قرات نمودم شوق زیارتش وادارم نمود که بعرض این مختصر مصدع اوقات عالی گردم و بلکه بدین وسیله بمقصود نائل بوده باشم، فلهذا رجامی دارم که مقرر فرمایند که از برای نمونه بعض از نمره های آن را ارسال اینجانب دارند شاید اشتراک نمایم، عنوان مکاتیب موافق روی پاکت است وضمناً اظهار می دارد که طریق باطوم سریع الوصول از طریق بوشهر و غیره است پس قید فرمائید که عن طریق الباطوم والسلام

کتابخانهٔ تربیت دم مدرسهٔ طالبیهٔ تبریز ایران بتاریخ ۱۱ ذی الحجة الحرام ۱۳۲۳ھ

مقاله ایست از آثار جناب مستطاب آقا سید حسین مدیر روزنامهٔ گنجینهٔ فنون که تازه بطبع رسیده است، بامر خود مولف ارسال خدمت گردید۔ رضا۔

وفعلاً کتابخانه مرکز جرائد و روزنامه جات فارسی و عربی و ترکی و غیره است،

مستدعی ست یک نمونه برای نمونه ارسال فرمایند امیدوارم که درین صفحات مشتری پیدا شود، و کیل حبراند رضا.

نامه مرسله فخر الدوله نواب علاء الدین احمد خان بهادر مرحوم فرمانده لوهارو (پنجاب) از قلم مولانا خلیل شیرازی

عزیز والا شان من، پوست کارد شما رسیده مطالب مندرجه معلوم گردید از کیفیت احوال اینجا اینکه برخوردار عزیز فرخ میرزا را از جناب عظمت مآب گورنر جنرل بهادر کمال اعزاز و افتخار حاصل شده خلعتے که بجهت من مقرر بود بالتمام باو دادند و کمال مرحمت فرمودند. درباب حجام وفصاد فرزند دلبندم فرخ میرزا نوشته اند که من همراه خود خواهم آورد آن شخص را که شما تجویز نموده بود یدالحال درمعرض التوا باشد لکن چنانکه مبادا از دست برود تا یوم ۲۵ نومبر فرخ میرزا می آید اگر حجام وفصاد همراه خود آورده نبها، والا آنشخص را طلب خواهم داشت، البته حجامے بجهت من ضرورت، ای کاش من خود این فن را آموخته بودم که این قسم ضرورت حاصل نمی شد، والسلام علاای. این سطور از قلم ملا خلیل شیرازی ست که آموزگار فرزندانم و مردی با جوهر کامل بوده و قریب تر بشیرازی رود.

نامه مرسله حضرت خواجه عزیز الدین عزیز مرحوم از لکھنؤ

مکرمی دام مجدکم، تسلیم، قند پارسی و کارد جوابی رسید اما چکنم که نه دیده دیدن دارم و نه گوش شنیدن، نه دست نگارش و نه زبان گذارش دو نیم ماه است که سر بسر بالین و تن نقش تصویر نهالی و قالین ست، علاوه امراض لاحقه سابقه رنجوری که گریبان گیر حال ست نصیب دشمن مبادا اگر ازین ورطه نجات دیدن

ظلمت آب حیات یابم در ردای قند پارسی سعی دریغ نخواہم داشت، محض تسلی خاطر گرامی را این چند سطور نگارش یافت۔

یارب قند پارسی جہانیان را بکام و احسن اللہ خان ثاقب درین خصوص بلند نام باد والسلام با وفور الاحترام عزیز الدین عفی عنہ ۲۴ نومبر ۱۹۰۴ء

منہ

مکرمی دام مجدکم، تسلیم، کارڈ متضمن خیر و عافیت رسیدہ خرسند کرد بخدمت بابرکت مولانا حسین عرب دامت فیوضہ با حبیب لبیب درس بخاری شریف مقبول باد، توقع کہ وقت اتمام احقر را نیز بدعا یاد آرند بحضرت مولانای ادیب و بخدمت حبیب اریب ہم پس از تسلیم ہمین ملتمس ست پذیرا شواد

سرفہ خفیفے کہ روبروی ایشان بود درین روزہا ترقی کردہ است و از چند روز حرارتے ہم بروز نمودہ، علاج حکیم عبد الحفیظ صاحب شروع کردہ ام، از چندے بازار گرما نہایت گرم بود لیکن دیروز ساعت پنجم ترشحی شد و شبانہ ہم تقاطرے ابر عالمگیر ست و چشم بہ مہربانی خداوند قدیر والسلام با وفور الاحترام، ۲ جنوری ۱۹۰۷ء از لکھنؤ

منہ

از لکھنؤ، سبزی منڈی، ۱۳ جنوری ۱۹۱۱ء

دام مجدکم، تسلیم، نامۂ نامی پس از عمرے رسیدہ جانے دمیدہ تو اسنے بخشیدہ، سپاس نگار و شکوہ گذارم گردانیدہ ہان ای وفادشمن جفادوست تغافل پسند مہجوران را یاد نکردن و یاد نہ دادن چہ آئین و چہ دین ست، درین عرض مدت خونہا

خوردم وپے بجاے نبردم، از ہر کہ سراغ پرسیدم بیخبرتر از خویش دیدم، بارے اشارتے وبشارتے کہ تا حال شمع شب افروز کدام انجمن وسرو آزاد کدام چمن بودند قلم مشکین رقم چرا سنبل نکاشت کہ نظارہ ازان گل می چید، ونسیم انفاس چرا باہتزاز نیامد کہ مشام جان بوی می شنید، ناچار ازگذشتہ می گذرم بشرطیکہ آیندہ ازین رسم وراہ درگذرند طریق راستان سپرند، دیگر دیدہ ودل مشتاق لقائی تاقب بشوق روز بروز غالب والسلام باوفا الاحترام، عزیز الدین عفی عنہ

منہ

دام مجدکم، تسلیم، نامہ نامی پس از روزگاری دراز رسید ودر آگہی باز کرد کہ در علی گرہ تشریف دارند چہ کاشتند وچہ نگاشتند چہ دروند ودروده رابکہ نمودند اما دوستان را یاد نفرمودند، از خود چہ نگارم مبتلای امراضم وازخویشتن ناخوش زندگی در گردنم افتاد صائب چارہ چیست   شاد باید زیستن ناشاد باید زیستن ناسوریکہ از ذوق سخن در جگرست محتاج نشترست ونشتر تحریک اہل سخن ست آن مفقود پس چگونہ تراوش کند وموج خون زند خدا را آیندہ ازین تغافل درگذرند

والسلام از لکھنؤ، ۲۶ فروری ۱۹۱۲ء

منہ

دام مجدکم، تسلیم، پس از روزگاری دراز کارد دل نواز عزیز را اعزاز بخشید ادراک خیر وعافیت، وتعلق درس وتدریس باعث کمال مسرت شد الحمدللہ ثم الحمدللہ افسوس کہ قند پارسی قند مکرر نشد وابرام من درین خصوص کارگر نہ، صدارت امتحان یافتن انٹرہان قدرست وزر سالانہ امتحان ازان فند

انگریزی ۱۲

بعد این حکایت شکایت این ست که پس از مدتے طویل کار دی گیل می کنند
و بعد ازان نشانے نمی دہند و منت بر جان عزیز می نہند آینده ازین شیوه درگذرند
و راه راستان پویند۔ از خود چگویم که شکایتهای جسمانی روزافزون ست و اظهار
امراض روحانی ناموزون از دعا غافل نباشند والسلام با وفا الاحترام، لکھنؤ،
۲۰ / مارچ ۱۹۱۴ء

منہ

دام مجدکم، تسلیم
بعد عمرے گرچه یاد م کردۂ   شادمان باشی که شادم کردۂ
افزونی ماہانه با عداد یاد که الٰہی زیاد باد مبارک، شمارا دولت افزود و مارا مسرت،
پس از عمری دراز که کارد بداد دل ناشاد میرسد شکوهٔ در رنگ یادآوری از یاد
می رود بلکه اساس سپاس می گردد و رنہ حکایت شکایت نہایت نداشتے، بالجملہ
آینده ازین کوته قلمی دست کش باشند۔
مولانا شاہ وارث حسین صاحب برتیلۂ شاه پیر محمد که مشرف بدریاست
قیام گرفته بودند اما دیرست که ازان سجاده برخاسته جاده پیمای جای دیگر شده
اند، ہیچکس از خاصان ہم راه با آن نبرده است و خبر نیست که کے تشریف می آرند
برخوردار وصی الدین مامور به ستیا پور شده اما امید ست که زود نه دیر از انجا به منیجری
کورت یا عہدهٔ دیگر رود،
اکنون از خود میگویم و می دانند که بو اسیر دسرفه از مدتے دامنگیر و گلوگیر من ست
سه سال ست که در گرما دبر شگال مبتلای خارش می گردم، امسال خارخارش بجای رسیده

که خواب و خور حرام ست، آنقدر زار و نزار گشته ام که از زیست بیزار گشته ام، دعا کنند که پزشک حقیقی ازین درد نجات و درین ظلمت آبحیات بخشد، ازامین الدین وشبیر تسلیمات پذیرا باد۔ لکھنؤ، ۲۰ راگست ۱۹۱۴ء

منه

دام مجدکم تسلیم، کارد رسیده باد راک خیریت خرسند کرد، احوال من ہمچنان ست که بود، از اغاز بر دبازار خارش سر دست، الاسرفه سیه رد سرگرم نبرد۔

از وفات حسرت آیات شبلی چه گویم که بردل چه رفت، هیهات هیهات مصرع تاریخی اگرچه تخرجه دارد لیکن چونکه نام نامی را بانسبت گرامی حاویست شعرے چند گفته شد و آن این ست خدایش بخشاد و دوستانش را صبر دهاد،

قطعه

آه سر دفتر ارباب کمال — که ز دفتر کدهٔ فانی رفت
حاکم محکمهٔ علم و حکم — ناظم ملک سخندانی رفت
فاضل دافضل بے شبل نماند — کامل واکمل لا ثانی رفت
باکمالے که تو آگاهی ازو — همه دانی که تو میدانی رفت
بردل و جان من از رفتن او — رنج روحانی و جسمانی رفت
همتش بین که بیکپای آخر — تا بمنزل گه روحانی رفت
راه وان آمدهٔ و راه شناس — راه دشوار بآسانی رفت
خاست چون از سر جان هاتف گفت — مولوی شبلی نعمانی رفت

۱۳۳۲ ہجری

منه

تسلیم، درین ایام بلای برد و هوای سرد با من آن کرد که آب روان بگلخن و باد خزان بگلشن، طبیعت پژمرده و دل افسرده، از طوفان نزله و طغیان سرفه کشتی دماغم در گرداب و بنیان وجودم بر سر آب، رعشه بی پیر دستگیر و در نگارش پاسخنامه سامی باعث تاخیر، بمعذرت می پناهم و معافی می خواهم،

قطعهٔ تاریخی مولانا شبلی که سابق جا دیده بودم، من بعد بر مصرع تاریخ مصرع دیگر نوشته اکتفا بر یک شعر کردم، سپس اشعار دیگر بطرز مسدس نگاشتم و آن این ست

اے دل افسانهٔ پر درد بگو　　زان جوان مرد جهان گرد بگو

که سوی خلد سفر کرد بگو　　بره ورسم بر آ درد بگو

از سخن تاج جهان بانی رفت

مولوی شبلی نعمانی رفت

دشمن اهل خرد دوران شد　　خالی از علم و عمل گیهان شد

از ادب وز طلبش حیران شد　　ملک معنی و بیان ویران شد

از سخن تاج جهان بانی رفت

مولوی شبلی نعمانی رفت

خلقے از چرخ کهن می نالد　　خلقے از رنج و محن می نالد

هر یک از اهل سخن می نالد　　در چمن مرغ چمن می نالد

از سخن تاج جهان بانی رفت

مولوی شبلی نعمانی رفت

دست بیداد فلک باز کشاد — حمله اش کرد اثر لطمۂ باد
دفتر علم و ہنر داد بباد — قلم از کف علم از پا افتاد

از سخن تاج جہان بانی رفت
مولوی شبلی نعمانی رفت
۱۳۳۲ھ
منہ

مکرمی دام مجدکم، تسلیم

لشکرت پر شکر کام و زبانم بار دیگر شد — رسیدنہای قند پارسی قند مکرر شد

جلد ثانی و نامۂ مودت مبانی ہنگامیکہ خاکسار از تب لرزہ عرض حال زلزلۃ الارض داده واد در سماوی کار بدوران سر افتاده بود رسید کہ این ہمہ پاسخ نگاری را طول کشید تب بے پیر روزی چند گریبان گیر و سرگرم دار و گیر ماند اما بیماری نخست نیم جان را تازه جانے و ناتوانی را باز توانے حاصل شد بالجملہ ؎

زخم کاری اگرچہ پر خطرست — کار با کارساز و چاره گرست،

ایمای کہ در طلب ہرزه درائیہای من کرده اند پوشیده مباد کہ ہر چہ این ہرزه گو گفتہ اکثری ازان بباد دوا زیاد رفتہ و بعضے چاپ شده و بعضے ناتمام و لائق اتمام، انشاء اللہ بعد ازین انچہ نگاشتہ آید با دارۂ قند پارسی روان داشتہ آید۔

نظم و نثر سامی کہ دیده شد یک قلم سنجیده و پسندیده است، با ہمہ تکلف بے تکلف و بری از دخل و تصرف ؎

نظم تو شگرف و نثر دلخواه — احسنت لطبعت احسن اللہ

والسلام والاکرام

منه

مکرمی دام مجدکم تسلیم - جلد چارم قند پارسی تلخکامان ہرا بکام رسانید سپس کارد بیداد پرسش درد مند رسید، پزشک حقیقی را سپاسم که طبیعتم ازگذشته رو باصلاح ست و آینده امید راحت و راح، اما دردیکه جانم بلب آورده بود ہنوزم دردی ازان در ساغر ست، و آتشے که دود از نہادم برآورده بود اخگری ازان در خاکستر ست، نزدیک ست که از دعای دوستان گرم نفس و ہوای این بوستان بے خار و خس بازارش نیز سرد شود و خارم در رہ و حارم برد شود،

واز سخنان نا مطبوع مطبوعه آنچه موجود بود علاحده بسبیل یام فرستاده ام والسلام باوف الاحترام -

نامه مرسلهٔ نواب محمد عبد العزیز خان بریلوی مرحوم

بجیب مهربان عزیز بدل و جان محمد حسن اسد خان اَحمد عزیز ناچیز نخست ہدیۂ سلام ست بشوق تمام پس ازان عذر کوتاہی خامه ہست و در تنگ حوصلگی پاسخ نامه دیر ست که ہجوم حوادث و محن و برداشتگی خاطر از فکر سخن نمی گذارد که بسر بجیب اندازم وساعتے بفکر شعر پردازم، وہر چه از کیسهٔ طبع برآید ہدیۂ دوستان سازم، چون بحال خود می نگرم شکوهٔ دوستان بیجا می نماید، وہرگاه نظر بشہرت خود و شوق احباب می اندازم حرف گله ہم از زبان خویش برمی آید، اکنون که آن صحبت بپایان رسیده ونتائج افکار اہل سخن که ہمصفیر یکدیگر بوده اند مطبوع گردیده فکرم بیکار ست، ونقل آن مجموعه درکار والسلام - عبد العزیز خان،

۶ / فروری ۱۸۹۱ء، از بریلی

نامه مرسلهٔ سید محمد جعفر زمهری خیرآبادی

ے ایکه با نام تو هر صبح نوای بلبل — ویکه بر گور سخن از چمنت دستهٔ گل

مخدوم مرا با ذکر جمیل آگاهید که حضرت ثاقب کلام گرامی خواهند که ملاحظه فرمایند، منکه گم کرده نامم حیرتم شد که نام مرا از کجا شنید، نه دو زبان کیست که از ان به پریشان گفتار من رسید، ندای حضرت! پیکر سخن با پیکرهای سخنوران بخاک ست، نه آتشی از ان بسینه و نه آبی از ان بخاک توجه با ملاحظه آن بدان ماند که از قبور زیارت کنند و گلی بگورستان او نه بینند، دماغ ناپید که باستخوان خاک خورده او رسد تا رسیدن بمغز استخوان چه گفته آید، گذشت آن دور که سودای آن در دماغم می پخت، دیر سال ست که جلوهٔ آن گل بباغ دارم و نه سودای آن در دماغ، پارینه دفتر که دیدم چون نامهٔ اعمال من تمام سیاه هست، نه قابل انتخاب ست نه بایستهٔ نگاه،

از انجمله که ردی سنگ دیدند دو قصیده بر آمدند آنرا با دو غزل که بر حاشیهٔ اوست میفرستم ملاحظه فرمایند و در آب اندازند ے کاین دو فترِ بے معنی غرق مے ناب اولے

والسلام ثم تمنا بالملاقاة، جعفر زمهری، از حیدرآباد دکن، ۲۵ / جون سنه ۱۹۱۸ع

نامه مرسلهٔ مولانا عبد الله العمادی

آقای من! فدایت شوم، گرامی نامه رسیده عظیم نتها بردل و دیده گذشت سه تا مکاتیب که بعربی انشا کرده اید راستی آنست که در لطف زبان سبک عبارة انسجام چم و آرشم دا ابداع ترکیب، نثر عاری مرسل نازشها بران دارد، چشم بد دور از ان آمه و خامهٔ عنبرین شمامه باد۔

بنده بر مجلهٔ مقدسه قند پارسی تقریظے بسیط نوشته ام در نمرهٔ قادمه چاپ خواهد شد

چہ خوش باشد اگر در بعض اعداد نشرۂ شریفہ نیز نو یہی از البیان رود۔ تصدقت
عبداللہ عمادی، ۱۱، فروری ۱۹۰۵ء مسیحی، از لکھنؤ

ایضاً منہ

آقاے من، سرت گردم، نامۂ گرامی منت برجان و دل نہاد، بندہ محموم بودم،
لاجرم جواب بتاخیر کشید، خبر تعلق جدید مسرت ہای فراوان بخشید، دیدہ را نورے
و دل را سروری پدید آمد، ہمانا پایہ شناسی آنحضرت تا بدان ذات بزرگوار منی ایستد،
راستی آنست کہ اعظام جناب شما اعظام علم و دانش ست و پایہ علم چندانکہ برتر
رود فی حد ذاتہ کمتر باشد، لہذا ستر گی ذات پاک ہر قدر کہ فراتر گیرند ہنوز فرد ترست
البیان را از آن خود دانند، بعد الیوم تقصیر و تعاقدی در ابلاغ نخواہد رفت و السلام،
مخلص عبداللہ عمادی، ۱۴ اکتوبر ۱۹۰۶ء، از لکھنؤ

نامہ مرسلہ سید محمد باقر الطباطبائی، از جہانگیر نگر ڈھاکہ

روحی فداک، اولاً طغرا نامۂ نامی و زیبا صحیفۂ گرامی کہ عنوانش مہد بہ تمہید
تحسر از انقلاب زمان و بیانش مشید بہ تشدید تاسف از فراق جان از کالبد بلبل
شیرین زبان گلشن جہان بود عز ورود ارزانی نمود، چون بنای وجود بنای موجودات
را در عالم ہستی با خمیر نیستی تخمیر نمودہ واز بدو خلقت فلک دوّار ہمین قرار گردیدہ و
میگردد، درین صورت جاے تاسف و تحسری نیست کہ این و آن رخت اقامت ازین
سرای فانی بر کشیدند و قیام در مقام جاودانی نمودند، یکی ہمی رود و دیگری ہمی آید،
مد بر چرخ اثیر و ضیا بخش مہر منیر وجود مبارک آن نجم ثاقب را پایدار دارد
کہ از میامن افکار ابکار انفاس شریف طالبان لآلی معانی مستفیض و بہرہ ور گردند

جهان زر ائحۂ دلپذیر انفاست   چہ باغ خلد برین دایا معطر باد

ثانیاً آنکہ مزخرفات حقیر را کہ قابل مطالعہ نیست بموجب خواہش ارسال خدمت شریف گردید، زیادہ چہ زحمت دہم والسلام،

الاحقر سید محمد باقر الطباطبائی۔

عربی

صُورَۃ مَا کتبَہٗ مَولانا محمّد یعقوب النانوتوی ابن المرحوم مولانا مملوک العلی

حق الکتاب بدؤہ باسمہ العلی الاعلیٰ وحمدہ تعالےٰ وشکرہ المتوالی، والصلوٰۃ علے رسولہ مولی الموالی وعلی اٰلہ واصحابہٖ اولی المعارف والمعالی ہٰذا وبعدُ فان العبد المغترف من فیض ربہ والمعترف بقصور باعہ فی العلوم وحصورہ فی الفھوم من لبّہ محمد یعقوب النانوتوی خادم العلم وطلبتہ فی المدرسۃ العربیۃ بدایوبند یوصل الی اللبیب الاریب موبذی اللسان فارسیہ یمنی اللسان عربیہ جھبذ اقرانہ صندید وقتہ مصقع دھرہ معجزۃ عصرہ محمد احسن اللہ خان الثاقب صین عن شرور الدھور وحفظ عن طوارق الحذور لازال کاسمہ احسنًا وبمکارم احسانہ العمیم محسنًا، غبّ سلام کریاح الروض الندی وھبوب المبشرات للصدی مذ یعبق وردہ وورد یفوح رندہٗ وصل کتابکم فنشر عن رسوم الود اعلاھا وبشر بصفات المحبّۃ اسناھا ووصل الرسالتان اما آتش بے دود فکاسمہ یخبر عن نار الموبذ ولسان الجھبذ فارسی اللسان کتابی البیان عویص المسلک ملح المسبک، واما شرح الاصطرلاب فشرح اوراقہ عن بواطن خبایاہ ونسج عنکبوتہ اللطف

فی زوایاہ فرسہ المجلّی فی حلبتہ وبیتہ الواسع لساکنیہ وطلبتہ
فادخلا فی زمرۃ اخلائہما واوصلا الی دار الکتب اودائہما والسلام
لا زالت باخیر العالم زینۃ دھرک محسود الاقران بنمیک وامرک فقط

صورۃ ما کتبہ فخر الدولہ النواب علاء الدین احمد خان بہادر المتخلص بعلائی والی لوھارو (پنجاب)

نحمدہ علی ما کان ونستعینہ علی ما یکون + احمد اللہ الکریم المتعال الذی
رب المعبود فی کل زمان والمسجود فی کل مکان + واصلی علی رسولہ
الاکرم الامجد الممجد محمد المحمود بکل لسان والمنعوت فی کل حین
وآن و بعد فھذہ السطور من ید الحزین المستکین الشھیر بالعلائی
والملقب بعلاء الدین یمحو اللہ من عثراتہ ویوفق لہ فی حسناتہ ستر اللہ
عیوبہ وکشف اللہ العظیم کروبہ الی الادیب الاریب اللبیب الکامل الماہر
النحریر البازغ فی سماء الفضل کالنجم الثاقب احسن الاوضاع والمقال
رفیع الشان لحسن اللہ خان صاحب الرسالۃ الدرّی الدری و جامع لصفات
الصوری والمعنوی متعنا اللہ بطول بقائہ و بسط اللہ علیہ من نعمائہ والائہ
بمد اللیالی والنہار قد وصلت الیّ نمیقۃ الشریفۃ منکم فی ساعۃ مبارکۃ
من البکور عند الاشراق وانشرح صدری بورود المکتوب الشریف و وجدت
نفسی بمطالعتہا کاسبۃ السرور اللطیف المنیف وقلبی الشجی اللہیف

سلیمہ محض بطریق یادگار ثبت گردید، شمس الدین احمد۔

مکتسباً انوار اللطیف و ذکرت من لطفک المعنوی الانیقه وافتخرت
بحسن القبول للطریقة الحدیقة التی سودتها بشرط الاحتراز من
الاستعارة وفی شدة الارتماز بالارادہ فالحمد للہ المتعال الذی شرف
الرسالة بحسن القبول منکم والثانی ما تقولون من التالیف الشریف
اتحافه منّا علی فاشکر لکم باللسان وبعد الانتظار من اول یوم الصیام
الی وقت الذی سودت الیکم هذه السطور فما وجدت الرسالة
من البوسطة ولست انی علی التقاضاء فی بابها من الغرماء ان شئتم فی
وقت المختار یا رساله فهو احسن الزمان وانی اشکر لکم بالجنان والله
معکم اینما کنتم ورزقاکم الی ما شئتم والسلام علیکم ورحمته الله
حررہ المستکین علاء الدین محرر فی السابع من الصیام یوم الاحد
سنه ۱۲۹۷ فی دار العذاب لوهارو

صورة ما نمقه الطبیب الکامل حاذق الملک حکیم محمد اجمل خان الدهلوی وکان هو واردا فی لندن

من اجمل الطبیب الی الحبیب الاعز بعد السلام وصل الی کتابکم
والمکاتیب ایضاً فاشکر کم علیهما انی قد صرفت همتی لهذا السفر و
اسوح اکثر البلاد ثم ارجع الی بلادی بعد شهرین ان شاء الله تعالی
والسلام خیر الختام۔

اجمل

۲۲۔ جون ۱۹۱۱ء لندن

اُردو

نامہ مرسلہ جناب اُستاذی منشی امیر احمد صاحب امیر مینائی مرحوم

آئینۂ جمال فتوت جمال آئینۂ مروت اعلی اللہ شانکم، بعد سلام و شوق کے عرض کرتا ہوں سراپا تقصیر امیر فقیر کہ یہ رنجور ڈیڑھ مہینے سے دربار جانے سے معذور تھا اسی سے تعمیل حکم میں قصور ہوا، عذر خواہ ہوں، والعذر عند کرام الناس مقبول آتش بے دود کا ایک نسخہ مجھے ہدیۃً پہنچا، اُس کا شکر کس زبان سے ادا کروں میری عاجزی کو پیرایۂ سپاسگذاری سمجھیے۔

جو نسخہ حضور میں مع عرضداشت گذرانا تھا سرکار[1] نے بہت غوق سے اُس کو ملاحظہ فرمایا اور ارشاد کیا کہ ہماری طرف سے بہت تعریف لکھو اور دیوان فارسی ہدیۃً بھیجو، حسب حکم پارسل دیوان کی روانہ کرتا ہوں۔ اِس خط کو لکھتے وقت ایک عنایت نامہ مع حاشیۂ اصطرلاب پہنچا اُس نے اور زیادہ منت پذیر کیا، امیدوار ہوں کہ مُجھ کو مخلص ممنون تصور فرما کر ہمیشہ کارہای لائقہ سے سرفراز فرمایا کیجیے اور چونکہ دائم المرض و ضعیف النسیان ہوں تو دیر کو جواب لکھنا اگر کبھی واقع ہو تو عفو فرمائیے امر وضلکم امیر احمد عفی عنہ، ۲۶ رشوال ۱۲۹۷ سنہ ہجری۔

نامۂ نامی حضرت استاذی مولوی محمد محسن صاحب قبلہ کاکوروی رحمۃ اللہ علیہ

برخوردار سعادت آثار عرفان دستگاہ سلمہ اللہ، دعوات ترقی عمر و دولت و عزت

---

[1] خلد آشیان نواب کلب علی خان بہادر والی رام پور ۱۲

وعلم وعمل کے ساتھ واضح ہو کہ میری طبیعت بوجہ پیرانہ سالی زائد از ہفتاد و پنج و بیماری وجع مفاصل و ورم دست و پا کے ہر وقت مضمحل و افسردہ رہتی ہو اور شاعری اور مشق سخن خواب فراموش ہو، ایسی حالت میں قصیدۂ خندان و اشتن جو پہنچا تو گویا جان پڑ گئی، بہت دنون کے بعد عرفی وخاقانی کے ہم مثل کا کلام دیکھکر جان آگئی مجھکو حیرت ہوئی کہ یہ زبان تم نے کہاں سے پائی اور دماغ عارفانہ کہاں حاصل ہوا، بار بار اُسکے سننے سے میرے بدن میں جان تازہ آگئی اور ہر بار اسکی قوت سے وجد کرنے کو جی چاہا، واللہ بہت ہی اچھا قصیدہ ہو اور نہایت عمدہ مضامین اور عبارت مسلسل ہو، ہر شعر پر صاد صل علی لکھنا چاہیئے اور کوئی نقص کسی مصرع میں نہیں معلوم ہوتا جو میں درست تو کیا کرتا مگر لکھ بھیجتا، اور خط کی عبارت زیادہ تر معجز ہی، وہ قصیدہ میں نے رکھ لیا ہو کہ وقتاً فوقتاً اُس کو سُن کر مزہ اُٹھاؤں اور نظم و نثر چھپے تو ضرور بھیج دیجئے۔

دوسرے خط برخوردار نور الحسن میں تم نے سوانحعمری لکھنے کا ارادہ کیا ہے، معاذ اللہ ایسا ہرگز قصد نہ کیجیو جو لکھو گے جھوٹ ہو گا، وکالت جو پیشہ روپیہ حاصل کرنیکا بذریعہ قوانین انگریزی با تقریر و تحریر فریب آمیز کے ہو کچھ شرف نہیں ہو جو یادگار ہو اور علوم دینی اور تصوف سے بھلا مجھکو کیا واسطہ اور عاشقانہ شاعری بھلا میں کب کرتا تھا جسکو ترک کر کے نعت گوئی اختیار کی، اب میرا ہاتھ نہیں چل سکتا جو لکھوں آخر کو نصیحت ہو کہ تم زیادہ تر شاعری عربی و فارسی میں مصروف نہ رہو اگر خاقانی اور سعدی ہوسے تو اس زمانہ میں قدردان کون ہو اور دنیا کا اطمینان جو تجارت یا نوکری سے یا زمینداری سے ہو اس سے کیا حاصل ہوگا، آپ ہی لکھوادر

آپ ہی پڑھو اور آپ ہی خوش ہو۔ ہاں باطن کیطرف جو توجہ ہے وہ ٹھیک ہے مگر یہ لکھو کہ فکر معاش تم نے کیا کی ہے اور کیا نوکری ہے اور علاقے کا کیا حال ہے، بندوبست ہوا یا نہین، عمرت دراز و محبتت دمسانہ۔ محمد محسن، ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۰ھ

نامہ مرسلہ شمس العلما مولانا شبلی نعمانی مرحوم

تسلیم، ۳۰ تک تو کانفرنس ہے، راہ مین شاید ایک آدھ دن مظفرپور مین قیام کرنا ہو، پھر لکھنؤ آؤن گا۔

یہان کی آب وہوا بہت ہی خراب اور مُضعف ہے، مجھکو بڑی تکلیف ہے۔ کیا کرون اب تو آگیا اور کانفرنس تک ٹھہرنا پڑا، خانخانان عبدالرحیم کی نہایت مفصل لائف ہے جسمین دور اکبری کے شعرا کا مفصل تذکرہ ہے، ساتھ لاؤن گا۔ والتسلیم شبلی، امرتلا لین، نمبر ۵، کلکتہ ۲۰ دسمبر ۱۹۰۱ء،

منہ

مکرمی تسلیم، لکھنؤ جاؤن تو ارشاد کی تعمیل کرسکون، ابھی وہاں سخت طاعون ہے، موازنہ مین دو تین ہفتہ کی دیر ہے، ایک غزل خیال مین آئی

نشد ہرگز کہ آن بدعہد حرفِ راستی گوید | بافسون سازی و نیرنگ آزادست پندارے

اردوے معلی کی نذر ہے، اُن کا بقایا مُدت سے چلا آتا ہے۔ والتسلیم،
شبلی، ۱۲ اپریل ۱۹۰۶ء

منہ

تسلیم، الہ آباد سے مین اعظم گڈھ آیا اور ابھی مہینہ بھر تک رہونگا۔ موازنہ چھپ گیا لیکن ابھی مطبع میں ہے، شعرالعجم ہنوز دلی دور است۔ پروفیسر آزاد کی سخندان فارس کا

دوسرا حصہ نکلا، دیکھنے کے قابل ہے۔ شبلی، ۱۳ مئی ۱۹۰۷ء اعظم گڈھ

منہ

محبوب، حبیب میرا حال کیوں پوچھتے ہیں، اس حادثہ میں اُنھوں نے جو سرد مہری ظاہر کی کسی نے نہیں کی، بیگم صاحبہ بھوپال اور نواب ڈھاکہ تک نے جوابی تار بھیجے لندن سے محمڈن ایسوسی ایشن نے ہمدردی کا رزولیوشن پاس کر کے بھیجا، لیکن ہمارے محبوب نے کارڈ پر ٹالا، تاہم مجھ کو شکایت نہیں، میں اُن کو چاہتا ہوں وہ مجھے چاہیں یا نہ چاہیں، میں اچھا ہوتا جاتا ہوں لیکن کس کام کا۔

شبلی، ۲۰ جولائی ۱۹۰۷ء

منہ

دارالعلوم ندوہ، لکھنؤ ۱۲ ستمبر ۱۹۰۷ء

جناب من تسلیم، یہ تو آپ نے ایسی خبر سنائی کہ بجائے اسکے کہ آپکو مبارکباد دوں جی چاہتا ہے کہ مجھ کو مبارکباد دیں، مجھ کو بخار آگیا تھا، اب بھی کچھ اثر ہے جسدن سفر کے قابل ہوا اُسی دن بھوپال پہنچکر رو در رو مبارکباد دوں گا والسلام، شبلی۔

بندہ[1] حمید فراہی حاضر ست واظہار کمال مسرت می نماید وسلام شوق می گذارد۔

منہ

تسلیم، گوالیار مبارک، ہمارے کہاں نصیب کہ وہاں پہنچ سکیں، ہاں کبھی مبئی آئیے تو زیارت ہو، حیدرآباد اسلامی ریاست تھی اُس کو آپ نے کیوں خیرباد کہا۔

شبلی، ۲۲ جولائی ۱۹۱۳ء مبئی۔

---

[1] مولانا حمیدالدین، بی اے ۱۲

نامہ مرسلہ شمس العلما خواجہ الطاف حسین حالی مرحوم

پانی پت، ۲۲ اکتوبر ۱۹۰۴ء

مخدوم من، عنایت نامہ پہنچا، مین خود اور میرے کئی عزیز بیمار تھے اس لیے جواب لکھنے مین دیر ہوئی، معاف فرمائیے گا، ہم لوگون کو اس سے زیادہ اور کیا خوشی ہو سکتی ہو کہ ہندوستان میں کوئی مسیحا فارسی کا زندہ کرنیوالا پیدا ہو، اما بقول مشہور "ہوائی سبزوار با ابوبکر در نمی سازد" مجھے نہایت اندیشہ ہو کہ آپ اس معاملہ مین کچھ نقصان نہ اُٹھائیں۔

میں فارسی یا اُردو میں اب مضمون لکھنے کے قابل تو نہیں رہا لیکن جسقدر نظم یا نثر اپنی لکھی ہوئی میرے پاس موجود ہو اور جو آجتک شایع نہیں ہوئی میں اُس میں سے شیاً فشیاً ضرور آپ کی خدمت میں بھیجتا رہوں گا۔

میں نے بہت سے متفرق اخلاقی مضامین جو انگریزی سے اُردو میں ترجمہ ہوے تھے اُن کو بقدر امکان آج کل کی فارسی زبان میں ادا کیا ہو، میں وہ سب تحریرین تدریج آپ کی خدمت مین بھیجدون گا، اسی طرح اور جس قدر نظم و نثر میرے پاس موجود ہے قند پارسی کی نذر کر دوں گا۔

آپ از راہ عنایت خاکسار کو مطلع فرمائیں کہ آپ کا وطن مالوف علی گڑھ ہی یا وہاں کسی تعلق کی وجہ سے اقامت فرمائی ہو اور خاکسار سے کہین ملاقات کا اتفاق ہوا ہو یا نہیں، میں نہایت ممنون ہوں گا، زیادہ نیاز۔ خاکسار الطاف حسین حالی

منہ

کل جناب کا کارڈ پہنچا، مگر قند پارسی ابتک نہیں پہنچا جسکا بہت شوق سے

منتظر ہوں۔ بندہ زادہ خواجہ سجاد حسین آج کل فرلو پر گھر آئے ہوئے ہیں وہ بھی چاہتے ہیں کہ اُن کے نام ایک ٭ٔاعدہٗ پرچہ آپ بھیجا کریں اور پہلا پرچہ میرے نام کا اور نیز اُن کے نام کا وی پی روانہ فرمائیں۔

رمضان رمضان میں قند پارسی کے لیے ایران کے بعض نامور شعرا کے کلام کا انتخاب بھیجا کروں گا جسکو امید ہو کہ آپ پسند کرینگے۔ کبھی کبھی فارسی گرامر کے متعلق بھی ایسی باتیں جو کتابوں میں نہیں لکھی گئیں اور اکثر انگریزی کے فارسی ترجمے جو میں نے خود کیے ہیں اور احیاناً بشرط فرصت کوئی مضمون بھی لکھا کروں گا

خاکسار الطاف حسین حالی از پانی پت، ۱۹ نومبر ۱۹۰۴ء

ایضاً منہ

مخدومی! میں نہایت شرمندہ ہوں کہ ابتک قند پارسی کے لیے کوئی مضمون آپ کی خدمت میں نہیں بھیج سکا۔ جن تکردہات میں میں مبتلا ہوں اُن کا ذکر کرنا دوسری مصیبت ہے، بہر حال خدا کا شکر ہے۔

میں نے ایک زمانے میں مختلف اُردو کتابوں کے بعض مضامین کا جو انگریزی سے اُردو میں ترجمہ کی گئی ہیں فارسی میں ترجمہ کیا تھا، وہ مضامین بہت تلاش سے آج ملے ہیں اُن میں سے ایک مضمون خدمت شریف میں بھیجتا ہوں اور ارادہ رکھتا ہوں کہ وقتاً بعد وقت اس قسم کی تحریریں جو میرے پاس لکھی ہوئی موجود ہیں بھیجتا رہوں گا، اور اگر زمانے نے فرصت دی تو ان مضامین کے ختم ہونے کے بعد اور مضامین بھی بشرطیکہ آپ نے اُن کو پسند کیا ترجمہ کر کے بھیجا کروں گا۔

مجھے اپنے ایک نوجوان نواسے کی بیماری نے جو صرع اور کسی قدر جنون

میں مبتلا ہی بالکل پاگل بنا دیا ہی اُس کا باپ مرگیا ہی اور بھائی پردیس میں ملازم ہی، یہ اور اُسکی ماں ہر وقت اُسکی فکر میں غلطاں پیچاں رہتے ہیں والسلام
خاکسار الطاف حسین حالی، از پانی پت، ۱۲ اپریل ۱۹۰۵ء

ایضاً منہ

پانی پت، ۲۲ جولائی ۱۹۰۸ء

التسلیم اولیٰ بالتقدیم، عنایت نامہ پہنچا، مدت دراز کے بعد خیر و عافیت دریافت ہونے سے نہایت مسرت ہوئی، آپ کی یاد آوری کا دل سے شکریہ ادا کرتا ہوں۔

رجوع الی اللہ کا خیال پیدا ہونا توفیق الٰہی کے شامل حال ہونے کی دلیل ہے مگر جب تک کسی ضامن زبردست کا ہاتھ سر پہ نہو ایسے بلند ارادوں پر ثابت قدم رہنا مشکل ہی۔

نہایت خوشی کی بات ہی کہ آپ کا ارادہ یہاں تشریف لانیکا ہی آپ روانگی سے ایک روز پہلے یہاں پہونچنے کا وقت ضرور لکھ بھیجیں تاکہ آپ کے لینے کو ریل پر آدمی بھیجدیا جاے۔ میں تندرست نہیں ہوں ورنہ میں خود آتا۔ یہاں آپ کے رہنے کے لیے غریب خانہ حاضر ہی مگر آپ جانتے ہیں کہ دنیا داروں کے مکان اس قابل نہیں ہوتے کہ وہاں طالبان حق کو عزلت یا ریاضت کا موقع ملے یہاں متعدد مزارات اور خانقاہیں ایسی ہیں جہاں اکثر اہل اللہ نے وقتاً بعد وقت اقامت اختیار کی ہی، آپ یہاں آکر اس بات کا فیصلہ خود کرلیں گے کہ کہاں رہنا چاہیے جب تک کوئی مستقل قیام گاہ قرار نہ پاے غریب خانہ اقامت کے لیے حاضر ہی سید غلام بھیک صاحب نیرنگ کی خدمت میں میری طرف سے سلام و نیاز کہدیجیے گا

زیادہ نیاز۔ خاکسار الطاف حسین حالی

۲۶ مئی ۱۹۱۱ء، کنگز ہوسپٹل، لکھنؤ

جناب خواجہ صاحب شفیق مکرم دام مجدہم، میں ایک مہینے سے لکھنؤ میں ٹھہرا ہوا ہوں اس لیے آپ کا پیکٹ جو آپ نے ازراہ عنایت میرے نام پانی پت بھیجا تھا وہاں سے پلٹ کر میرے پاس بمقام لکھنؤ کنگز ہوسپٹل میں وصول ہوا، یاد آوری کا شکریہ بہت بہت دل سے ادا کرتا ہوں، آپ نے جناب منشی امیر احمد صاحب کے خطوط اور اُن کی لائف چھپوا کر ان کے تمام شاگردوں پر احسان کیا ہے بشرطیکہ لوگ احسان فراموش نہ ہوں

کتاب کے ساتھ کسی تحریر کے نہ ہونے سے آپ کی یاد آوری کی خوشی پوری نہیں ہوتی، اب امید ہے کہ آپ اپنی خیر و عافیت اور یہ کہ بالفعل آپ کا قیام کہاں ہے چھتاری کا تعلق باقی ہے یا نہیں مفصل تحریر فرما کر خاکسار کو ممنون فرمائیں گے

میں نے کئی برس ہوئے پٹیالے میں آنکھ بنوائی تھی اُس میں کچھ کسر باقی رہ گئی تھی اُسکی درستی کے لیے یہاں آیا تھا، ڈاکٹر عبد الرحیم صاحب نے دوبارہ اپریشن کیا مگر جیسی امید تھی ویسی کامیابی نہیں ہوئی، جو حالت پہلے تھی اسی کے قریب قریب اب بھی ہے، اب میرا ارادہ دو چار دن میں پانی پت جانے کا ہے، غالباً آپ کے بھائی صاحب علی گڑھ ہی کے ہاسٹل میں تشریف رکھتے ہوں گے میری طرف سے اُن کی خدمت میں بہت بہت سلام نیاز کہہ دیجیے گا والسلام مع الاکرام

خاکسار الطاف حسین حالی

نامہ مرسلہ وقارالملک نواب مشتاق حسین صاحب مرحوم

امروہہ، ۲۱ رجولائی ۱۹۱۳ء

جناب مخدومی و مکرمی ثاقب صاحب سلامت، السلام علیکم و رحمۃ اللہ و برکاتہٗ

مہربانی سے دلی مبارکباد اپنے تقرر عہدہ پروفیسری کے متعلق قبول فرمائیے جس سے مجھ کو ایک خاص قسم کی مسرت ہوئی ہے مجھ کو آپ کا اکثر خیال رہتا تھا، خدا کا شکر ہے کہ ایک اطمینان کی صورت پیدا ہوئی۔

میری طبیعت کی کیفیت بدستور ہے جسمانی اور خصوصًا دماغی ضعف نے بہت کمزور کر رکھا ہے، یہ چند سطریں بھی لکھنا ممنوعات طبی میں داخل ہیں؛ لیکن اسوقت آپ کے تقرر کی خوشی میں عریضے کے فوراً لکھنے ہی کو جی چاہا اور اسی پر قائم ہے۔ والسلام۔ خاکسار مشتاق حسین۔

نامہ مرسلہ فخرالدولہ نواب علاءالدین احمد خان بہادر والی لوہارو

۶ راکتوبر ۱۸۸۰ء ۔ اول ذی قعدہ ۱۲۹۷ھ ہجری

عزیزی و حبیبی مولوی محمد احسن اللہ خان ثاقب کو دعائی تولائی گوشہ نشین علاءالدین کا سلام محبت التیام مقبول ہو، یہ جواز آرد و علاقہ مہر آپ نے میرے اور اپنے فیمابین لکھا، نواب مغفور اشرف خاں بہادر اور فخرالدولہ فرمانفرمائے میوات کے وداد قدیم کو یاد دلایا اس نے میرے لئے وہ کام کیا جو بھادوں کا مینہ ساون کی کھینچ میں خریف کی کشت زار کے لیے کرتا ہے کیا یہ شاہپور رہی شاہپور چھوڑ کی ہے اور یہ بزرگوار نام آور مدہی صاحب ننگ و نام جو قبل از فتح و کشائش بھرتپور کنف حمایت گردون شکوہ گورمنٹ میں آگیا، اچھا اب کیا آجکل نواب

خاں صاحب کو اور کیا جانوں مشرف خاں صاحب کو، عشرت خاں صاحب کو،
محمد عوض خاں صاحب کو، میرے مسکن دلّی میں اور مساکن ان حضرات کے
محاذات میں واقع اور اب وہ امکنہ سرادگیوں کے پاس ہیں، آہ! نواب عوض خاں شائستہ
وضع، سپاہی، مگر دلّا، نواب عشرت خاں ایک مرد سپاہی، وارستہ خوی و آزاد، نواب
عوض خاں فوج سرکاری میں عہدہ دار تھے اور نواب عشرت خاں بوجہ خرابی
دماغ مبتلاے امراض دلی سے گئے اور آگرے میں انجام معلوم نہیں کیا ہوا، پنشن
ان حضرات کی کیا ہوئی، آپ کو کیا قرابت ہے ان مشاہیر سے، اور آپ کی عمر کیا ہے،
والد ماجد کو آپ کے نواب فیروز جنگ سے کیا واسطہ، کمال احسان اگر مجھے اطلاع دیجیے
بحمد اللہ یہ کاسہ قند مکرر ہوتا ہے، بھیا تمھارے منت کے سپاس میں میری زبان صرف
اب صرف سپاس کیا ہو، تم نے میری فریاد سنی اور بابا فغانی کا کلام پیدا
کیا، لیکن نقل کے نام سے ڈر گیا ہوں، منقول عنہ نسخ کاتب سے کیا بچا ہوگا کہ اس
منقول کی نسبت فکر کروں، خدا اس کو کسی کے مسخ سے بچائے، مول کیوں
نہ لو، مالک ورق عزیز کیوں کریگا، خدا کرے جس طرح میں نے اپنے کو بیچ دیا تمھارے لطف
معنوی کے ہاتھ، دو چار روپے لے لے کتاب دے دے۔ بھیا ثاقب نامور تم ہی مجھے
کمال اصفہانی کا کلیات دے سکتے ہو اور کہیں سے نہیں لے سکتا ہوں اب میں
اپنی طبیعت کی جفا سے گھبرایا اس کو دعا پر ختم کرتا ہوں ؎

عمرت دراز باد کہ تا دور مشتری

ما از تو برخوریم تو از عمر برخوری

والسلام والاکرام، مولائی علائی، لوہارو۔

نامۂ عالی مرسلۂ جناب سید صغر علیخان صاحب زمیندار جانسٹھ ضلع مظفر نگر از سادات بارہہ ویکی از احباب حضرت والد مرحوم

عزیز از جان لخت جگر محمد احسن اللہ خان سلمہ اللہ تعالی، بعد دعا مدعا یہ ہے بعد عرصۂ دراز آپ کا خط پہنچا، بخدا خط کے پڑھنے سے آپ کا باکار ہونا نہایت مسرت انگیز ہوا، حمد اللہ خان اور ڈاکٹر ماشاء اللہ خاں صاحب سے آپ کا حال معلوم ہوتا تھا، میرا منجھلا لڑکا جسکا نام جعفر علی خاں ہے انسپکٹر پولیس ضلع بدایوں میں تھا اُس وقت حمد اللہ خاں سب انسپکٹر اُن کے ماتحت تھے، ہمیشہ اُن سے ملاقات اور یکجائی رہتی تھی، پھر وہ صحبت درہم وبرہم ہوگئی اب جعفر علی خان ضلع اعظم گڈھ میں انسپکٹر پولس ہے، حمد اللہ خاں صاحب پورب تبدیل ہوگئے، محمود علی خاں بڑا لڑکا بھی پولس میں تھا، اُس نے استعفا دیدیا، تیسرا لڑکا بکار زمینداری مصروف چوتھا لڑکا نواب صاحب رام پور سے تنخواہ پاتا ہے۔

خدا کی عنایت سے میں اس وقت تک زندہ ہوں اور تندرست ہوں البتہ ایک آنکھ کی بینائی میں فرق آگیا ہے، دوسری آنکھ صحیح ہے، ہزار ہزار شکر خدا بجالاتا ہوں، بخدا سے لایزال میرے دوست مولوی محمد نصر اللہ خان صاحب مرحوم جب یاد آتے ہیں تو روتا ہوں خدا نے چاہا تو عاقبت میں عنقریب ملاقات ہوگی۔

میں یکم اگست سے ہمراہ نواب صاحب رامپور نینی تال میں ہوں آپکا خط جانسٹھ سے میرے پاس پہنچا، معافی تاخیر کا خواستگار ہوں ہمیشہ مجھکو کارلاالفت سے مسرور فرماتے رہیے گا اگر اتفاق سے کبھی گوالیار آنا ہوا تو ضرور ملوں گا والسلام

راقم سید صغر علی خاں ملنج محل ہوٹل نینی تال ۲۰ اگست ۱۹۱۶ء

آخری درج شدہ تاریخ پر یہ کتاب مستعار
لی گئی تھی مقررہ مدت سے زیادہ رکھنے کی
صورت میں ایک آنہ یومیہ دیرانہ لیا جائیگا۔

کتب خانہ جامعہ عثمانیہ

۱۔ اراکین مجلس اعلیٰ، مجلس عاملہ، مجلس انتظامی، مجالس شعبہ جات و نصاب پانچ کتابیں ایک ایک ماہ کیلئے اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۲۔ اساتذہ جامعہ عثمانیہ و کلیہ جات ملحقہ و گزیٹیڈ عہدہ داران جامعہ اراکین دارالترجمہ دس کتابیں ایک ایک ماہ کیلئے اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۳۔ اراکین رجسٹر شدہ دو کتابیں ایک ایک ماہ کیلئے۔ اور انٹرمیڈیٹ [illegible] ایم۔ اے، ایل ایل بی و تحقیقاتی جماعتوں سے [illegible] دو ہفتہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۴۔ مدت مقررہ پر کتابیں واپس نہ ہوں تو طلبہ سے بحساب ایک آنہ یومیہ فی کتاب جرمانہ لیا جائیگا۔

۵۔ نادر و مرجع کی کتابیں گھر جاری نہ کی جا سکیں گی [illegible] کتب خانہ ہی میں کتاب کا لانا لازم ہے۔

۶۔ کتابیں گم یا خراب ہو جائیں تو [illegible] ذمہ داری عائد ہوگی۔

۷۔ کتابوں پر کسی قسم کا نشان یا حاشیہ نہ لکھا جائے۔

۸۔ قلمی نسخے اور دوسری کمیاب کتابیں جاری نہ کی جا سکیں گی۔ فقط